

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ»

Από τη Μεγάλη Ιδέα στο κοινωνικό ζήτημα

Διπλωματική Εργασία

Μεθόδιος Χουσμεκιάρης

A.M.: 3313M004

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Μαριάνθη Κοτέα

Μέλη Επιτροπής: Τρύφωνας Κωστόπουλος

Δημήτριος Πρόντζας

ΑΘΗΝΑ 2016

στη μνήμη της μητέρας μου

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά καταρχάς την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου την κα. Μαριάνθη Κοτέα για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και την άμεση και ουσιαστική βοήθεια που μου παρείχε. Η καθοδήγηση της και οι πολύτιμες συμβουλές και γνώσεις της συνέβαλαν καθοριστικά στην ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συναδέλφους και φίλους Σίμο Καρούτσο, Ιωάννα Μυτιληνάκη και Δήμητρα Τσίουρβα για την ηθική και ψυχολογική βοήθεια που μου έδωσαν καθώς και για τις συζητήσεις και την ανταλλαγή ιδεών που είχαμε όλο αυτό τον καιρό των σπουδών μας.

Ευχαριστώ και τον παιδικό μου φίλο Σταύρο Φωτεινόπουλο που όλα αυτά τα χρόνια είναι πάντα εκεί.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τη σύντροφό μου Μαρία για την υποστήριξη και την υπομονή που έδειξε όλο αυτόν τον καιρό, χωρίς τα οποία η εργασία αυτή δεν θα ήταν δυνατή.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	7
1.1 ΑΠΟ ΤΗΝ «ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ» ΣΤΟΝ «ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΔΥΝΟ»	7
1.2 Η ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ ΚΑΙ ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΗΣ	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	20
2.1 ΜΕΤΡΑ & ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ.....	20
2.2 ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ	24
2.3 ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ.....	30
2.4 ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	43
3.1 ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ, Γ' ΔΙΕΘΝΗΣ, ΔΙΕΘΝΙΣΜΟΣ, ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΙΣΜΟΣ	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	51
4.1 Ο ΟΡΟΣ ΙΔΙΩΝΥΜΟ.	51
4.2 ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΙΟΘΕΤΗΣΗΣ.....	52
4.3 ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΝΟΜΟΥ.....	62
4.4 ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΩΝ	81
4.4.1 <i>Τυπικότητα εναντίον Σκοπιμότητας.</i>	83
4.4.2 <i>Υπέρ – Κατά του Νομοσχεδίου.</i>	86
4.4.2.α Βουλή	86
4.4.2.β Γερουσία.....	98
4.4.3 <i>Ποιός ο κίνδυνος;</i>	102
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	105
ΠΗΓΕΣ.....	113
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	114

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στον πυρήνα της παρούσας εργασίας βρίσκεται το Ιδιώνυμο ως μια έκφανση του κοινωνικού ζητήματος στη διάρκεια του ελληνικού Μεσοπολέμου.

Συγκεκριμένα, εξετάζεται το Ιδιώνυμο ως κομμάτι μιας διαδικασίας σταδιακής δόμησης της ιδέας του αντικομμουνισμού, ιδέας που έρχεται να καλύψει το ιδεολογικό κενό που άφησε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Ο αντικομμουνισμός, δηλαδή, «κατασκευάζεται» σταδιακά από την κυρίαρχη τάξη, ως υποκατάστατο του ρόλου και των λειτουργιών που επιτελούσε σε ιδεολογικό επίπεδο το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας όπως εκφραζόταν μέσα από την ιδεολογία του Μεγαλοϊδεατισμού. Ως μια προσπάθεια, με άλλα λόγια, της κυρίαρχης τάξης να μεταθέσει το κοινωνικό-ταξικό πρόβλημα, που πλέον μέσα στις νέες κοινωνικό-οικονομικό-πολιτικές συνθήκες τίθεται επιτακτικά στο προσκήνιο, στο ευνοϊκό για αυτήν επίπεδο του εθνικού. Έτσι το σύστημα του αντικομμουνισμού, λειτουργεί ως ένα σύστημα αξιών και ιδεολογιών, μέσα από το οποίο το κοινωνικό ζήτημα τίθεται σε δεύτερη μοίρα, και αντιμετωπίζεται υπό το πρίσμα του εθνικού ζητήματος. Ο εθνικισμός (πατρίς, θρησκεία, οικογένεια και ιδιοκτησία) όπως και στα πλαίσια της Μεγάλης Ιδέας λειτουργεί αποπροσανατολιστικά, ως μια αξία που θολώνει τα νερά και εμποδίζει την κοινωνική ταξική συνείδηση.

Από την πρώτη στιγμή που διατυπώθηκε η Μεγάλη Ιδέα από τον Κωλέττη¹ το 1844, στα πλαίσια της διαμάχης αυτοχθόνων-ετεροχθόνων που έλαβε χώρα στην τότε

¹ Αρχηγέτης του γαλλικού κόμματος. Με επιρροές από γαλλικό ρομαντισμό και φιλελευθερισμό. Σαινσιμονιστής. Οπαδός του εκσυγχρονισμού και της εκβιομηχάνισης ως προϋποθέσεις που θα επιτρέψουν στην Ελλάδα να διαδραματίσει τον κυρίαρχο ρόλο στην ευρύτερη περιοχή. Στο θέμα των εθνικών γαιών αντίθετα με το κόμμα των Ναππαίων που υποστήριζε την άμεση διανομή τους στο λαό, και το αγγλικό κόμμα που υποστήριζε την πώληση τους, αυτός πρότεινε την παραμονή τους στο καθεστώς της εθνικής γης και την παραχώρησή τους σε ευρωπαίους άποικους που με την τεχνογνωσία τους θα προωθούσαν την αγροτική παραγωγή και θα δημιουργούσαν το κατάλληλο κεφάλαιο για την επένδυσή του στην βιομηχανία.

Στην δεκαετία του 1840 συντηρητικοποιεί τις θέσεις του κάτω και από την πίεση των διεθνών εξελίξεων και του ριζοσπαστισμού του 1848. Ένα τμήμα του κόμματος του θα αποτελέσει την αριστερή πτέρυγα του

Εθνοσυνέλευση, έγινε η κυρίαρχη ιδεολογία του Κράτους και αποτέλεσε την κοινή σταθερά όλου του πολιτικού κόσμου. Έκτοτε, όλοι οι πολιτικοί έθεταν ως υπέρτατο εθνικό στόχο την εκπλήρωση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Την επανάκτηση όλων των περιοχών του αλύτρωτου ελληνισμού και την αποκατάσταση του μεγαλείου των αρχαίων προγόνων².

Η βασική διάκριση που γινόταν στα πλαίσια της πολιτικής του Μεγαλοϊδεατισμού ήταν στον τρόπο που πρόκρινε η εκάστοτε πολιτική μερίδα ως πλέον κατάλληλο για την εκπλήρωση του οράματος. Ο στόχος με άλλα λόγια ήταν κοινός, η διαφορά έγκειτο στον τρόπο επίτευξής του. Δύο βασικά στρατόπεδα σχηματίστηκαν. Η μερίδα εκείνη του πολιτικού κόσμου που έδινε έμφαση πρωταρχικά στην εξωτερική πολιτική, στην άμεση στρατιωτική επέκταση, αφήνοντας σε δεύτερο επίπεδο την εσωτερική πολιτική και μεταθέτοντας την λύση των προβλημάτων σε ένα αόριστο μέλλον όπου θα έχουν εκπληρωθεί τα επεκτατικά σχέδια. Η μερίδα αυτή εκφράστηκε από το κόμμα του Δηλιγιάννη (στήριξη στο Κράτος).

Η αντίπαλη μερίδα, που βρήκε έκφραση στο κόμμα του Τρικούπη (ελεύθερη οικονομία, περιορισμός κράτους), έδινε έμφαση στην εσωτερική πολιτική και ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, ούτως ώστε μέσα από την οικονομική ανόρθωση να προωθηθεί αποτελεσματικά η εδαφική επέκταση. Έτσι η εσωτερική πολιτική γινόταν υπηρετική του στόχου, καθώς θα πρόσφερε τις απαραίτητες οικονομικές συνθήκες για να στηριχτεί η εκπλήρωση του εθνικού στόχου, το όραμα της μεγάλης Ελλάδας.

Αποτέλεσμα του Μεγαλοϊδεατισμού ήταν το μπλοκάρισμα τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής πολιτικής και η δυσαρμονία τους. Η εσωτερική πολιτική γινόταν τροχοπέδη της εξωτερικής και η εξωτερική τροχοπέδη της εσωτερικής. Για παράδειγμα η

Τρικουπικού Κόμματος και θα συμβάλλει στην προώθηση του σιδηροδρομικού δικτύου ως απαραίτητης υποδομής για τον εκσυγχρονισμό. Στο Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1988, σ. 148 κ.ε.

² Χαρακτηριστική η προσπάθεια του Παπαρηγόπουλου στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους να αποκαταστήσει την ελληνική συνέχεια στο χρόνο, και ειδικότερα την Βυζαντινή περίοδο, στηρίζοντας με αυτό τον τρόπο επιστημονικά τον μύθο της Μεγάλης Ιδέας.

αγροτική μεταρρύθμιση μεταθετόταν σε ένα μελλοντικό χρόνο αόριστο όπου θα είχε πραγματοποιηθεί η Μεγάλη Ιδέα και θα είχε λυθεί το Ανατολικό ζήτημα. Ή χαρακτηριστηκά η προτίμηση στην κατασκευή του σιδηροδρόμου. Ακόμα και τα ίδια τα κόμματα, Αγγλικό, Γαλλικό, Ρωσικό, κάνουν εμφανή τη σύνδεση της πολιτικής με το εθνικό ζήτημα.

Η ήττα στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο το 1897, η πτώχευση και η επιβολή του ΔΟΕ σηματοδοτούν το τέλος της μεγάλης αυταπάτης, το πικρό δίδαγμα αυτής της στρατηγικής και την συνειδητοποίηση της ανάγκης μιας ρεαλιστικής προσέγγισης της πραγματικότητας. Πλέον γίνεται εμφανής η ανάγκη δημιουργίας ενός ισχυρού κράτους το οποίο θα αποκαθαρθεί από τις παλιές παθολογίες του κρατικού μηχανισμού και του πολιτικού συστήματος. Η Μεγάλη Ιδέα θα επιζήσει όμως και τον επόμενο αιώνα προκαλώντας μεγαλύτερες καταστροφές.

Ο Βενιζέλος αναλαμβάνει να συνδυάσει την εξωτερική πολιτική με την εσωτερική πολιτική. Με ταυτόχρονη ολοκλήρωση τόσο της Μεγάλης Ιδέας όσο και της απαίτησης του αστικού εκσυγχρονισμού του κράτους. Αστικού εκσυγχρονισμού που τον στηρίζει στον αστικό εθνικισμό στον ανεπανάληπτο αυτό συνδυασμό³. Στόχος του η Ανόρθωση του Κράτους για την στρατιωτική διεκδίκηση τους οράματος της Μεγάλης Ελλάδας. Ενός κράτους δικαίου, προόδου και πολιτισμού, όπως χαρακτηριστηκά δήλωνε η θέση του κόμματος των Φιλελεύθερων, απαλλαγμένο από τον παλαιοκομματισμό.

Η Μεγάλη Ιδέα, λοιπόν, αναφέρεται σε ένα πολιτικό και εθνικιστικό ιδεώδες που εμφανίζεται τον 19ο αιώνα και έκτοτε αποτελεί τον άξονα της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής. Εντάσσεται στα πλαίσια της ανόδου της εθνικής συνείδησης που έρχεται ως αποτέλεσμα της «διττής επανάστασης»⁴, του «διπλού ηφαιστείου» της βιομηχανικής

³ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 9.

⁴ Η περίοδος ανάμεσα στο 1789 και το 1848 αποτελεί τη μαμή της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας καθώς σηματοδοτεί την μετάβαση από την παραδοσιακή κοινωνία στη νεωτερικότητα. Τον θρίαμβο της καπιταλιστικής βιομηχανίας και της αστικής φιλελεύθερης κοινωνίας. Βλ. Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2002, σ.σ. 11-15.

επανάστασης, κυρίως στην Αγγλία, και της πολιτικής στην Γαλλία, η οποία σηματοδοτεί την άνοδο των Εθνών με αίτημα τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό. Ο εθνικισμός, που εμφανίζεται εκείνη την εποχή ποικίλλει ανάλογα με την εκάστοτε κοινωνία και στην ελληνική κοινωνία εμφανίζει μια σειρά από ιδιαιτερότητες που σχετίζονται με τον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό. Σχετικά με το φαινόμενο του εθνικισμού δεν υπάρχει ένας γενικά αποδεκτός ορισμός, καθώς πρόκειται για ένα πολυποίκιλο φαινόμενο με πολλές εκφάνσεις στον χώρο και στον χρόνο. Έτσι και οι ορισμοί κινούνται πάνω σε μια γραμμή που στην μια άκρη τοποθετείται η αρνητική διάσταση του εθνικισμού που καταλήγει στον σοβινισμό και στο άλλο η θετική που αναφέρεται σε εθνικιστικά κινήματα με στόχο την αυτοδιάθεση και την αποτίναξη ενός ζυγού.

Η Μεγάλη Ιδέα, ως έκφραση του ελληνικού εθνικισμού, αποτέλεσε ένα κοινό πρόταγμα της ελληνικής πολιτικής. Μια ιδεολογία κάτω από την οποία ενωνόταν η κοινωνία στη βάση μιας κοινής εθνικής ταυτότητας και συνείδησης και στα πλαίσια της επίτευξης ενός κοινού θετικού σκοπού. Με αυτό τον τρόπο ένωνε το τοπικό σε εθνικό επίπεδο.⁵

Από την άλλη μεριά, λειτουργούσε αποπροσανατολιστικά για το κοινωνικό επίπεδο. Και χρησιμοποιήθηκε αποπροσανατολιστικά ειδικά από τον πολιτικό λόγο, καθώς το εθνικό, η εθνική συνείδηση, έθετε σε δεύτερο επίπεδο την κοινωνική συνείδηση. Το εθνικό συμφέρον και ο πατριωτισμός επισκίαζαν οποιαδήποτε άλλη διεκδίκηση στα πλαίσια της κοινωνίας, και εμποδίζαν και οποιαδήποτε άλλη μορφή συνείδησης. Αυτό, με απλά λόγια, σήμαινε ότι χάριν του εθνικού σκοπού, του καλού του έθνους, έπρεπε να παραμεριστούν οποιαδήποτε ζητήματα κοινωνικά⁶. Ο πατριωτισμός απαιτούσε θυσίες.

⁵ Η ελληνική κυρίαρχη μεταπρατική τάξη, σύμφωνα με τον Μοσκόφ, αντί να αναπτύσσει οργανικά το τοπικό, το υπέτασσε στην κυρίαρχη Μητρόπολη. Λειτουργούσε κομπραδόρικα, αντί εθνοτικά. Στο Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην...*, ό.π., σ. 99 και *passim*.

⁶ Ακόμα και η εφημερίδα των κυριών, διέκοψε την κυκλοφορία της, χάριν της εθνικής προσπάθειας. Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ε.Τ.Ε., Αθήνα, 1987, την εισαγωγή. Ή αντίστοιχα ο θαυμασμός του Γ. Σκληρού για το Βενιζελικό έργο και η υποβολή του σοσιαλισμού στην υπηρεσία του εθνικισμού που απαιτεί κατά προτεραιότητα την αφοσίωση στο εθνικό ιδεώδες και τον παραμερισμό των κοινωνικών ανησυχιών. Στο Θάνος Μ. Βερέμης, «Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα: 1821- 1912», στο Δημήτριος Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός- ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, σ. 69.

Η Μικρασιατική καταστροφή, σηματοδοτεί το τέλος της Μεγάλης Ιδέας ως μιας ιδεολογίας που συνέχει σαν ιστός την κοινωνία, αλλά και μιας αποπροσανατολιστικής από το κοινωνικό ζήτημα ιδεολογίας. Πλέον εμφανίζεται ένα ιδεολογικό κενό στην κυρίαρχη κρατική ιδεολογία. Αμφισβητείται επιπλέον και το ίδιο το πολιτικό σύστημα, που θεωρείται υπεύθυνο για την καταστροφή. Η αστική ηγεμονία διανύει μια κρίση.

Σε αυτό έρχεται να προστεθεί και η ίδια η σκληρή πραγματικότητα της επομένης της Μικρασιατικής καταστροφής. Ένα τεράστιο κύμα προσφύγων σε συνδυασμό με την οικονομική καταστροφή που προκάλεσε το πολύχρονο πολεμικό εγχείρημα. Μια κατάσταση που εκ των πραγμάτων φέρνει επιτακτικά το κοινωνικό ζήτημα στο προσκήνιο.

Κοινωνικό ζήτημα που ο ίδιος ο Βενιζέλος, άλλοτε, με μια σειρά από προληπτικά μέτρα προσπάθησε να το αντιμετωπίσει και να το χειραγωγήσει, βάσει και της πείρας από άλλα κράτη. Προχώρησε, δηλαδή, με επίκεντρο το κράτος σε μια σειρά από ρυθμίσεις και πολιτικές για να βελτιώσει τη θέση των δυνάμει επαναστατικών αγροτικών και εργατικών στρωμάτων (εργατική νομοθεσία, συνδικαλισμός, αγροτική μεταρρύθμιση). Θέλοντας με αυτό τον τρόπο να προλάβει από τα πάνω οποιαδήποτε κοινωνική εκδήλωση.

Πλέον, όμως στις νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες (πρόσφυγες, ανεφάρμοστη εργατική νομοθεσία) καθώς και στο διεθνές πλαίσιο που δημιουργείται μετά την Ρωσική Επανάσταση και την κρίση του Φιλελευθερισμού τα μέτρα αυτά εκτός από ανεπαρκή είναι και αμφισβητήσιμα. Οπότε, ο Βενιζέλος, επιχειρεί πλέον μέσα από την κυρίαρχη επίσημη κρατική ιδεολογία (παραφράζοντας τον Μαρξ: η ιδεολογία είναι το κατώφλι της αντεπανάστασης) να μετατρέψει τον κοινωνικό-ταξικό εχθρό σε εθνικό, προκρίνοντας τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Θέλοντας με αυτό τον τρόπο να αποπροσανατολίσει την κοινωνία από το κοινωνικό ζήτημα. Χρησιμοποιεί, δηλαδή, την παλιά συνταγή του πατριωτισμού, των εχθρών του έθνους, τόσο για να πειθαρχήσει την κοινωνία, όσο και για να συσπειρώσει την ίδια την αστική τάξη. Ταιριάζει, άλλωστε, και με την διαταξική εικόνα που ήθελε να καλλιεργήσει ο Εθνάρχης.

Σε αυτό το πλαίσιο εκμεταλλεύεται και μια σειρά από τακτικά λάθη του νεαρού εκείνη την εποχή ΚΚΕ, όπως τη θέση του για την αυτονομία της Μακεδονίας, την προσχώρηση στην Γ' Διεθνή, τον μπολσεβικισμό, και τον διεθνισμό. Λάθη που ευνόησαν στην επίκληση από την αστική τάξη του «ερυθρού κινδύνου». Τόσο ως κινδύνου εσωτερικού — ανατροπή

του κοινωνικού καθεστώτος από μια μειονότητα με βίαια μέσα—, όσο και του εξωτερικού κινδύνου —απόσπαση μέρους της εθνικής επικράτειας. Ο κομμουνισμός, με λίγα λόγια, θεωρείται εχθρός της πατρίδας (και των σπιτιών μας- ιδιοκτησίας).

Υπήρχε όντως κομμουνιστικός κίνδυνος; Τι λέγανε οι πρωταγωνιστές της εποχής και γιατί ήταν αναγκαία η ψήφιση του Ιδιώνυμου;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1.1 Από την «Μεγάλη Ιδέα» στον «Κομμουνιστικό Κίνδυνο»

Η μικρασιατική καταστροφή σηματοδοτεί ένα γεγονός ορόσημο για την σύγχρονη νεοελληνική ιστορία και κοινωνία, καθώς στις στάχτες της Σμύρνης έσβησε το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, και ενταφιάστηκε αμετάκλητα ο ελληνικός αλυτρωτισμός. Με την Συνθήκη της Λωζάνης (1923) και την επακόλουθη ανταλλαγή των πληθυσμών το Έθνος που αναδιπλώνεται πλέον, συμπίπτει με το Κράτος, καθώς το κράτος εξαπλώθηκε μεν, αλλά ταυτόχρονα συρρικνώθηκε το έθνος, με αποτέλεσμα τα γεωγραφικά τους όρια να συμπίσουν. Η εθνική ενοποίηση είχε ολοκληρωθεί τελεσίδικα. Η εξέλιξη αυτή θα οδηγήσει σταδιακά σε μια «μετατόπιση της έμφασης από το Έθνος στο Λαό»⁷.

Το ιδεολογικό κενό που αφήνει το τέλος της Μεγάλης Ιδέας πλήττει την αστική τάξη, φορέα του αστικού εθνικισμού, και στις δύο μερίδες, τον Βενιζελισμό και τον Αντιβενιζελισμό. Κυρίως όμως πλήττει τον Βενιζελισμό, που παραμένει ο κύριος φορέας του αστικού εθνικισμού⁸. Ο Βενιζελισμός, αναζητά ένα νέο εθνικό όραμα να αντικαταστήσει το παλιό. Μια πρώτη προσπάθεια αποτελεί η αβασίλευτη Δημοκρατία, η οποία όμως, μένει χωρίς κοινωνικό περιεχόμενο, παρά τις προσπάθειες του Παπαναστασίου. Ο Βενιζέλος, που επιστρέφει στην ενεργό πολιτική (άλλωστε ποτέ δεν έπαψε να επεμβαίνει από τα παρασκήνια) το 1928, υποσχόμενος να κάνει την Ελλάδα αγνώριστη, μια «μικρή Αγγλία», όπως θα δηλώσει, προτείνει ένα πρόγραμμα εκσυγχρονισμού. Σε αυτή την προσπάθεια, ο αντικομμουνισμός έρχεται να καλύψει το ιδεολογικό κενό που άφησε η Μεγάλη Ιδέα, και ο εθνικισμός να αναβιώσει μέσα από την κατασκευή ενός νέου εχθρού της πατρίδας και του Έθνους, που είναι εσωτερικός και εξωτερικός ταυτόχρονα. Με τον τρόπο αυτό, ο κομμουνιστικός κίνδυνος νομιμοποιεί το

⁷ Δημήτριος Γ. Τσαούσης, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας» στο Δημήτριος Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, σ. 25.

⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης» στο Δημήτριος Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, σ. 78.

εκσυγχρονιστικό πρόγραμμά του, ο εθνικισμός αλλάζει περιεχόμενο και στόχο, και μεταπολεμικά θα καταλήξει να γίνει εθνικοφροσύνη⁹. Τι ήταν όμως η Μεγάλη Ιδέα, που αποτέλεσε την κυρίαρχη ιδεολογία για 80 περίπου χρόνια (1844- 1922), και προσδιόρισε τις πολιτικές επιλογές τόσο όσον αφορά τα εξωτερικά θέματα, αλλά και τα εσωτερικά του κράτους. Ποιες ήταν οι λειτουργίες της, που έρχεται να αντικαταστήσει ο κομμουνιστικός κίνδυνος;

1.2 Η Μεγάλη Ιδέα και οι Λειτουργίες της

Από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, ως αποτέλεσμα συμβιβασμού των Μεγάλων Δυνάμεων, οι σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τον «Μεγάλο Ασθενή» και αιώνιο εχθρό, και η σχετική με αυτές εδαφική επέκταση, παράλληλα με τη δημιουργία ενός ισχυρού εθνικού κράτους, αναδείχτηκαν σε κεντρικά ζητήματα. Από τη μια, δηλαδή, η εθνική ολοκλήρωση, καθώς τα σύνορα του νεοσύστατου κράτους θεωρήθηκαν προσωρινά, και η επανάσταση ανολοκλήρωτη, αφού μόνο το 1/5 των δυνάμεων του ελληνισμού κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα συμπεριλαμβανόταν στους κόλπους του¹⁰. Από την άλλη, η συγκρότηση ενός σύγχρονου Έθνους- Κράτους, κατά τα πρότυπα της Δύσης μέσα από την υπέρβαση των έντονων φυγόκεντρων και τοπικιστικών τάσεων και την εδραίωση κεντρικής εξουσίας.

Σε αυτή την διαδικασία η εθνικιστική ιδεολογία και η καλλιέργεια εθνικής συνείδησης και ταυτότητας μέσα από το Κράτος έπαιξε κρίσιμο ρόλο¹¹.

⁹ «Διότι, πράγματι, η εθνικοφροσύνη είναι γέννημα του Εμφυλίου, και ο Εμφύλιος είναι γέννημά της. Την έφεραν στον κόσμο οι ανάγκες και οι ιδέες της "εθνικόφρονος παρατάξεως", που επιστράτευσαν και ενεργοποίησαν ιδεολογικά στοιχεία που μπορεί να βρει κανείς από πιο παλιά, όπως στο ιδιώνυμο του Βενιζέλου για την αντιμετώπιση του κομμουνισμού, στα φασίζοντα ιδεολογήματα της 4ης Αυγούστου, στα ιδεολογήματα των ονομαζόμενων εθνικιστικών οργανώσεων της Κατοχής, σε παλαιότερους εθνικισμούς, όπως και στην εν γένει αντικομμουνιστική και εθνικιστική ιδεολογία». Άγγελος Γ. Ελεφάντης, «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης» στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)* (Συλλογικό), 4ο Επιστημονικό Συνέδριο. Τ. 1. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1994-1995, σ. 645.

¹⁰ Βλ. Κώστας Β. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο αιώνα*, Εξάντας, Αθήνα, 1994, σ. 33.

¹¹ «ακριβώς ο ρόλος αυτός του σύγχρονου κράτους ως προς τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και την καλλιέργεια εθνικής συνείδησης μεταξύ των βαλκανικών λαών είναι εκείνος που αποτελεί τον κρίσιμο

Στο πλαίσιο της διαμόρφωσης του εθνικισμού του 19^{ου} αιώνα εντάσσεται, ως έκφρασή του και το εθνικιστικό δόγμα της Μεγάλης Ιδέας. Ένα όραμα συνταύτισης του ελληνικού έθνους με το ελληνικό κράτος. Δόγμα το οποίο κυριάρχησε στο ιδεολογικό επίπεδο για περίπου 80 χρόνια, προσδιόρισε την διαμόρφωση της νεοελληνικής συνείδησης, και την πολιτική πράξη καθώς αποτέλεσε την επίσημη κρατική ιδεολογία και συνδέθηκε με το όραμα του αλυτρωτισμού, στα πλαίσια του Ανατολικού ζητήματος.

Η Μεγάλη Ιδέα, όρος «*ασαφής και πολυσήμαντος*»¹² αναφέρεται στο «μέλλον» του ελληνικού βασιλείου, είναι ο «*προορισμός*»¹³, και δημιουργήθηκε ως αντίβαρο για τα ασφυκτικά όρια του ελληνικού κράτους. Από τη στιγμή που διατυπώθηκε, το εθνικό ζήτημα έγινε το βασικό πρόβλημα και προσδιόρισε την πολιτική ζωή, καθώς παρ' όλες τις διαφορές ως προς τον τρόπο επίτευξης του οράματος, όλοι συμφωνούσαν στην ηγεμονική θέση του εθνικού ζητήματος, κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} ¹⁴

Η γέννηση του όρου και η καταγραφή του στο πολιτικό λεξιλόγιο ανάγεται στις 14.01.1844. Στα πλαίσια της τότε Εθνοσυνέλευσης που ακολούθησε τη Συνταγματική Επανάσταση του 1843¹⁵ και την παραχώρηση από τον Όθωνα Συντάγματος.

Στη συζήτηση, λοιπόν, που έλαβε χώρα στα πλαίσια της συνέλευσης προέκυψε μια έντονη διαμάχη ανάμεσα στους ετερόχθονες και τους αυτόχθονες σχετικά με το άρθρο 3 του νέου Συντάγματος που αφορούσε την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας και ιδιότητας. Η διαμάχη αυτή, που αφορούσε την νομή της εξουσίας δεν ήταν κάτι νέο. Από

παράγοντα στην ανάπτυξη του εθνικισμού στην Νοτιανατολική Ευρώπη μέχρι του σημείου των εκρηκτικών ανταγωνισμών των αντιπάλων εθνικών κινημάτων στα τέλη του 19^{ου} και σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θάνος Μ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1997, σελ. 72.

¹² Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια: ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830- 1880*, ΕΜΝΕ – Μνήμων, Αθήνα, 1993, σ.σ. 61-73, ειδικά σ. 62.

¹³ Έλλη Σκοπετέα, *Το "Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*. Πολύτυπο, Αθήνα, 1988, σ. 251.

¹⁴ Κώστας Β. Βεργόπουλος, *Κράτος...*, ό.π., σ. 33.

¹⁵ Που εγκαينιάζει τις επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας. Φαινόμενο που θα επαναληφθεί αρκετές φορές από τότε με τραγικές συνέπειες.

την εποχή της Επανάστασης είχε προκύψει έντονη αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο κατηγορίες, καθώς οι ντόπιες ηγετικές ομάδες από τότε είχαν έρθει σε σύγκρουση με τους ετερόχθονες που συνέρρεαν στο ελληνικό κράτος μετά την ανεξαρτησία και καταλάμβαναν θέσεις και αξιώματα¹⁶. Η Μεγάλη Ιδέα, ως όραμα ενότητας του Έθνους και του Κράτους γεννιέται σε μια στιγμή έντονη αντίφασης, αναφορικά με το ποιοι ονομάζονται Έλληνες.

Ο Γκενεράλ/ πασάς Κωλέττης, ως ηγέτης του γαλλικού κόμματος, και ως ετερόχθονας ο ίδιος υπερασπίστηκε την αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων σε όλους. Στο λόγο που εκφώνησε, λοιπόν εμφανίζεται για πρώτη φορά ο όρος Μεγάλη Ιδέα. Ο Κωλέττης αναφέρθηκε στην γεωγραφική θέση της Ελλάδας, που βρίσκεται μεταξύ Ανατολής και Δύσης, και η οποία με την πτώση της φωτίσε την Δύση, και με την Αναγέννηση της προορίζεται να φωτίσει την Ανατολή, συνεχίζει: « εν τω πνεύματι [...] της μ ε γ ά λ η ς ταύτης ι δ έ α ς , είδον πάντοτε τους πληρεξουσίους του έθνους να συνέρχονται δια να αποφασίσωσιν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος, αλλά της ελληνικής φυλής».¹⁷ Στην πρώτη διατύπωση, της Μεγάλης Ιδέας, ουσιαστικά εμφανίζονται και οι τρεις ερμηνείες¹⁸ που θα λάβει η Μεγάλη Ιδέα, σαν μια προσπάθεια συμβιβασμού τους. Πρώτον, η εδαφική-αλυτρωτική, δεύτερον, της πνευματικής αναγέννησης του ελληνισμού και της μεταλαμπάδευσης του πολιτισμού στην Ανατολή, που ήταν και η θέση του Κωλλέτη, και τρίτον της εσωτερικής ανασυγκρότησης, δηλαδή του εκσυγχρονισμού ή καλύτερα του εξευρωπαϊσμού της χώρας, θέση που τελικά επικράτησε αργότερα. Με αυτόν τον τρόπο συμβίβαζε με κάποια έννοια τις διστάμενες απόψεις που επικρατούσαν στα κόμματα της εποχής, με το ρωσικό να προκρίνει την επεκτατική πολιτική, ενώ το αγγλικό να εστιάζει στον εκσυγχρονισμό- εξευρωπαϊσμό του κράτους¹⁹. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η Μεγάλη

¹⁶ Όσοι εγκαταστάθηκαν στο Ελληνικό κράτος μετά το 1827, ονομάστηκαν ετερόχθονες και αντιμετώπιζαν την έντονη δυσaráσκεια από τους αυτόχθονες, την ντόπια αριστοκρατία γαιοκτημόνων, καθώς θεωρούσαν οι τελευταίοι ότι χαίρουν προνομίων και κύρους εις βάρος αυτών που πολέμησαν και δικαιωματικά αξίζουν να φέρουν τον τίτλο του Έλληνα και να επωφελούνται των προνομίων όπως οι δημόσιες θέσεις.

¹⁷ Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Της Μεγάλης ταύτης Ιδέας» στο Γεώργιος Β. Δερτιλής και Κώστας Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας: 18^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1991, σ. 46. Η υπογράμμιση δική μας.

¹⁸ Βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το "Πρότυπο Βασίλειο"...*, ό.π., σ. 257-271, ειδικά σ. 258.

¹⁹ Βλ. και Κώστας Β. Βεργόπουλος, *Κράτος...*, ό.π., σ. 27.

Ιδέα σήμαινε την επικράτηση του Ελληνισμού, είτε με ειρηνικά μέσα είτε με επαναστατικά.

Ουσιαστικά, ο Κωλλέτης, με μια έντονη εθνικιστική ρητορική, ήθελε να προάγει την εθνική ενότητα και ομόνοια, ώστε με αυτό τον τρόπο να συμπορευτούν οι δυνάμεις του έθνους για την επίτευξη του εθνικού στόχου²⁰. Το εθνικό συμφέρον έπρεπε να τεθεί πέρα και πάνω από όλα τα επιμέρους τοπικά και κοινωνικά συμφέροντα και διαμάχες, ώστε να επιτευχθεί η εθνική αποστολή και η νίκη απέναντι στον εχθρό και βάρβαρο Οθωμανό. Πέρα, δηλαδή, από τον τόπο, την κοινωνική ομάδα κλπ. οποιοδήποτε επιμέρους δεσμό, και πάνω από όλα αυτά τονίζει το ότι είναι Έλληνες, και η ελληνική ταυτότητα είναι αυτή που υπερέχει. Η φωνή του έθνους είναι αυτή που στο άκουσμά της πρέπει να σιγούν όλες οι άλλες. Ταυτόχρονα η ελληνική ταυτότητα, συνδέεται με την πολιτισμένη Δύση, και αντιπαράτίθεται στην βάρβαρη Ανατολή. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Παπαρηγόπουλος θα συμβάλλει στην αποκατάσταση της κάθετης ενότητας του Έθνους, δηλαδή της ενότητας στο χρόνο, θεμελιώνοντας επιστημονικά την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού διαμέσου των αιώνων, και δίνοντας στον ελληνισμό εκτός από ένα μέλλον και ένα συνεκτικό παρελθόν.

Ο ίδιος ο Κωλέττης δεν φρόντισε να διευκρινίσει ούτε επακριβώς το στόχο, ούτε και τον τρόπο που αυτός θα επιτευχθεί. Ο όρος Μεγάλη Ιδέα έμεινε αόριστος και ασαφής, ως ένα όνειρο η επίτευξη του οποίου τοποθετείται κάπου στο μέλλον²¹. Αυτή όμως η αοριστία και η ασάφεια του όρου, η γενικότητα του οράματος είναι που βοήθησε στο να εξαπλωθεί και να διαδοθεί μαζικά, καθώς δέκα χρόνια μετά από την ρίψη του συνθήματος από τον Κωλλέτη, αυτή είχε γίνει ήδη κοινό κτήμα του ελληνικού κόσμου, και κυρίαρχη ιδεολογία

²⁰ Την άποψη αυτή υποστηρίζει και ο Κιτρομηλίδης: «Δεν εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός, παρόλο που οι επικριτές του τείνουν να το λησμονούν, ότι το εθνικιστικό δόγμα της λεγόμενης «Μεγάλης Ιδέας» αρθρώθηκε πρωταρχικά ως απάντηση σε ένα τέτοιο κρίσιμο ζήτημα εσωτερικής σύγκρουσης» (εννοεί την αντιπαράθεση ετεροχθόνων και αυτοχθόνων) στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», ό.π., σ.σ. 81-82.

²¹ Η Μεγάλη Ιδέα όμως στην σκέψη αρκετών είχε πάρει μια συγκροτημένη μορφή, παρόλο που αντιπροσώπευε απλώς μια επιδίωξη της Ελλάδας παρά μια καθορισμένη πολιτική γραμμή. Βλ. Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, «Εθνικισμός και Διεθνισμός: πολιτική ιδεολογία» στο Δημήτριος Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός- ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, σ. 30-31.

βάσει της οποίας διαμορφώθηκε η νεοελληνική συνείδηση και ταυτότητα. Το περιεχόμενο του όρου, όπως άλλωστε και ο ίδιος ο εθνικισμός, πήρε ποικίλες μορφές και προσαρμόστηκε τόσο στις ανάγκες της εκάστοτε κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά και στις ευρύτερες ιστορικές και κοινωνικές αλλαγές. Η ίδια ασάφεια και αοριστία²² του είναι που έδωσαν την δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί από διαφορετικές ομάδες με διαφορετικό τρόπο, συχνά αντιφατικό, εξυπηρετώντας ποικίλα συμφέροντα και επιδιώξεις. Η καθολικότητα όμως της Μεγάλης Ιδέας δεν αμφισβητήθηκε ποτέ, το εθνικό ζήτημα που στα πλαίσια του Ανατολικού ζητήματος, ταυτίστηκε με τον αλυτρωτισμό, αναγορεύτηκε σε ηγεμονικό ζήτημα, και κεντρική επιδίωξη του κράτους και της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας. Οι διαφορές θα μείνουν μόνο στο επίπεδο της προτεινόμενης τακτικής για την επίτευξη του στόχου. Διαφορές που όπως θα δούμε θα οδηγήσουν με βάση το εθνικό, στην άλλη όψη της εθνικής ολοκλήρωσης στην κοινωνική πόλωση, σε μια πρώτη φάση στην εποχή του Τρικούπη και αργότερα στον Εθνικό Διχασμό.

Η Μεγάλη Ιδέα, λοιπόν, είναι μια έννοια που σφράγισε τη νεοελληνική συνείδηση και είναι συνδεδεμένη με την ελληνική ταυτότητα και τον ελληνικό εθνικισμό.

Ασφαλώς, ούτε ο ελληνικός εθνικισμός, ούτε η εξτρεμιστική του μεγαλοϊδεατική μορφή αποτελεί ελληνική ιδιοτυπία ή χαρακτηριστικό αποκλειστικά του ελληνικού λαού, καθώς σε όλη την Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα ο εθνικισμός είναι μια από τις πρωταρχικές κινητήριες δυνάμεις. Ο εθνικισμός είναι μια από τις βασικές πολιτικές ιδεολογίες της νεωτερικότητας και πυλώνας της εποχής των ιδεολογιών. Η εμφάνιση του είναι αποτέλεσμα της «διπλής επανάστασης», της βιομηχανικής και εν συνεχεία της γαλλικής επανάστασης που προσέφερε το ιδεολογικό υπόβαθρο μιας νέας κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης με στόχο τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό. Σηματοδοτεί την μετάβαση από την μοναρχία και την ελεώ θεού εξουσία- την παραδοσιακή κοινωνία, στην ιδέα του έθνους ως πηγή κάθε κυριαρχίας- την σύγχρονη κοινωνία, και ουσιαστικά εισάγει τις μάζες στην ιστορία. Σύντομα ο ιδεολογικός αυτός ιός εξαπλώθηκε από την Γαλλία σε όλη την Ευρώπη και υπήρξε η αφορμή για την εκδήλωση εθνικών απελευθερωτικών κινημάτων με στόχο

²² Η «τεράστια πολυμορφία που χαρακτηρίζει την κοινωνική σύνθεση των οπαδών του εθνικισμού» και η «έλλειψη σαφών κοινωνικών αναφορών στο ίδιο το εθνικιστικό πρόταγμα» είναι σύμφωνα με τον Λέκκα, τα δύο σχεδόν μόνιμα χαρακτηριστικά του. Στο Παντελής Ε. Λέκκας, «Ο Υπερταξικός Χαρακτήρας του Εθνικιστικού Λόγου», *Μνήμων*, τεύχ. 16 (1994), σ. 95.

την αυτοδιάθεση σε όλο τον κόσμο, ο ελληνικός εθνικισμός λοιπόν υπήρξε αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης. Μπορούμε να ορίσουμε τον εθνικισμό, σύμφωνα με τον Δεμερτζή, ως «μια νεωτερική ιδεολογία δια της οποίας ομάδες διανοουμένων, κοινωνικά κινήματα ή και πολιτικές ενώσεις επιδιώκουν τη διαμόρφωση συλλογικών και ατομικών ταυτοτήτων, εντός μιας ορισμένης κάθε φορά επικράτειας, και η οποία συγκροτείται γύρω από , προσδίδοντας ταυτοχρόνως νόημα στο 'άδειο' σημαίνον 'έθνος'»²³. Το έθνος λοιπόν, ως φαντασιακή κοινότητα και προεξάρχουσα συλλογική και ατομική ταυτότητα περιστρέφεται γύρω από μια βασική πολιτική μονάδα της νεωτερικότητας, που είναι το κράτος, η επικράτεια.

Ουσιαστικά ο εθνικισμός «γεμίζει» το Έθνος με νόημα, και διεκδικεί την πολιτική και κυριαρχική οργάνωση του έθνους σε κράτος. Ο εθνικισμός ποικίλλει σαν φαινόμενο στον χώρο και στον χρόνο. Ο Γαλλικός εθνικισμός υπό την επίδραση του Διαφωτισμού δίνει έμφαση στα ατομικά δικαιώματα και τις ελευθερίες του πολίτη, είναι περισσότερο πολιτικός και εδαφικός. Ενώ ο εθνικισμός που αναπτύχθηκε στην Κεντρική Ευρώπη και στην Ανατολική υπό την επίδραση του ρομαντισμού δίνει έμφαση στην πολιτισμική διάσταση του έθνους. Η ελληνική περίπτωση εντάσσεται στην δεύτερη κατηγορία.²⁴

Να διευκρινίσουμε στο σημείο αυτό, ότι ο εθνικισμός δεν επιβάλλεται απλώς από τα πάνω, δεν είναι δηλαδή μια συνομωσία της εκάστοτε κυρίαρχης τάξης για να πειθαρχήσει και να επιβάλλει συνοχή στις μάζες, το ότι δηλαδή ως ιδεολογία της εξουσίας αποκτά και αυτή τη διάσταση δεν σημαίνει αυτό, όπως λέει και ο Giddens, ότι «[...]είναι απλώς ένα σύνολο συμβόλων και πεποιθήσεων που επιβάλλεται σε έναν απρόθυμο ή αδιάφορο πληθυσμό»²⁵, τουναντίον, αυτός έρχεται να επιδράσει πάνω σε ένα προϋπάρχον υπόστρωμα και σε ένα σύνολο ήδη διαμορφωμένων νοοτροπιών, προθέσεων κλπ.

²³ Νίκος Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Σάκουλας, Αθήνα, 1996, σ. 56.

²⁴ Για τη διάκριση βλ. Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα» στο Δημήτριος Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, σ.σ. 51-58. Καθώς και Νίκος Μουζέλης, *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1994, σ.σ. 37-39.

²⁵ Αναφέρεται στο Νίκος Δεμερτζής, «Ο εθνικισμός ως ιδεολογία» στο Δέσπω Σολομού (επιμ.), *Έθνος - κράτος - εθνικισμός : επιστημονικό συμπόσιο, 21 και 22 Ιανουαρίου 1994*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 1995, σ. 77.

Συγκεκριμένα στην ελληνική περίπτωση προϋπήρχε ως συλλογική συνείδηση του Γένους²⁶ και αρχέγονος πατριωτισμός, καθώς ο ελληνικός εθνικισμός είναι από τους πρώτους των Βαλκανίων. Ειδικά, αν δεν υπήρχε αυτή η προδιάθεση και η εθνική συνείδηση, αυτό το έντονο αίσθημα πατριωτισμού, και η συναίνεση από τα κάτω πως θα γινόταν να εξηγηθεί ο έντονος «εθνικισμός της αυταπάρνης»²⁷ και η προθυμία του ελληνικού λαού να πληρώσει το βαρύ φόρο αίματος, αλλά και τον υλικό φόρο, χάριν του εθνικού καθήκοντος; Καθώς είτε στην επαναστατική- βίαιη εκδοχή του οράματος της Μεγάλης Ιδέας, είτε στην εκσυγχρονιστική το κόστος τελικά το πλήρωσαν οι λαϊκές μάζες.

Ο εθνικισμός λοιπόν, συνιστούσε για το ελληνικό κράτος μια υπαρξιακή ανάγκη, καθώς σε μια εποχή έντονου εθνικισμού όπως ήταν ο 19^{ος} αιώνας μόνο με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να επιβιώσει. Αντλώντας την νομιμότητα του και την αυθεντία του από την εθνικιστική ιδεολογία και επιδιώκοντας να καταστεί ισχυρό Κράτος- Έθνος, προτάσσοντας το εθνικό συμφέρον και την εθνική ταυτότητα έναντι των επιμέρους φυγόκεντρων και τοπικιστικών τάσεων. Επιδιώκοντας, δηλαδή, μέσα από την «φαντασιακή κοινότητα» του έθνους να υπάγει τα ατομικά και κοινωνικά συμφέροντα στο εθνικό, προωθώντας την αίσθηση του συνανήκειν, την αλληλεγγύη και την ομοιογενοποίηση του πληθυσμού, τονίζοντας την «οριζόντια συντροφικότητα» και την ισονομία (έστω ρητορική), όλων των μελών. Η προβολή ενός εξωτερικού εχθρού και το όραμα απελευθέρωσης από τον ξένο ζυγό λειτουργεί προς αυτή την κατεύθυνση συσπείρωσης ανόμοιων πληθυσμών. Εκτός όμως από την επαναστατική μορφή που λαμβάνει ο εθνικισμός προωθώντας την αυτοδιάθεση και την ισονομία, ως επίσημη ιδεολογία πλέον του κράτους και της εξουσίας, εξαιτίας της «πλαστικότητας»²⁸ του, εκτός από το να νομιμοποιεί το Έθνος- Κράτος, νομιμοποιεί και το πλέγμα εξουσίας που διαμορφώνεται γύρω από αυτό, τις πολιτικές που ασκούνται όσο και το κοινωνικό καθεστώς που επικρατεί. Νομιμοποιεί δηλαδή και συσκοτίζει την κοινωνική ανισότητα και τις αντιθέσεις, καίτοι προωθεί την αφηρημένη ισονομία. Με άλλα λόγια, ο εθνικισμός ως υπερταξική ιδεολογία λειτουργεί αντιδραστικά, νομιμοποιώντας το υπάρχον πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς.²⁹ Για αυτό το λόγο

²⁶ Στο Γεώργιος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Τ. 1, Εστία, Αθήνα, 2010, σ. 347.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 350.

²⁸ Παντελής Ε. Λέκκας, «Ο Υπερταξικός...», *ό.π.*, σ. 102.

²⁹ Χαρακτηριστικά ο Όθωνας νομιμοποίησε της αυταρχική του τάση στην εξωτερική πολιτική στο όραμα του Μεγαλοϊδεατισμού, από την άλλη και τα κόμματα που του αντιτάσσονταν στηρίχτηκαν στην επίκληση

αποτελέσει την κοινή ιδεολογική βάση όλων των κυρίαρχων πολιτικών, καθώς κανένα κόμμα ή παράταξη, καμία κυρίαρχη δύναμη δεν θα τολμούσε να αμφισβητήσει τη βάση νομιμοποίησής του³⁰. Ήταν η ιδεολογία που ένωνε τους κυρίαρχους, αφού με αυτό τον τρόπο αποσπούσαν την συναίνεση, μέσα από την επίκληση του έντονου πατριωτικού συναισθήματος, και πειθαρχούσαν τις μάζες στον κοινό εθνικό σκοπό. Εκτός από συναινετική βάση των κυρίαρχων, η ιδεολογία του εθνικισμού, η Μεγάλη Ιδέα και το αλυτρωτικό, αποτελούσαν και συναινετική βάση των κυριαρχούμενων, καθώς, όπως είπαμε, το πατριωτικό αίσθημα ήταν φλογερό. Έτσι το εθνικό ζήτημα ήταν το μόνο που η εκδήλωση του λαϊκού ενδιαφέροντος όχι μόνο δεν εμποδιζόταν, αλλά υποδαυλιζόταν, λειτουργώντας ως ένας «μηχανισμός υπεραναπλήρωσης» για τον πολιτικό τους ευνουχισμό.³¹ Με αυτό τον τρόπο η παθολογική διόγκωση του Μεγαλοϊδεατικού οράματος μετατόπιζε το ενδιαφέρον από τα άμεσα κοινωνικά οικονομικά προβλήματα στο επίπεδο του εθνικού, λειτουργώντας ως ένας ιδεολογικός παράγοντας αποπροσανατολισμού και ανάσχεσης της ανάπτυξης και διαμόρφωσης ταξικής συνείδησης, καθώς θόλωνε τα όρια της κοινωνικής διαμάχης και του εθνικού ζητήματος. Η αφοσίωση στο εθνικό καθήκον δεν άφηνε περιθώρια για κοινωνικές ανησυχίες.

Η μετάθεση των κοινωνικών προβλημάτων στο εθνικό επίπεδο, μετατόπιζε τη λύση τους σε ένα αόριστο μέλλον όπου θα είχε επιτευχθεί η εθνική ολοκλήρωση καθιστώντας μέχρι τότε οποιαδήποτε ενασχόληση με αυτά μάταιη και ανούσια και δικαιολογώντας την επικρατούσα κακοδαιμονία και αδυναμία επίλυσής της. Ασφαλώς, αυτή η στάση, κάλυπτε και δικαιολογούσε και την αδυναμία και ανεπάρκεια τόσο της ντόπιας αστικής τάξης, της συνδεδεμένης με το κράτος, να προβεί σε μέτρα και μεταρρυθμίσεις για βελτίωση των κοινωνικών όρων, όσο και της μεταπρατικής αστικής τάξης της διασποράς να εξελιχθεί σε γνήσια αστική, δηλαδή παραγωγική και εθνοτική. Η μεταπρατική ιδεολογία σε οικονομικό επίπεδο αντιστοιχεί στην ιδεολογία του Μεγαλοϊδεατισμού στο πολιτικό επίπεδο. Η παθολογική διόγκωση του αλυτρωτισμού από τα κόμματα αποδεικνύει πόσο

της αποτυχίας επίτευξης του εθνικού ζητήματος, για να επαναστατήσουν εναντίον του. Το εθνικό ζήτημα δηλαδή από την μία ανέστελλε από την άλλη επιτάχυνε τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις.

³⁰ Μόνο το ΚΚΕ μετά το 1922 θα αρνηθεί το αστικό καθεστώς και την κρατική υπόσταση, δηλαδή τον εθνικισμό.

³¹ Βλ. Βασίλης Ι. Φίλιας, *Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα : η Νόθα Αστικοποίηση, 1800-1864*. Gutenberg, Αθήνα, 1996, σ. 176.

αποδεδειγμένα ήταν από την ανάγκη να λειτουργούν σε σχέση με την πραγματική οικονομική αθλιότητα και την κοινωνική αδικία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τα ονόματα των κομμάτων στην περίοδο του Όθωνα (Αγγλικό, Γαλλικό, Ρώσικο) που δείχνουν μια απόλυτη ασυνάφεια στις κοινωνικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις της χώρας, αλλά και αργότερα όπου διακρίνονται με τα επίθετα των αρχηγών τους, χωρίς κάποιο κοινωνικοπολιτικό νόημα.³²

Η πρωτοκαθεδρία του εθνικού ζητήματος θα αποβεί καταλυτική για τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις. Καθώς η αφηρημένη ομοφωνία σε ιδεολογικό επίπεδο θα οδηγήσει στο επίπεδο της πολιτικής πράξης σε μια διαμάχη αναφορικά με τον τρόπο που θα επιτευχθεί η εθνική ολοκλήρωση. Σε έναν αγώνα για την εξουσία και τον έλεγχο του Κράτους ανάμεσα στην ντόπια κρατοδίαιτη ολιγαρχία και την νέα αστική τάξη που εκπροσωπούσε η ομογένεια. Η πόλωση αυτή εκφράζει σε κοινωνικό επίπεδο μια διχοτόμηση της ελληνικής κοινωνίας η οποία θα εξελιχθεί την περίοδο 1885-1895 σε έναν «*πρώτο εθνικό διχασμό*»³³, προοίμιο του Εθνικού Διχασμού, φανερώνοντας το πόσο εύθραυστη είναι η ομοιογένεια κάτω από την επιφάνεια.

Η Μεγάλη Ιδέα, όπως αναφέραμε, άλλαξε περιεχόμενα στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Ιστορική στιγμή που θα δοκιμαστεί υπήρξε ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856). Ο Όθωνας που στήριζε τη νομιμοποίηση της αυταρχικής πολιτικής του στο μεγαλοϊδεατικό όραμα, εκμεταλλευόμενος τη συγκυρία και το πατριωτικό αίσθημα των υπηκόων, θα επιχειρήσει να αναστηλώσει την βυζαντινή αυτοκρατορία. Η άμεση αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων, υπό το πνεύμα της Παλινόρθωσης, με τον ναυτικό αποκλεισμό του Πειραιά, θα σημάνει το τέλος της επιθετικής μορφής του Μεγαλοϊδεατισμού.³⁴ Η Μεγάλη Ιδέα θα λάβει πλέον τον χαρακτήρα της ειρηνικής συνύπαρξης, σε μια περίοδο που ονομάστηκε

³² Γεώργιος Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα, 1977, σ.σ. 126-127 και 130.

³³ Κώστας Β. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 28.

³⁴ Καθώς και της αντίληψης περί φιλελληνισμού των μεγάλων Δυνάμεων. Οι προλήψεις που γεννιούνται την περίοδο αυτή μέσα στο έντονο κλίμα μεσσιανισμού περί «ξανθού γένους», παρ' όλες τις συνεχείς ιστορικές διαψεύσεις τους θα διατηρηθούν ακόμα και σήμερα. Η ήττα θα σημάνει και την απαρχή του τέλους για τον Όθωνα, καθώς η επίκληση του εθνικισμού θα γυρίσει μπούμερανγκ και από πατριώτης θα θεωρηθεί προδότης του οράματος.

«Ελληνοθωμανισμός» και χαρακτηρίστηκε από την προώθηση της πνευματικής και οικονομικής κυριαρχίας του ελληνισμού με σκοπό την διάβρωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από μέσα. Περίοδος, όμως που λόγω των ραγδαίων εξελίξεων δεν διήρκησε πολύ, και σύντομα το περιεχόμενο της Μεγάλης Ιδέας άλλαξε. Οι συνθήκες πλέον απαιτούσαν ενεργό συμμετοχή του ελληνικού κράτους καθώς κάνουν την εμφάνιση τους σταδιακά και άλλοι εθνικισμοί, που διεκδικούν κομμάτια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ειδικά ο Βουλγαρικός που θα εξελιχθεί στον νέο εχθρό. Έτσι το Ελληνικό κράτος γίνεται το νέο «Εθνικό Κέντρο» δια του οποίου θα επιχειρηθεί η προοδευτική επέκταση του Κράτους. Το ζήτημα της υλικής ανάπτυξης, η σύνδεση του εθνικού ζητήματος με την ανάγκη εσωτερικής ανασυγκρότησης αναδεικνύεται σε κρίσιμο στην φάση αυτή. Στην στροφή αυτή προς το νέο «Εθνικό Κέντρο» συνέβαλλαν μια σειρά από διεθνείς εξελίξεις που οδήγησαν στην δυνατότητα για αστική ανάπτυξη στην Ελλάδα. Η «Μεγάλη Υφεση»(1873-1896) που κάνει την εμφάνιση της αυτή την περίοδο, οδήγησε σε κρίση υπερσυσσώρευσης, και στο πέραςμα στο ιμπεριαλιστικό στάδιο του καπιταλισμού. Το κεφάλαιο θα οδηγηθεί στην αναζήτηση νέων αγορών για επένδυση, όπως είναι η Ελλάδα. Ταυτόχρονα η πτώση του διεθνούς εμπορίου, και η αυξημένη κρατική παρέμβαση του Κράτους στην οικονομία θα οδηγήσουν στην άνοδο του εθνικισμού. Οι ομογενείς της διασποράς, θα αναδιπλωθούν στις περιοχές γύρω από το Αιγαίο, είτε θα επαναπατριστούν στην Ελλάδα.³⁵ Επιπλέον, μετά τη Συνθήκη του Βερολίνου, ο νέος εχθρός, ο Βούλγαρος, κάνει την εμφάνισή του και διεκδικεί μερίδιο από την καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σε αυτές τις συνθήκες τίθεται επιτακτικά το ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης και ταυτόχρονα η δυνατότητα αστικής ανάπτυξης. Αστική ανάπτυξη, της οποίας η σύνδεση με το εθνικό ζήτημα καθιστά την Μεγάλη Ιδέα κινητήριο μοχλό της, και μαζί το λαϊκό στοιχείο. Δύο διαφορετικά κοινωνικά σχέδια θα προκριθούν με φόντο το εθνικό ζήτημα, προτείνοντας δύο διαφορετικούς δρόμους για την επίτευξη του κοινού σκοπού.

Η αστική άποψη του Τρικούπη, που εκπροσωπούσε τους αστούς της διασποράς, η οποία πρόκρινε την ανάγκη της οικονομικής και κοινωνικής ανόρθωσης και

³⁵ Βλ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ.σ. 12-19.

εκσυγχρονισμού ως προϋπόθεση για την επίτευξη της Μεγάλης Ιδέας (ειρηνικός/εφεκτικός εθνικισμός).³⁶

Η μικροαστική άποψη του Δηλιγιάννη, που εκπροσωπούσε την ντόπια κρατοδίαιτη αστική τάξη καθώς και τα στρώματα του αναιμικού εργατικού δυναμικού και τους κολλήγους, η οποία πρότασσε την εδαφική επέκταση ως προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη («ειρηνολόλεμος»).

Ο Τρικούπης έχοντας ως πρότυπο το αγγλικό μοντέλο, επιδίωκε στην δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους δικαίου, οικονομικά ισχυρού και ανταγωνιστικού, στα πρότυπα της Δύσης, που θα στηρίζεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία (ιδιωτικός αστισμός), μειώνοντας παράλληλα την επέμβαση του κράτους στην κοινωνία. Για να παρακινήσει τις ιδιωτικές επενδύσεις προέβη σε μια σειρά από δημόσια έργα υποδομής, για την χρηματοδότηση των οποίων κατέφυγε σε εξωτερικό δανεισμό. Επιπλέον, μεγάλο μέρος των δανείων πήγε σε στρατιωτικές δαπάνες. Για την πληρωμή των δανείων χρησιμοποίησε την έμμεση φορολογία, καθώς η προσέλκυση των ιδιωτικών κεφαλαίων, που ήταν ο στόχος του δεν άφηνε περιθώρια φορολόγησης του κεφαλαίου.

Ο Δηλιγιάννης από την άλλη, έχοντας ως πρότυπο το Γερμανικό μοντέλο, δεν ήταν κατά του εκσυγχρονισμού και του ιδιωτικού κεφαλαίου, αρκεί, όμως, αυτά να ήταν κάτω από τον πλήρη έλεγχο του Κράτους (γραφειοκρατικός αστισμός). Το είδος ανάπτυξης που προτείνει είναι αυτό μιας αργής αναμόρφωσης, ένας διστακτικός εκσυγχρονισμός, που δεν θα διαταράξει τον ιδιότυπο χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, ούτε θα την εξαρτήσει στο ξένο κεφάλαιο και στις Μεγάλες Δυνάμεις. Επρόκειτο με άλλα λόγια για έναν αστισμό περιφερειακού τύπου που τονίζει το ρόλο της Ελλάδας στην ανατολή και βασίζεται στην αυτάρκεια. Επέμενε στην μείωση των δημόσιων δαπανών και της έμμεσης φορολογίας, προτείνοντας ένα σύστημα που να στηρίζεται στην κοινωνική δικαιοσύνη.³⁷

³⁶ Βλ. Μαριάνθη Γ. Κοτέα, *Δημοτική Μεταρρύθμιση και Πολιτικός Εκσυγχρονισμός, 1912-1936*. Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα, 2014, σ. 26.

³⁷ Βλ. Μαριάνθη Γ. Κοτέα, *ό.π.*, σ.σ. 18-26. Επίσης Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ.σ. 167-168, 24-25, 29-32, 41, 95.

Τελικά, αφού πρώτα οδηγήσουν στην κοινωνική πόλωση, και οι δύο προοπτικές εθνικής ολοκλήρωσης και αστικού εκσυγχρονισμού που στηρίχτηκαν στην δυναμική του εθνικισμού θα αποτύχουν. Στη δυσμενή εσωτερική και εξωτερική συγκυρία ανάμεσα στο 1885 και το 1893 ο εθνικισμός θα γίνει η παγίδα που θα εγκλωβιστούν αμφότερες οι πολιτικές. Στην περίπτωση του Τρικούπη, ο εκσυγχρονισμός που στηρίχτηκε στον εξωτερικό δανεισμό θα οδηγήσει στην πτώχευση το 1893, ενώ στην περίπτωση του Δηλιγιάννη το φιάσκο του «*ειρηνοπόλεμου*» οδήγησε στον ναυτικό αποκλεισμό, και αργότερα η τυχοδιωκτική εξωτερική πολιτική του, που οδήγησε στην ήττα του 1897 θα ξεσηκώσουν την εθνική κατακραυγή εναντίον του συστήματος, και θα επισύρουν την κατηγορία ότι οι πολιτικές τους πρόδωσαν τον εθνικό σκοπό. Ο αιώνας θα κλείσει με μια πολλαπλή κρίση νομιμότητας του Κράτους, οικονομική, πολιτική, κοινωνική και εθνικό-ιδεολογική, κρίση που θα οδηγήσει στην αναβάθμιση του ρόλου του στρατού και της ομογένειας στην πολιτική ζωή. Σε αυτή την μεταβατική περίοδο, ο Βενιζέλος καλείται να δώσει λύσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

2.1 Μέτρα & Πολιτική Βενιζέλου

Η ταπεινωτική ήττα του 1897 στον ελληνοτουρκικό πόλεμο των τριάντα ημερών, και η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898 για να εποπτεύει την εξόφληση των χρεών του ελληνικού κράτους προς τους ξένους δανειστές, καθώς αυτό είχε κηρύξει πτώχευση το 1893, γκρέμισαν τα όνειρα επίτευξης του Μεγαλοϊδεατικού οράματος και ματαίωσαν τις εθνικές επιδιώξεις³⁸. Τόσο το ανορθωτικό πρόγραμμα του Τρικούπη, που θεωρούσε την εσωτερική ανασυγκρότηση προϋπόθεση για την εθνική ολοκλήρωση, τελικά οδήγησε σε οικονομική καταστροφή, όσο και το πρόγραμμα του Δηλιγιάννη που πρότασσε την εδαφική επέκταση ως προϋπόθεση της οικονομικής ανόρθωσης, οδήγησε στο φιάσκο του 1897 και την στρατιωτική αποτυχία, και παράλληλα στην διαπίστωση ότι χωρίς την συγκατάθεση των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν αδύνατη η επίτευξη του εθνικού στόχου. Η διπλή αποτυχία, τόσο στον στρατιωτικό τομέα όσο και στον οικονομικό του εκσυγχρονισμού, καθώς η μία πλευρά μπλόκαρε την άλλη σε όλη την διάρκεια της κυριαρχίας του δικομματισμού, οδήγησε σε ένα έντονο αίσθημα εθνικής ταπείνωσης, που μεταφράστηκε σε κατακραυγή και δυσaréσκεια κατά των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δομών, και στην συνειδητοποίηση της ανάγκης βαθιών μεταβολών τους³⁹. Το κράτος και μαζί με αυτό οι κυρίαρχες πολιτικές ολιγαρχίες (τζάκια) που έλεγχαν τα πολιτικά κόμματα μέσα από ένα εκτεταμένο δίκτυο πολιτικής πελατείας, όπως επίσης και ο θρόνος, βρέθηκαν στο επίκεντρο της δυσaréσκειας. Δυσaréσκεια που ήταν ιδιαίτερα έντονη μέσα στις τάξεις του στρατεύματος που βλέπανε τα εθνικιστικά τους ιδανικά να ματαιώνονται, όσο και στα νεοεμφανιζόμενα μικροαστικά στρώματα που θα διεκδικήσουν αλλαγές στην πολιτική εξουσία και την δημιουργία ενός σύγχρονου δημοκρατικού συστήματος κατά τα δυτικά πρότυπα.

³⁸ Βλ. Θάνος Μ. Βερέμης, «Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα: 1821- 1912», στο Δημήτριος Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός- ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, σ. 65.

³⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς. *Η Ελληνική Τραγωδία : από την Απελευθέρωση ως τους Συνταγματάρχες*, Ολκός, Αθήνα, 1974, σ. 12.

Παράλληλα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η κοινωνική διαφοροποίηση γίνεται εντονότερη, καθώς οι συνέπειες της Μεγάλης Ύφεσης που πλήττει την Ευρώπη, αρχίζουν να γίνονται ορατές και στην Ελλάδα. Οι επιπτώσεις της στον αγροτικό τομέα μετά το 1892 είναι δραματικές, αφού το 1892 καταρρέουν οι εξαγωγές του κύριου αγροτικού προϊόντος της ελληνικής οικονομίας, της σταφίδας. Η «σταφιδική κρίση» (1894- 1903) θα δημιουργήσει πρόβλημα επιβίωσης για τους μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές, που θα τους οδηγήσει στην μετανάστευση είτε την εξωτερική κυρίως προς τις ΗΠΑ, είτε προς τα αστικά κέντρα σε αναζήτηση εργασίας. Η αγροτική κρίση, συνοδευόμενη από την ιδεολογική και την κοινωνική κρίση, θα οδηγήσει στον ριζοσπαστισμό των αγροτών και στην εμφάνιση των πρώτων δειλών σκιρτημάτων της αγροτικής τάξης, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα με μια σειρά από εξεγέρσεις.

Την ίδια περίοδο, επίσης, κάνει τα πρώτα του δειλά σκιρτήματα και ένα νέο κοινωνικό υποκείμενο, η εργατική τάξη, και το εργατικό κίνημα, απότοκος της πρώιμης βιομηχανικής ανάπτυξης που σημειώθηκε μετά το 1870. Η εργατική τάξη, η οποία επίσης πλήττεται από την οικονομική κρίση και την βαριά φορολογία που επέβαλλαν οι κυβερνήσεις, θα οδηγηθεί και αυτή καίτοι σε νηπιώδη κατάσταση στην οργάνωση σε σωματεία και ενώσεις και σε μια σειρά από κινητοποιήσεις και απεργίες, αντιδρώντας στην ανέχεια και διεκδικώντας παραχωρήσεις⁴⁰.

Η ριζοσπαστικοποίηση των κατώτερων στρωμάτων θα συντείνει στην εμφάνιση του κοινωνικού ζητήματος και στην εκρηκτική του συνύπαρξη με το εθνικό.

Με άλλα λόγια με άξονα το εθνικό ζήτημα πυροδοτήθηκαν μια σειρά από κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που θα οδηγήσουν στην επανάσταση στο Γουδί. Ειδικά μετά την επανάσταση των Νεότουρκων και την άνοδο του τουρκικού εθνικισμού και τις διώξεις των μειονοτήτων που ακολούθησαν. Το αίτημα για μεταρρυθμίσεις και εξυγίανση του κράτους θα αναλάβει να το εκπληρώσει ο Βενιζέλος.

⁴⁰ Γιώργης Δ. Κατσούλης, *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, Τ. 1, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1976-1978, σ. 44 κ.ε. και Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1988, σ.σ. 176-198 για τον σχηματισμό και την ιδεολογία των πρώτων εργατικών στρωμάτων.

Η έλευση του Βενιζέλου και η πρώτη περίοδος διακυβέρνησης της χώρας από το νεοπαγές κόμμα των φιλελεύθερων, σήμανε μια τομή, που χαρακτηρίζεται από την πιο φιλόδοξη και ολοκληρωμένη προσπάθεια για καθολικό εκσυγχρονισμό. Για τη σύσταση μιας φιλελεύθερης υπό την ηγεμονία της αστικής τάξης δημοκρατίας στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, κατά τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα⁴¹.

Μόνο ένα ισχυρό και σύγχρονο αστικό κράτος που εμπνέει ασφάλεια και εμπιστοσύνη, θα μπορούσε μέσα από την κατάλληλη διπλωματική⁴² προετοιμασία και την στρατιωτική προπαρασκευή να προχωρήσει σε συμμαχίες και ενέργειες που θα συντελούσαν στην εκπλήρωση του μεγαλοϊδεατικού οράματος, στην απελευθέρωση και την ενσωμάτωση των αλύτρωτων ομοεθνών. Ο αλυτρωτισμός από την πρώτη στιγμή αποτέλεσε τη θεμελιώδη αρχή του Βενιζέλου, προς την οποία προσανατόλισε και προσάρμοσε την εσωτερική του πολιτική και ειδικά την κοινωνική, επιδιώκοντας με αυτό τον τρόπο την επίτευξη της μεγαλύτερης δυνατής εθνικής ενότητας και ομοψυχίας απαραίτητης για την εθνική ολοκλήρωση.

Ο μεγαλοϊδεατισμός λοιπόν σαν ιδεολογία θα χάσει πλέον τον προηγούμενο μεταφυσικό του χαρακτήρα και θα αποκτήσει με τον Βενιζέλο ρεαλιστικό και συγκεκριμένο περιεχόμενο και μια ξεκάθαρη κοινωνικό οικονομική σημασία, καθώς θα στοχεύει στη διασφάλιση μέσα από την απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών, του αναγκαίου χωρικού πλαισίου για την οικονομική ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό/εξευρωπαϊσμό της Ελλάδας.⁴³ Αυτό το μείγμα εθνικισμού και εκσυγχρονισμού, σε μια διαλεκτική ενότητα, είναι που προσέδωσε στον Βενιζελισμό μια

⁴¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 9.

⁴² Ασφαλώς οι διεθνείς συνθήκες στάθηκαν ευνοϊκές σε αυτό το εγχείρημα, καθώς η Αγγλία έδωσε το πράσινο φως για τον διαμελισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Χωρίς διάθεση υποτίμησης του χαρισματικού χαρακτήρα του Βενιζέλου και την δεινή διπλωματική του ικανότητα, εμφανή άλλωστε στις συζητήσεις στη Βουλή, είναι ένα ζήτημα το ότι η επιτυχία του στηρίχτηκε στην σύμπτωση των επιδιώξεων του με την εξωτερική βρετανική πολιτική.

⁴³ Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Το πολιτικό και κοινωνικό μήνυμα του βενιζελισμού της ανόρθωσης» στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου και Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1988, σ. 26.

ακαταμάχητη δυναμική. Καθώς ο εθνικισμός/αλυτρωτισμός πρόσφερε στον εκσυγχρονισμό την πολιτική και ιδεολογική του νομιμοποίηση, και από την άλλη ο εκσυγχρονισμός τέθηκε στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης⁴⁴. Γύρω από το εθνικό ζήτημα, άλλωστε, που κυριαρχεί αυτή την εποχή μέχρι το 1922, θα εκτυλιχθεί και η διαμάχη που θα προκύψει κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και θα εξελιχθεί σε εμφύλιο πόλεμο, τον κατ' ευφημισμό Εθνικό Διχασμό, ανάμεσα στην ανερχόμενη επιχειρηματική τάξη που εκπροσωπεί ο Βενιζέλος της Μεγάλης Ελλάδας και του εξευρωπαϊσμού, και τον θρόνο που συγκεντρώνει γύρω του την κρατικοδίαιτη αστική τάξη και τα μικροαστικά στρώματα με μόντο την μικρή αλλά τίμια Ελλάδα της αντίστασης στον εξευρωπαϊσμό. Με φόντο τη διάσταση των Νέων Χωρών και της Παλιάς Ελλάδας, του έθνους και του κράτους⁴⁵. Είναι την ίδια εποχή που τα κοινωνικά ερείσματα του βενιζελισμού που συνιστούσαν την διαταξική συμμαχία της πρώτης περιόδου, θα κλονιστούν καθώς ο επίσημος λόγος που εξιδανίκευε την εθνική ενότητα δεν αρκούσε για να παρακινήσει τα φιλικά μικροαστικά στρώματα, τους εργάτες και τους ακτήμονες αγρότες, των οποίων η καθημερινή αγωνία της αυτοσυντήρησης, τόνιζε τις ταξικές διαφορές. Αυτή την περίοδο είναι που ταυτίζεται το εθνικό συμφέρον με την κυβέρνηση και την πολιτική των Φιλελεύθερων και εμφανίζεται ο χαρακτηρισμός όσων διαφωνούν ή προβάλλουν ταξικές αξιώσεις πάνω από το εθνικό καθήκον ως «στοιχεία αντεθνικά»⁴⁶.

Η καινοτόμα πολιτική φιλοσοφία της πρώτης περιόδου βενιζελικής περιόδου, της περιόδου της Ανόρθωσης, συνίστατο στην επιδίωξη δημιουργίας ενός κράτους δικαίου απαλλαγμένου από φατριαστικά στοιχεία , με εκσυγχρονισμένη διοικητική μηχανή, προωθημένες κοινωνικό- οικονομικές λειτουργίες και ενιαία συνολική αντίληψη των

⁴⁴ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και... ό.π., σ. 10.

⁴⁵ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και Κείμενα για την Περίοδο 1909-1940*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 1981, σ.σ. 43-44.

⁴⁶ Βλ. Gunnar Hering, «“Επικίνδυνοι σοσιαλισταί”, “Εθνικόφρονα εργατικά στοιχεία” και ο “Αφελής Αγρότης”. Ο νομάρχης της Λάρισας και το συνδικαλιστικό κίνημα του 1919» στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου και Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ.σ. 187-206. Όπου μέσα από τις εκθέσεις του νομάρχη Λάρισας αναδύεται η νοοτροπία, η συμπεριφορά, αλλά και η αντίληψη της πραγματικότητας από έναν ανώτερο φορέα της εξουσίας. Η πρακτική της καταδυνάστευσης των επαγγελματικών και ταξικών οργανώσεων για τον Hering δεν αρχίζει με το Ιδιώνυμο, αλλά από τη στιγμή που αυτές διαφοροποιούσαν ήδη από το 1919 τη θέση τους από την πολιτική της κυβέρνησης.

εθνικών θεμάτων με στόχο μια αστικοποιημένη και γεωγραφικά διευρυμένη Ελλάδα ενσωματωμένη, οικονομικά και πολιτιστικά, λειτουργικά στην Δύση⁴⁷. Για την επίτευξη της δημιουργίας ενός κράτους δικαίου που θα εξυπηρετεί το εθνικό συμφέρον αντί του τοπικού, προχώρησε σε μια σειρά συνταγματικές μεταρρυθμίσεις για την αναδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού κατά τα δυτικά πρότυπα, και την βελτίωση της λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος, μέσω κυρίως της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας⁴⁸. Η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας αποσκοπούσε στο να χειραφετηθεί η κυβέρνηση από τη βουλή και να μπορέσει απερίσπαστη να πραγματοποιήσει το ανορθωτικό της πρόγραμμα.

Η ανορθωτική προσπάθεια όμως δεν περιορίστηκε μόνο στον εκσυγχρονισμό του κράτους και της πολιτικής, αλλά επεκτάθηκε σε όλη την κοινωνία και την οικονομία. Το κράτος με μια σειρά από ριζοσπαστικά κοινωνικά μέτρα και νόμους προσπάθησε από την μια να ορθολογικοποιήσει την κοινωνία και από την άλλη μέσω της κοινωνικής πολιτικής να σφυρηλατήσει την εθνική ενότητα και την κοινωνική ειρήνη, με λίγα λόγια, να εξασφαλίσει την σύμπραξη των κατώτερων στρωμάτων των εργατών και των αγροτών, στην εκπλήρωση της αλυτρωτικής πολιτικής. Το κράτος, δηλαδή, και η κυβέρνηση μέσω αυτού πήρε μια σειρά από μέτρα για να προλάβει τις κοινωνικές συγκρούσεις, αναλαμβάνοντας το ρόλο του ουδέτερου διαιτητή. Χάριν της υψηλής αποστολής του συνδέονται τα εσωτερικά κοινωνικά ζητήματα με τις απαιτήσεις της εθνικής πολιτικής.

2.2 Εργατική Νομοθεσία

Ο Βενιζέλος, επιστρέφοντας στην ενεργό πολιτική το 1928 δεν υποσχέθηκε προεκλογικά τίποτα στους εργάτες, αντιθέτως ερχόμενος στην εξουσία εισάγει στην Βουλή το Ιδιώνυμο, δείχνοντας ξεκάθαρα τις διαθέσεις του για το πώς σκόπευε να διαχειριστεί το κοινωνικό ζήτημα σε μια περίοδο έντονων κοινωνικών διεκδικήσεων και αναταραχών. Παρ' όλες τις συστάσεις αρκετών βουλευτών αλλά και του ρεφορμιστή συνδικαλιστή γερουσιαστή Στρατή για την ανάγκη λήψης άμεσων προστατευτικών κοινωνικών μέτρων

⁴⁷ Βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Το πολιτικό και κοινωνικό...», ό. π., σ.σ. 23-24.

⁴⁸ Μαριάνθη Γ. Κοτέα, *Δημοτική Μεταρρύθμιση και Πολιτικός Εκσυγχρονισμός, 1912-1936*. Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα, 2014, σ. 122 κ.ε.

ώστε να καμφθεί η κοινωνική δυσαρέσκεια, την ανάγκη μιας κοινωνικής πολιτικής με άλλα λόγια, όπως και την εφαρμογή των εργατικών νόμων που έχουν μείνει στα χαρτιά όπως θα δηλώσει ο Στρατής στην Γερουσία, ως αποτελεσματικότερου μέσου για την καταπολέμηση της επιρροής του κομμουνισμού στους εργαζόμενους, ο Βενιζέλος στα πλαίσια της φιλελεύθερης οικονομική πολιτικής του, αρνιόταν να ασκήσει κοινωνική πολιτική, επικαλούμενος τις δύσκολες οικονομικές συνθήκες⁴⁹, και μεταθέτοντας την επίλυση του προβλήματος στην ανάκαμψη της ιδιωτικής οικονομίας και τη βελτίωση των δημοσιονομικών, αποκλείοντας κάθε παρέμβαση στην ελεύθερη αγορά και προτιμώντας αντί μια κοινωνικής πολιτικής την ευκαιριακή καταστολή. Άλλωστε ο ίδιος θα αναφέρει στην συζήτηση στη Βουλή σχετικά με το Ιδιώνυμο, ότι με αυτό τον νόμο δεν θα πουν ότι «είναι κομμουνιστής», κατηγορία που του αποδόθηκε την πρώτη περίοδο διακυβέρνησής του. Ενώ σε άλλη συζήτηση στην Βουλή για το Ιδιώνυμο, θα αναφερθεί στην «φιλεργατική ψυχή» του, και θα καλέσει τους εργάτες να μην παρασυρθούν από την κομμουνιστική προπαγάνδα. Στην ίδια, άλλωστε, «φιλεργατική ψυχή» θα κάνουν έκκληση πολλοί βουλευτές, όπως ο Μαχαίρας, βενιζελικός συνδικαλιστής, για να διεκδικήσουν παραχωρήσεις υπέρ της εργατική τάξης. Είναι αλήθεια, πάντως ότι στην πρώτη Βενιζελική περίοδο του 1910- 15 υιοθετήθηκαν φιλεργατικά μέτρα που ξένιζαν την αντιπολίτευση και τους εργοδότες με τον ριζοσπαστισμό τους, καθώς θεώρησαν ότι δεν υφίστατο αντίστοιχες διεκδικήσεις⁵⁰, και ότι με αυτό τον τρόπο η κυβέρνηση ξεσηκώνει τα μυαλά των εργατών.

Είναι γεγονός ότι πριν από την επανάσταση στο Γουδί, απουσιάζει σε όλους τους τομείς κοινωνικού ενδιαφέροντος η νομοθεσία. Ειδικά στον χώρο της μισθωτής εργασίας, η απουσία προστατευτικών εργατικών νόμων είναι χαρακτηριστική, παρόλο που το κράτος ήδη από την εποχή του Τρικούπη παρεμβαίνει ρυθμιστικά στην οικονομία, οι σχέσεις εργασίας εξακολουθούν να εντάσσονται στο πλαίσιο του αστικού δικαίου της ελεύθερης συναλλακτικής οικονομίας⁵¹. Η αδιαφορία αυτή της κατεστημένης τάξης απέναντι στην

⁴⁹ Αντώνης Ι. Λιάκος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το διεθνές γραφείο εργασίας» στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 263.

⁵⁰ George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*. University of California Press, Berkeley, 1983, σ.σ. 142-144.

⁵¹ Γιάννης Δ. Ληξουριώτης, «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: Η περίπτωση της παιδικής εργασίας» στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος

κοινωνική νομοθεσία είναι δικαιολογημένη καθώς την περίοδο αυτή δεν υφίστανται οι απαραίτητες πιέσεις από κάτω. Το εργατικό κίνημα βρίσκεται σε νηπιώδη κατάσταση. Το χαρακτηρίζει η έλλειψη αλληλεγγύης και συνοχής, και η ελληνική εργατική τάξη⁵² δεν έχει αναπτύξει συλλογική συνείδηση⁵³. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως δεν υπήρχαν τάξεις και ανταγωνιστικές εκμεταλλευτικές σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, και μια διαδεδομένη δυσaréσκεια και κοινωνική ένταση λόγω των θλιβερών συνθηκών ζωής και εργασίας. Ή αλλιώς, το ότι η εργατική τάξη δεν έχει αποκτήσει ακόμα συλλογική συνείδηση και δεν έχει οργανωθεί σε πολιτική δύναμη (für sich) δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει σαν τάξη καθαυτή (an sich) με κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες και με μια υποτυπώδη συνδικαλιστική κίνηση. Άλλωστε από τις αρχές του αιώνα παρατηρούνται οι πρώτες κινητοποιήσεις των εργαζομένων και οι απεργίες με αιτήματα κυρίως μισθολογικά και για τις ώρες εργασίας, όπως και το αίτημα για προστατευτικούς νόμους που έφτασε στην βουλή το 1906⁵⁴.

Η πρώτη εργατική νομοθεσία μετά το κίνημα στο Γουδί καθιέρωσε την αργία της Κυριακής (ν. ΓΥΝΕ΄1909) και ορισμένων εορτών⁵⁵, η νομοθεσία αυτή κωδικοποιήθηκε το 1914. Αφορούσε ορισμένες βιομηχανίες και πολλοί τομείς εξαιρούνταν. Έγινε υποχρεωτική μόνο για τις μεγάλες πόλεις της εποχής που ήταν βιομηχανικά κέντρα (Αθήνα, Πειραιάς, Βόλος, Σύρος, Πάτρα), καθώς και για τις γυναίκες και τα παιδιά κάτω των 16. Πριν καταλήξουν οι πολιτικές δυνάμεις σε συμφωνία για την αναθεώρηση Συντάγματος, ψηφίζεται ο ν. 3525/1910 «περί μεταλλείων». Ο νόμος αυτός είναι ο πρώτος που περιλαμβάνει προστατευτικές διατάξεις για την εργασία των γυναικών και των

Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 205.

⁵² Σύμφωνα με τον Μοσκόφ, το εργατικό δυναμικό το 1912 ανέρχεται σε 60.000. Στο Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1988, σ.σ. 250-1.

⁵³ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910- 20» στο Θάναος Μ. Βέρεμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλippότης, Αθήνα, 1980, σ. 50.

⁵⁴ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος: με Βάση Άγνωστες Πηγές και Ανέκδοτα Αρχεία*, Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1972, σ. 207 κ.ε.

⁵⁵ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, ... *ό.π.*, σ. 55.

ανήλικων⁵⁶ και απαγορεύει την νυκτερινή εργασία των γυναικών στα μεταλλεία και την χρησιμοποίηση μικρών παιδιών σε επιβλαβείς εργασίες. Αυτό το νομοσχέδιο ήταν προάγγελος της προσπάθειας θεσμικού εκσυγχρονισμού που θα ακολουθήσει την ψήφιση του νέου Συντάγματος το 1911.

Ο Βενιζέλος που στόχευε στον αστικό εκσυγχρονισμό, είχε συνείδηση της ανάγκης κρατικής παρέμβασης στον χώρο της εργασίας, για αυτό από τους πρώτους στόχους που έθεσε ήταν η εκπόνηση μιας προστατευτικής εργατικής νομοθεσίας, που από την μια μεριά θα εκλογίκευε την οικονομία και θα οργάνωνε ορθολογικά την εργασία, και από την άλλη θα άμβλυne τις κοινωνικές αντιθέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας προλαμβάνοντας τις κοινωνικές εκρήξεις. Θα δηλώσει προεκλογικά αναγνωρίζοντας το πρόβλημα των φτωχών στρωμάτων της εργατικής τάξης και των αγροτών, *«Αδιαφορία εντελής προς τας εργατικές και αγροτικές τάξεις αποτέλεσμα έχουσα τον να εξάπτηται εις επικίνδυνον πολλάκις ανταγωνισμόν η αντίθεσις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, μεταξύ ιδιοκτήτου και καλλιεργητού»*. Και αργότερα στη Βουλή το 1911 *«[...] κίνδυνον, ο οποίος επέρχεται κατά τον εικοστόν αιώνα από τα κάτω, κίνδυνον, τον οποίον εν μέσον έχει να προλάβη, να προλαμβάνη τας εκρήξεις δια της εγκαίρου ικανοποιήσεως των δ ι κ α ί ω ν αξιώσεων των τάξεων εκείνων των εργατών [...]*».⁵⁷ Για αυτό το λόγο θα πάρει μια σειρά από νομοθετικά μέτρα μέσω του Κράτους, από τα πάνω για να προλάβει το κοινωνικό ζήτημα, θεσπίζοντας την πρώτη προστατευτική εργατική νομοθεσία. Με αυτό τον τρόπο θα εξασφάλιζε το κοινωνικό καθεστώς αμβλύνοντας τις εκμεταλλευτικές σχέσεις. Επιπλέον μέσα από τις παραχωρήσεις αυτές, θα εξασφάλιζε την κοινωνική ειρήνη και εθνική ομοψυχία, απαραίτητες προϋποθέσεις για την αλυτρωτική πολιτική καθώς και την σύμπραξη της εργατικής τάξης στην εθνική αποστολή.

Η διάθεση για κρατική παρέμβαση στο χώρο της εργασίας γίνεται εμφανής από την έναρξη της πρώτης κυβέρνησης του Βενιζέλου με την άμεση ψήφιση του οργανωτικού νόμου 3932/1911 περί *«συστάσεως τμήματος εργασίας και κοινωνικής πρόνοιας»*⁵⁸ στο

⁵⁶ Γιάννης Δ. Ληξουριώτης, *ό.π.*, σ.σ. 215 και 206.

⁵⁷ Και τα δύο παρατίθενται στον Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ.σ. 51-52.

⁵⁸ Ληξουριώτης, *ό.π.*, σ. 215.

υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Να σημειώσουμε ότι μέχρι το 1909 τα εργατικά ζητήματα τα χειριζόταν το υπουργείο Εσωτερικών.

Αμέσως μετά ψηφίζεται ο πρώτος γενικός προστατευτικός για τους εργαζόμενους νόμος. Ο ν. 3934/ 1911 «περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και περί ωρών εργασίας»⁵⁹. Θα ακολουθήσει ο ν. 4029/ 1912 «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων» που αποσκοπούσε στο να προφυλάξει τις γυναίκες και τα παιδιά από βαριές και πολύωρες εργασίες. Απαγόρευε επιπλέον την εργασία σε παιδιά κάτω των 12 ετών. Ο νόμος αυτός βελτιώθηκε το 1920 με την επικύρωση δύο Διεθνών Συμβάσεων εργασίας. Το κυρωτικό νόμο 2271 «περί καθορισμού κατωτάτου ορίου ηλικίας των ανηλίκων εις τα βιομηχανικάς εργασίας», που ανέβασε το όριο ηλικίας στα 14 έτη, αλλά μόνο για τον βιομηχανικό κλάδο. Και ο κυρωτικός νόμος 2272 «περί νυκτερινής εργασίας ανηλίκων εν τη βιομηχανία»⁶⁰. Ακολούθησε ο νόμος 4030/ 1912 «Περί πληρωμής ημερομισθίων των εργατών, των υπηρετών και υπαλλήλων» που ως τότε ο εργοδότης ανάλογα με την καλή του θέληση πλήρωνε ή όχι. Ο νόμος 3974/ 1911 «περί εκδικάσεως των μεταξύ εργατών και εργοδοτών διαφορών περί πληρωμής εργατικών μισθών και ημερομισθίων». Τέλος ο νόμος 551/1914-15 «περί αποζημιώσεως ατυχημάτων»⁶¹. Η περίοδος κλείνει το 1920 με τον νόμο 2110 «Περί αδικημάτων κατά της ελευθερίας της εργασίας» και τον 2112 «περί υποχρεωτικής καταγγελίας της συμβάσεως εργασίας»⁶². Τέλος ο νόμος 281/ 1914 «περί σωματείων» που επέτρεψε την ανάπτυξη του συνδικαλισμού αλλά παράλληλα επιχείρησε και να τον χειραγωγήσει.

Είναι γεγονός, ότι στο εγχείρημα αυτό του αστικού εκσυγχρονισμού, η επιβολή από τα πάνω «επίσρακτων θεσμών»⁶³ που αναδύθηκαν στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας,

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 216.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ.σ. 216-218.

⁶¹ Βλέπε σχετικά Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 55, καθώς και Κώστας Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία» στο Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Οι Απαρχές 1900-1922*, Τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.σ. 87-121.

⁶² Αντώνης Ι. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου : Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1993, Passim.

⁶³ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος: Η Συγκρότηση του Δημοσίου Χώρου στην Ελλάδα*. Θεμέλιο, Αθήνα, 1981, σ.σ. 16-19.

όπως ήταν η εξαιρετικά προωθημένη για την εποχή εργατική νομοθεσία, συνάντησε δυσκολίες. Ειδικά, η εργατική νομοθεσία απέτυχε στην εφαρμογή της. Οι λόγοι μπορούν να συνοψιστούν στους εξής. Πρώτον, στην έλλειψη αποτελεσματικών μηχανισμών ελέγχου της εφαρμογής τους, καθώς το σώμα επιθεώρησης εργασίας που δημιουργήθηκε ήταν ολιγομελές και με στελέχη χωρίς ανάλογη πείρα και κατάρτιση⁶⁴. Η αστυνομική αρχή στην οποία επαφίετο η ευθύνη εφαρμογής τους ούτε γνώριζε αλλά ούτε και είχε διάθεση να ελέγξει τους εργοδότες. Δεύτερον, σε πολλές περιοχές οι νόμοι παρέμεναν άγνωστοι και επιπλέον οι εξαιρετικά προωθημένες ρυθμίσεις και η περιπλοκότητα τους καθιστούσαν δυσλειτουργικούς⁶⁵. Τέλος, κυριότερος λόγος ήταν η αντίδραση των ιδίων των εργοδοτών στους νόμους και η άρνηση τους να τους εφαρμόσουν. Καθώς θεώρησαν ότι απειλούν τα συμφέροντά τους. Αφού η χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου που χαρακτηρίζει τις επιχειρήσεις της εποχής, εξαρτά τα κέρδη της από την εκτατική και όχι την εντατική εκμετάλλευση της εργασίας⁶⁶. Η αύξηση του μισθού ή η μείωση του ωραρίου της εργασίας σε αυτή την περίπτωση θα απόβαινε εις βάρος των κερδών. Άλλωστε ποτέ δεν φτάνανε στα δικαστήρια υποθέσεις παραβιάσεων της εργατικής νομοθεσίας.

Η εργατική πολιτική λοιπόν της πρώτης Βενιζελικής περιόδου δεν ήταν αποτέλεσμα πιέσεων από τα κάτω, αλλά κρατικής πρωτοβουλίας από τα πάνω με στόχο την παγίωση αστικών σχέσεων. Το κράτος αντιμετώπισε το εργατικό ζήτημα στα πλαίσια της δίκαιης ρύθμισης της αγοράς. Με μια σειρά νόμων στα πλαίσια της δημιουργίας κράτους δικαίου επιχειρεί να μεσολαβήσει στις σχέσεις εργαζομένων και εργοδοτών λειτουργώντας επιδιαιτητικά⁶⁷ ώστε να προλάβει τις κοινωνικές αναταραχές και να αμβλύνει τις κοινωνικές αντιθέσεις μέσα από την ικανοποίηση των «*δίκαιων αιτημάτων*» των εργαζομένων, σταθεροποιώντας με αυτό τον τρόπο το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα. Ταυτόχρονα, στα πλαίσια της αστικής νομικής αντίληψης, αναγνωρίζοντας τυπικά δικαιώματα και προστασία σε όλους τους πολίτες, από τη μια μεριά νομιμοποιεί το αστικό σύστημα και εξασφαλίζει μια πλατιά βάση κοινωνικής συναίνεσης, από την άλλη παγιώνει

⁶⁴ Ληξουριώτης, *ό.π.*, σ. 219.

⁶⁵ Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ.σ. 57-58, όπου αναφέρονται οι παρατηρήσεις του επιθεωρητή εργασίας Σαλιβέρου.

⁶⁶ Αντώνης Ι. Λιάκος, «“Από το κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοια”»; Οι παράμετροι της εργατικής πολιτικής στο Μεσοπόλεμο» στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου και Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ.σ. 173-174.

⁶⁷ Gunnar Hering, *ό.π.*, σ. 199.

τις εκμεταλλευτικές κοινωνικές σχέσεις, αποσιωπώντας την ουσιαστική ανισότητα στις οικονομικές σχέσεις. Τέλος, με την πατερναλιστική πολιτική ελέγχει και περιορίζει το εργατικό κίνημα στις οικονομικές- κοινωνικές του διαστάσεις⁶⁸.

Το ότι η εργατική νομοθεσία δεν ήρθε ως αποτέλεσμα συνδικαλιστικών πιέσεων από κάτω, αλλά έξω από το συσχετισμό των σχέσεων εργατικής και αστικής τάξης, οδήγησε σε αυτό που ο Λιάκος ονομάζει «*φαύλο κύκλο*» ανάμεσα στα δύο διαρκή χαρακτηριστικά της εργατικής νομοθεσίας της περιόδου: την έλλειψη αμοιβαιότητας και τον κρατικό πατερναλισμό. Η έλλειψη αμοιβαιότητας σημαίνει ότι οι νόμοι θεσπίζονται αλλά δεν εφαρμόζονται. Η απουσία οργανωμένης συνδικαλιστικής δράσης, καθώς η εργατική τάξη αυτή την περίοδο βρίσκεται κατακερματισμένη, οδηγεί στην αδυναμία επιβολής του νόμου μέσα από αυτήν, και στην αναμονή εφαρμογής του μέσα από το κράτος και τους μηχανισμούς ελέγχου δημιουργώντας πελατειακές σχέσεις και συντηρώντας τον κρατικό πατερναλισμό στην εργατική τάξη⁶⁹.

2.3 Συνδικαλισμός

Ο Βενιζέλος το 1930, στηριζόμενος στο Ιδιώνυμο προχωρά στην διάλυση της Ενωτικής ΓΣΕΕ⁷⁰. Η Ενωτική ΓΣΕΕ δημιουργήθηκε το 1929⁷¹, καθώς στο Δ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ τον Μάιο του 1928 αποκλείστηκε η συμμετοχή όσων ανήκαν στην κομμουνιστική παράταξη και διαγράφηκαν τα κόκκινα συνδικάτα, από την ηγεσία της ΓΣΕΕ η οποία είχε περιέλθει ωρίτερα στα χέρια των ρεφορμιστών- σοσιαλιστών συνδικαλιστών, οι οποίοι ήταν φίλα προσκείμενοι στις δύο μερίδες της αστικής τάξης, ολοκληρώνοντας με τον τρόπο αυτό τον εργατοπατρικό χαρακτήρα της ΓΣΕΕ. Το 1930 διχοτομήθηκε και η ΓΣΕΕ με αποτέλεσμα τα χρόνια της οικονομικής κρίσης να βρούνε το συνδικαλιστικό κίνημα πλήρως κατακερματισμένο, πράγμα που κλόνισε και την εμπιστοσύνη των εργατών στον συνδικαλισμό γενικά⁷². Συνέπεια, οι αυθόρμητοι και χωρίς συντονισμό απεργιακοί αγώνες.

⁶⁸ Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 81.

⁶⁹ Αντώνης Ι. Λιάκος, «Από το κράτος φύλαξ...», *ό.π.*, σ.σ. 174-176.

⁷⁰ Αντώνης Ι. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου ...*, *ό. π.*, σ.σ. 115-116.

⁷¹ Κ.Κ.Ε., *Επίσημα κείμενα*, Τ. Γ', σ. 610.

⁷² Άγγελος Γ. Ελεφάντης, *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και Αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979, σ.σ. 79-84.

Με άλλα λόγια το ιδιώνυμο με την απαγόρευση λειτουργίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων που ξέφευγαν από το πλαίσιο της αστικής νομιμότητας, αποδυνάμωσε την ήδη αδύναμη λόγω εσωτερικών ανταγωνισμών συνδικαλιστική κίνηση.

Η πολιτική εξουσία δείχνοντας μια εχθρότητα και δυσπιστία στην πολιτική έκφραση της ίδιας της κοινωνίας, απαγορεύει και καταστέλλει οποιαδήποτε πολιτική δράση που δεν συνδέεται με τα αστικά κόμματα, όπως είναι τα συνδικάτα.

Σταδιακά παρατηρείται μια απομάκρυνση από τις αρχές του κράτους δικαίου, στα πλαίσια του οποίου η νομιμότητα των εργατικών οργανώσεων ανήκε στη δικαστική εξουσία, πλέον η εκτελεστική αποφασίζει για το νόμιμο ή όχι. Η στροφή αυτή προς τον αυταρχισμό και την αυθαιρεσία του κράτους δεν περιορίστηκε μόνο στις συνδικαλιστικές ελευθερίες, αλλά και σε μια σειρά από άλλες δημοκρατικές ελευθερίες και δικαιώματα. Οι ίδιοι οι κήρυκες άλλοτε του κράτους δικαίου δεν διστάζανε να παραβιάζουν τις αρχές του όταν το επιβάλλανε οι πολιτικές και οι οικονομικές συνθήκες, φιλελεύθεροι μόνο όσο δεν αμφισβητείται το status quo. Όπως συνέβη και με το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι που την συνταγματική κατοχύρωσή του ανέλαβαν τον 1911, όπως και μια σειρά άλλα ατομικά δικαιώματα.

Η Αναθεωρητική Βουλή του 1911 αντιμετώπισε το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι ευνοϊκότερα από ότι συνέβαινε μέχρι τότε στα πλαίσια του συντάγματος του 1864, και το επέκτεινε σε όλες τις μη κερδοσκοπικές ενώσεις, άρα και στις εργατικές⁷³. Το σύνταγμα του 1864 αναφερόταν μόνο σε πολιτικές και θρησκευτικές οργανώσεις, που προστατεύονταν με το άρθρο 11. Οι εργατικές και οι επαγγελματικές ενώσεις δεν προστατεύονταν από αυτό, αλλά διέπονταν από το αστικό δίκαιο της εποχής. Η σύσταση ενώσεων δεν απαγορευόταν, αλλά απαιτούσε έγκριση της αρχής. Η διοίκηση επίσης είχε την ευχέρεια να ανακαλεί εγκρίσεις ενώσεων, οι οποίες λογοδοτούσαν στο υπουργείο Εσωτερικών⁷⁴. Στο άρθρο 11 του Συντάγματος του 1864 προστέθηκε μια δεύτερη

⁷³ Σταύρος Μουδόπουλος, «Ο νόμος 281/ 1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος» στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 231.

⁷⁴ Στο ίδιο, σ.σ. 225-230.

παράγραφος⁷⁵ που όριζε ότι μόνο με δικαστική απόφαση, όχι της διοίκησης, μπορεί να διαλυθεί ένας συνεταιρισμός, ισχυροποιούσε δηλαδή την προστασία του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι προστατεύοντας το δικαίωμα από καταχρήσεις της εκτελεστικής εξουσίας. Ουσιαστικά με τη διάταξη αυτή τέθηκαν οι βάσεις της ελευθερίας του συνεταιρισμού, καθώς αυτός ιδρυόταν χωρίς άδεια αρχής και διαλυόταν μόνο με απόφαση δικαστηρίου. Η ελευθερία σύστασης δεν ήταν απόλυτο δικαίωμα αλλά τελούσε υπό την επιφύλαξη του νόμου, που μπορούσε να ρυθμίσει την οργάνωση και λειτουργία των ενώσεων. Αποτελούσε, με άλλα λόγια, έρεισμα συνταγματικό για την αργότερα νομοθετική ρύθμιση όπως και έγινε με τον νόμο 281/1914 ο οποίος αποτελεί και την πραγματική αφετηρία της συνδικαλιστικής νομοθεσίας καθώς αναγνωρίζει πλέον στα εργατικά σωματεία τη νομική υπόσταση.

Ο νόμος 281/ 1914 όπως και γενικά η εργατική νομοθεσία της εποχής δεν ήταν αποτέλεσμα των πιέσεων και διεκδικήσεων από τα κάτω, δεν προήλθε από απεργιακούς αγώνες των εργατών ούτε ήταν άμεσο αποτέλεσμα συνδικαλιστικής πίεσης, αλλά καθαρά αποτέλεσμα του κρατικού παρεμβατισμού από τα πάνω. Αυτό δεν σημαίνει πως την περίοδο αυτή δεν υπήρχαν κάποια σκιρτήματα από τα κάτω, καθώς την περίοδο 1900-1911 ιδρύονται 150 νέα σωματεία στο γενικό πνεύμα του φιλεργατισμού της εποχής που κυριαρχεί ως αποτέλεσμα ιδεολογικών αναζητήσεων και επιρροών⁷⁶. Η εργατική τάξη στη μεγάλη της πλειοψηφία δεν ήταν οργανωμένη συνδικαλιστικά, και ούτε είχε αποκτήσει πολιτική συνείδηση, παρ' όλες τις προσπάθειες συνένωσης της σοσιαλιστικής ιδεολογίας με το εργατικό κίνημα, προσπάθειες που χαρακτηρίζει η μηχανική μεταφορά στην ελληνική πραγματικότητα της εμπειρίας ανεπτυγμένων χωρών. Ο συνδικαλισμός βρίσκεται αυτή την περίοδο σε νηπιώδη κατάσταση καθώς βασικό χαρακτηριστικό των περισσότερων συνδικάτων ήταν η μη καθαρή εργατική τους σύνθεση, κάτι μεταξύ συντεχνίας και συνδικάτου⁷⁷. Αν όμως δεν προήλθε ως έκφραση μιας κοινωνικής ανάγκης,

⁷⁵ «Συνεταιρισμός τις δεν δύναται να διαλυθή ένεκα παραβάσεως των διατάξεων του νόμου, ειμή δια δικαστικής αποφάσεως». Παρατίθεται στο Μουδόπουλος, *ό.π.*, σ. 232.

⁷⁶ Αντώνης Ι. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου : Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1993, σ.σ. 97-98.

⁷⁷ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος: με Βάση Άγνωστες Πηγές και Ανέκδοτα Αρχεία*, Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1972, σ.σ. 151, 184, 25-26.

τότε αποσκοπούσε στην αποτροπή δημιουργίας της. Η κοινωνική πολιτική της πρώτης περιόδου αποσκοπούσε στον διπλό στόχο από τη μια του εκσυγχρονισμού και της επιτάχυνσης της βιομηχανικής ανάπτυξης, στα πλαίσια αυτού του στόχου απαραίτητο βήμα αποτελεί η οργάνωση των εργαζομένων, αφετέρου στον κατευνασμό των αντιδράσεων των φτωχών στρωμάτων και στη διασφάλιση της σταθερότητας του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος. Άλλωστε, μόνο μια κοινωνία χωρίς εσωτερικές συγκρούσεις και με την σύμπραξη των κατώτερων τάξεων θα μπορούσε να εκπληρώσει τους αλυτρωτικούς σκοπούς.

Το Σύνταγμα του 1911 θεσπίζοντας ένα φιλελεύθερο πλαίσιο λειτουργίας των σωματείων, ευνόησε την εξέλιξη του συνδικαλισμού. Την περίοδο αυτή παρατηρείται μια έντονη εργατική ζύμωση, ειδικά με την προσάρτηση νέων ελληνικών επαρχιών και ειδικά της Θεσσαλονίκης όπου υπήρχε σημαντική εργατική κίνηση και η Φεντερασιόν. Πολλαπλασιάζονται τα εργατικά σωματεία και σημειώνεται ένα κύμα μεγάλων απεργιακών αγώνων, όπως των ανθρακεργατών (1913), των καπνεργατών, των τροχιοδρομικών, των εργατών φωταερίου, των σιδηροδρομικών (1914)⁷⁸. Αιτήματα η αύξηση αποδοχών, η μείωση ωρών εργασίας και η εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας. Οι κινήσεις αυτές και η αυξανόμενη ριζοσπαστικοποίηση της εργατικής τάξης προκάλεσαν την ανάγκη από την πλευρά του κράτους επιβολής ενός συστήματος κανόνων που θα έδινε την δυνατότητα στο κράτος να ελέγχει μέσω αυτού τις εργατικές ενώσεις, εντάσσοντας το συνδικαλιστικό κίνημα στις αστικές διαδικασίες. Το «κράτος φύλακας», δηλαδή, παρεμβαίνει ρυθμιστικά, πλαισιώνει με νόμους στις σχέσεις εργαζόμενων και εργοδοτών και καθορίζει τα νομικά πλαίσια των λειτουργίας και οργάνωσης των συνδικάτων. Διατηρώντας το ίδιο ένα ρόλο επιδιαιτητικό, που εξισορροπεί τα επιμέρους συμφέροντα και διαπραγματεύεται αποτελεσματικότερα. Όπως αναφέρει και ο Λεονταρίτης, *«το αστικό κράτος ήταν διατεθειμένο ν' ανεχθεί την πολιτικοποίηση της συνδικαλιστικής συνείδησης μόνο στο βαθμό που δημιουργούσε σχέσεις πελάτη-προστάτη μεταξύ εργατών και κυβέρνησης και ότι δεν θ' ανεχόταν την ουσιαστική και αποτελεσματική υλοποίηση μιας μαζικής ταξικής συνείδησης υπό την καθοδήγηση μιας επαναστατικής πρωτοπορίας, που αμφισβητούσε τη νομιμότητα της υφισταμένης κοινωνικής δομής και είχε*

⁷⁸ Για τις απεργίες αυτής της περιόδου βλ. Κορδάτος, ό.π., σ. 184 κ.ε.

σαν στόχο μια ριζική κοινωνικόπολιτική αλλαγή[...]»⁷⁹. Ο νόμος 281/1914 «περί σωματείων» που δημιούργησε τη βάση για την ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος, αποσκοπούσε εκτός από τον εκσυγχρονισμό των εργασιακών σχέσεων και στον έλεγχο του κινήματος.

Ο νόμος διέκρινε τα σωματεία σε δύο κατηγορίες, στα αναγνωρισμένα νομικά και στα μη. Τα επαγγελματικά σωματεία των εργαζομένων ή των εργοδοτών μπορούσαν να είναι μόνο αναγνωρισμένα και να επιδιώκουν μόνο επαγγελματικούς ή οικονομικούς σκοπούς, και να μην υιοθετούν γενικότερες ταξικές αναφορές ή να επεκτείνουν τους σκοπούς τους⁸⁰. Η μεγάλη καινοτομία του νόμου ήταν η απαγόρευση κοινής συμμετοχής στο ίδιο σωματείο εργατών και εργοδοτών. Στους εργοδότες απαγόρευε να εμποδίζουν την συμμετοχή εργατών σε συνδικαλιστικές οργανώσεις. Επιπλέον εξουσιοδότησε τα σωματεία να συνάπτουν συλλογικές συμβάσεις εργασίας, και πρόβλεπε την δυνατότητα ίδρυσης ομοιοεπαγγελματικών ομοσπονδιών. Η ίδρυση όμως σωματείων από εργάτες διαφορετικών κλάδων απαγορεύτηκε, γεγονός που οδήγησε στον κατακερματισμό του συνδικαλισμού⁸¹. Δικαίωμα σύστασης είχαν 7 φυσικά πρόσωπα, ρύθμιση που απαγόρευε ουσιαστικά την σύσταση σωματείων στις μικρές βιομηχανίες και βιοτεχνίες. Η βούληση εποπτείας και επιτήρησης ήταν σαφής καθώς η ίδρυση επαγγελματικού σωματείου απαιτούσε έγκριση της δικαστικής αρχής, και η λειτουργία τους ελεγχόταν από την διοικητική αρχή, η οποία μπορούσε να απαιτήσει την διάλυση του σωματείου αν οι σκοποί του ήταν αντίθετοι με το νόμο ή την ηθική. Σκοποί που όπως είπαμε προσδιορίστηκαν στενά στην επιδίωξη επαγγελματικών και οικονομικών συμφερόντων των μελών⁸².

Η κρατική παρέμβαση και η προσπάθεια χειραγώγησης του συνδικαλιστικού κινήματος συνεχίστηκε με την ΓΣΕΕ, την οργάνωση δηλαδή σε εθνική κλίμακα των συνδικαλιστικών δυνάμεων, η οποία ιδρύθηκε το 1918 ως αποτέλεσμα κοινής συμφωνίας της κυβέρνησης και των σοσιαλιστών και όχι ως ανάπτυξη των πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων

⁷⁹ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910- 20» στο Θάναος Μ. Βέρεμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλippότης, Αθήνα, 1980, σ. 81.

⁸⁰ Μουδόπουλος, *ό.π.*, σ.σ. 241-247.

⁸¹ Αντώνης Ι. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα...*, *ό.π.*, σ.σ. 161-162.

⁸² Μουδόπουλος, *ό.π.*, για τα βασικά χαρακτηριστικά του νόμου, σ.σ. 246-7.

βαθμίδων. Καταλύτης των εξελίξεων στην Ελλάδα, για τη σταδιακή ριζοσπαστικοποίηση του εργατικού αλλά και του σοσιαλιστικού κινήματος ήταν ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ιδιαίτερα η Ρωσική Επανάσταση. Οι στερήσεις που προκάλεσε ο ναυτικός αποκλεισμός, οι ταλαιπωρίες της επιστράτευσης, και τα δύο χρόνια αντιβενιζελικής και ουδετερόφιλης προπαγάνδας αποξένωσαν τους εργάτες από το βενιζελισμό και τους κάναν δεκτικούς στην σοσιαλιστική προπαγάνδα⁸³. Βέβαια κάθε εταίρος επιδίωκε τους δικούς του σκοπούς μέσα από αυτή την κίνηση ενοποίησης του εργατικού κινήματος. Οι σοσιαλιστές, και κυρίως η Φεντερασιον και Σοσιαλιστική Εργατική Οργάνωση Αθηνών, είχαν στόχο την συγκρότηση ενός σοσιαλιστικού εργατικού κόμματος ως εκφραστή του εργατικού κινήματος. Προϋπόθεση όμως ήταν η ύπαρξη ενός κεντρικά οργανωμένου εργατικού κινήματος που θα συλλογικοποιούσε την ασυντόνιστη τοπική συνδικαλιστική δράση και θα διευκόλυνε τη διάδοση της σοσιαλιστικής προπαγάνδας. Από την άλλη η κυβέρνηση του Βενιζέλου, ενδιαφερόταν για την ενοποίηση για αντίθετους λόγους από των σοσιαλιστών. Αφού δεν αρκούσε η εργατική νομοθεσία και δεν μπορούσε να στηρίζεται πλέον στην νομιμοφροσύνη και την υπακοή του εργάτη, ήλπιζε πως με την ενοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος, θα μπορούσε μέσα από τα τοπικά εργατικά κέντρα που έλεγχε να εξασφαλίσει μια φιλοβενιζελική ή μεταρρυθμιστική έστω πλειοψηφία. Αποτρέποντας την πολιτικοποίηση του εργατικού κινήματος και περιορίζοντας την σοσιαλιστική επιρροή⁸⁴. Αποφασιστικότερο κίνητρο όμως της κυβέρνησης για την ελαστική στάση της στις κινήσεις αυτές ήταν η εξασφάλιση της υποστήριξης του σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος στις επιδιώξεις που σκόπευε να προβάλει στο συνέδριο ειρήνης.

Στο ιδρυτικό συνέδριο το 1918 συμμετείχαν 252 εκπρόσωποι των 60.000 περίπου, σε σύνολο 75.000 οργανωμένων εργατών. Στη διάρκεια του διαμορφώθηκαν 4 τάσεις: η ομάδα των συνδικαλιστών με επικεφαλής τον βενιζελικό Μαχαίρα, μια ομάδα αντιβενιζελικών, οι σοσιαλιστές με ηγέτη τον Μπεναρόγια, και οι σοσιαλιστές του Γιαννιού. Οι δύο πρώτες συνεργάστηκαν και επηρέασαν τη πλειοψηφία. Πρόεδρος εκλέχτηκε ο Μαχαίρας, στη ενδεκαμελή διοίκηση 7 μέλη αριθμούσαν οι φιλοβενιζελικοί, και 4 οι σοσιαλιστές. Παρά την μικρή τους δύναμη οι σοσιαλιστές κατάφεραν να ασκήσουν

⁸³ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα, 1978, σ. 250.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ.σ. 249-51.

μεγαλύτερη επιρροή σε θέματα εσωτερικής πολιτικής, καθώς η κατάσταση των εργατών είχε μεγαλύτερη απήχηση από την εθνικιστική ρητορική των αντιπάλων. Έτσι πέτυχαν να γίνει δεκτή η ταξική πάλη ως αρχή της πολιτικής του εργατικού κινήματος, και η αρχή ανεξαρτησίας από τα αστικά κόμματα, όπλο του εργατικού κινήματος θα ήταν η απεργία⁸⁵. Απέτυχαν στα θέματα του πολέμου και στις σχέσεις ΓΣΕΕ με το σοσιαλιστικό κίνημα που ενδιέφεραν άμεσα την κυβέρνηση. Η ετερογενής σύνθεση της ΓΣΕΕ μοιραία οδήγησε στην διάσπαση σε δύο κομμάτια το 1920, τους ρεφορμιστές-σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές⁸⁶. Το ΣΕΚΕ ιδρύθηκε επίσης το 1918. Και από την πρώτη στιγμή η ταξική του τοποθέτηση το έκανε εχθρό του καθεστώτος και βασικό στόχο της κυβέρνησης. Η οποία πήρε μια σειρά από μέτρα για να αποτρέψει την επιρροή του στο εργατικό κίνημα. Εξαναγκασμού, αντισοσιαλιστικής προπαγάνδας, εκφοβισμών και περιοριστικής εργατικής νομοθεσίας. Ύστερα από ένα κύμα απεργιών προχώρησε το καλοκαίρι του 1919 στον εκτοπισμό της σοσιαλιστικής ηγεσίας του εργατικού κινήματος⁸⁷. Ενώ την επόμενη χρονιά ψηφίζει τον νόμο 2151 «περί επαγγελματικών σωματείων» που αύξησε περιοριστικά τον έλεγχο των σωματείων από την κυβέρνηση. Βαθύτερος σκοπός του νομοθετήματος ήταν ο περιορισμός του δικαιώματος της απεργίας⁸⁸.

2.4 Αγροτική Μεταρρύθμιση

Η παρέμβαση του Βενιζέλου στον αγροτικό χώρο, το άλλο μεγάλο κοινωνικό μέτωπο της εποχής και ένα από τα πιο κρίσιμα προβλήματα, οδήγησε σταδιακά στην 2^η μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα, μετά από την πρώτη του Κουμουνδούρου το 1871, που αναγγέλθηκε το 1917, επιταχύνθηκε όμως μετά την έλευση των προσφύγων το 1922 και οδήγησε στην οριστική επίλυση του αγροτικού ζητήματος, που ταλάνιζε για δεκαετίες την ελληνική κοινωνία.

Οι αρχές του 20^{ου} αιώνα βρήκαν τον αγροτικό χώρο σε μεγάλη αναστάτωση, στην Παλαιά Ελλάδα η σταφιδική κρίση οδήγησε στην εξαθλίωση των μικρών παραγωγών και

⁸⁵ Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 261 κ.ε.

⁸⁶ Αντώνης Ι. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα...*, *ό.π.*, σ. 110.

⁸⁷ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910- 20», *ό.π.*, σ. 80.

⁸⁸ Μουδόπουλος, *ό.π.*, σ.σ. 250-253.

στην μετανάστευση τους. Στην Θεσσαλία και την Άρτα, όπου εντοπίζεται και το λεγόμενο «αγροτικό ζήτημα», δηλαδή της μεγάλης γαιοκτησίας (τσιφλικιών) και των άκληρων κολλήγων παίρνει εκρηκτικές διαστάσεις. Οι κολλήγοι που καλλιεργούσαν τα τσιφλίκια ξεσηκώνονται ενάντια στους Έλληνες μεγαλογαιοκτήμονες της διασποράς που αντικατέστησαν τους Οθωμανούς τσιφλικάδες, αγοράζοντας τεράστιες εκτάσεις γης⁸⁹, ζητώντας την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών από το κράτος και την διανομή τους στους ακτήμονες και τους κολλήγους. Αποκορύφωμα αυτών των εξεγέρσεων είναι η σύγκρουση στο Κιλελέρ το 1910. Το αίτημα για απαλλοτρίωση των τσιφλικιών ωρίμαζε παράλληλα με το γενικό αίτημα για μεταρρυθμίσεις και εκσυγχρονισμό της χώρας. Αίτημα που εξέφραζε η μικροαστική τάξη η οποία συμάχησε με τους κολλήγους και αντιτάχθηκε στην πλουτοκρατία καθώς το σύστημα των τσιφλικιών είχε δυσμενείς κοινωνικό οικονομικές επιπτώσεις και δεν ευνοούσε τον καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης της παραγωγής και την εκβιομηχάνιση, που ήταν το όνειρο των φιλελεύθερων, αντίθετα με την μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία που επιδίωκε η πολιτική τους⁹⁰. Επιπλέον, η επίλυση του αγροτικού ζητήματος συνδεόταν με την επιδίωξη εθνικής ομοψυχίας για την επικείμενη αλυτρωτική προσπάθεια⁹¹.

Υπό το φως των κοινωνικών πιέσεων της εποχής, το ζήτημα της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης της γης ήρθε στη συζήτηση της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής το 1911 σχετικά με το άρθρο 17 του Συντάγματος περί ιδιοκτησίας. Όπου αντικαταστήθηκε ο όρος «δημόσια ανάγκη» από τον όρο «δημόσια ωφέλεια»⁹², που είναι ευρύτερος. Δίνοντας με αυτό τον τρόπο την δυνατότητα στο κράτος να παρεμβαίνει, ακόμα και σε βάρος της ιδιοκτησίας ώστε να εξασφαλιστούν τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του ίδιου του συστήματος που βασίζεται άλλωστε στην ιδιοκτησία. Με το άρθρο αυτό το συνταγματικό

⁸⁹ Κώστας Β. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα : το Πρόβλημα της Κοινωνικής Ενσωμάτωσης της Γεωργίας*. Εξάντας, Αθήνα, 1975, σ.σ. 120-121.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 179 κ.ε.. Και Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, «Οικονομία και κοινωνία από το 1914 ως το 1918» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους : Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941 (Συλογισμός)*, Τ. ΙΕ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σ. 75.

⁹¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και Κείμενα για την Περίοδο 1909-1940*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 1981, σ. 51.

⁹² Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας» στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 42.

κόλυμα κατά της αναγκαστικής απαλλοτριώσης αίρεται και ανοίγει ο δρόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση. Παρόλα ταύτα, ο Βενιζέλος μη θέλοντας αυτή την περίοδο να ανοίξει μέτωπο με του τσιφλικούχους δεν προχώρησε σε ριζική αναγκαστική απαλλοτριώση αλλά συνέχισε την τακτική της εξαγοράς με εκούσια απαλλοτριώση. Παράλληλα, για να μην δυσαρεστήσει τους κολλήγους και τους ακτήμονες θα πάρει σειρά μέτρων που θα απαγορεύουν τις εξώσεις κολλήγων από τους τσιφλικούχους (Ν. ΓΩΝΣ/1911) , το ίδιο και αργότερα για να τους ανταμείψει για την προσφορά τους στην πολεμική προσπάθεια (Ν. 138/1914)⁹³. Με την λήξη των Βαλκανικών Πολέμων και την προσάρτηση των Νέων Χωρών (Μακεδονία, Ήπειρος), το αγροτικό πρόβλημα θα οξυνθεί. Εκτός του ότι στις περιοχές αυτές κυριαρχεί η μεγάλη ιδιοκτησία η εισροή προσφύγων λόγω του πολέμου θα κάνει το πρόβλημα πιο πιεστικό. Το 1914 με το νόμο 602 «*περί σωματείων*»⁹⁴ ύστερα από πρωτοβουλία από τα πάνω, δηλαδή από το κράτος, και όχι με πρωτοβουλία που προέρχεται από τους άμεσους ενδιαφερόμενους θεσμοθετείται η ίδρυση νέων συνεταιρισμών που έχουν κυρίως πιστωτική λειτουργία και σηματοδοτούν την πρώτη προσπάθεια του κράτους να οργανώσει την χρηματοδότηση του αγροτικού χώρου, αποδεδειγμένα τους αγρότες από τα τοκογλυφικά κυκλώματα. Μέχρι το 1917 λίγα γίναν στην κατεύθυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης και η κυβέρνηση συνέχιζε την αργή τακτική της σταδιακής απαλλοτριώσης με αποζημιώσεις. Στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπήρχαν ακόμα 2.259 τσιφλίκια, κυρίως στην Θεσσαλία, την Μακεδονία και την Ήπειρο⁹⁵.

Ενώ όλες οι ευρωπαϊκές αγροτικές μεταρρυθμίσεις γίνανε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η ελληνική έγινε κατά την διάρκεια του. Και ήταν αποτέλεσμα και αυτή όπως και η ίδρυση των συνεταιρισμών της κεντρικής παρέμβασης του κράτους. Δεν ήρθε ως παραχώρηση σε συγκεκριμένο διεκδικητικό κίνημα, ούτε επιβλήθηκε από μια λαϊκή επανάσταση. Η όξυνση των ενδοαστικών συγκρούσεων και ο Διχασμός, ώθησε τους γαιοκτήμονες, αλλά και τους μικροκτηματίες της Παλιάς Ελλάδας να συστρατευθούν στο

⁹³ Στο Βεργόπουλος, ό.π., σ. 172.

⁹⁴ Αντώνης Μωυσίδης, «Το αγροτικό ζήτημα κατά τον 20ό αιώνα» στο Σπύρος Σακελλαρόπουλος και Αντώνης Μωυσίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα, Τόπος*, Αθήνα, 2010, σ.σ. 294-95.

⁹⁵ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, «Οικονομία και κοινωνία από το 1914 ως το 1918» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους : Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941 (Συλογικό)*, Τ. ΙΕ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σ. 75.

πλευρό των βασιλικών, ενώ η κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης του Βενιζέλου επιδίωκε να προσεταιριστεί τους αγροτικούς πληθυσμούς και να εξασφαλίσει την υποστήριξή τους στις νέες αλυστρωτικές περιπέτειες. Η αγροτική μεταρρύθμιση με άλλα λόγια, επιταχύνθηκε λόγω του εθνικού διχασμού. Άλλωστε η συνθήκη ήταν ευνοϊκή, καθώς ο πόλεμος και η κρίση λόγω του αποκλεισμού, όξυνε τις κοινωνικές πιέσεις για την κατάργηση της μεγάλης γαιοκτησίας, δίνοντας την ευκαιρία σε μια «επαναστατική» κυβέρνηση να καταργήσει την κυριαρχία των μεγαλοϊδιοκτητών γης.

Η απαλλοτρίωση των μεγάλων αγροκτημάτων αναγγέλθηκε το 1917 από την κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης στη Θεσσαλονίκη με την ψήφιση πέντε νομοθετικών διαταγμάτων η ισχύς των οποίων επεκτάθηκε λίγους μήνες αργότερα σε ολόκληρη την επικράτεια με τον ν. 1072/1917⁹⁶ παράλληλα με την ίδρυση του υπουργείου Γεωργίας που θα πλαισίωνε τη διαδικασία. Στόχος του νόμου ήταν η αναγκαστική απαλλοτρίωση των κτημάτων πάνω από 1.000 στρέμματα και η διανομή τους στους ακτήμονες. Οι ιδιοκτήτες θα αποζημιωνόταν με ομόλογα. Όμως η υλοποίηση της πραγματοποιείται με αργούς ρυθμούς καθώς μέχρι το 1920 απαλλοτριώθηκε μόνο ένα τσιφλίκι⁹⁷. Η μικρασιατική καταστροφή επιτάχυνε τη διαδικασία κάτω από την πίεση 1.5 εκ. προσφύγων, έτσι η επαναστατική κυβέρνηση του 1922 αφαίρεσε την συνταγματική απαίτηση για αποζημίωση των γαιοκτημόνων, λύνοντας το αγροτικό ζήτημα.

Η γενίκευση του συστήματος μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας, παρόλο που άλλαξε τη δομή του καθεστώτος μεγαλοϊδιοκτησίας, δεν οδήγησε τελικά στην προσδοκώμενη οικονομική ανάπτυξη, καθώς μετέβαλλε μεν τις δομές της εγγείου ιδιοκτησίας αλλά δεν μετέβαλλε και τις δομές της αγροτικής παραγωγής προς την κατεύθυνση της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Αντιθέτως, στάθηκε τροχοπέδη αυτής. Οι λόγοι είναι ότι ο σχηματισμός μικρής και κατακερματισμένης ιδιοκτησίας δεν οδήγησε στην αύξηση της παραγωγικότητας ώστε να διατεθεί ένα πλεόνασμα στην αγορά. Από την άλλη η αγροτική οικονομία δεν είχε τη δυνατότητα να απορροφήσει βιομηχανικά προϊόντα και να στηρίξει με αυτό τον τρόπο την βιομηχανική ανάπτυξη από την πλευρά της ζήτησης. Η κατάσταση

⁹⁶ Καίτη Τσίχλη-Αρώνη, *Αγροτικό Ζήτημα και Αγροτικό Κίνημα : Θεσσαλία 1881-1923*. Παπαζήσης, Αθήνα, 2005, σ. 203.

⁹⁷ Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 178.

επιδεινωνόταν από την αδυναμία απορρόφησης του πλεονάσματος εργατικού δυναμικού του αγροτικού χώρου στις πόλεις. Της φραγής με άλλα λόγια της αγροτική εξόδου, λόγω της υποτονικής ανάπτυξης του δευτερογενούς τομέα αλλά και της εγκατάστασης σε αυτές των αστών προσφύγων. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην συρρίκνωση του αγροτικού εισοδήματος και στη δημιουργία ενός εκρηκτικού κοινωνικού και πολιτικού προβλήματος για τις κυβερνήσεις. Οι συνθήκες αυτές θα εμποδίσουν τη δυνατότητα σχηματισμού πλεονάσματος στον αγροτικό χώρο και θα μειώσουν την αποταμίευση στις τράπεζες, μπλοκάροντας τη χρηματοδότηση της βιομηχανικής ανάπτυξης. Τα όποια πλεονάσματα θα διατεθούν άλλωστε στην αποκατάσταση των προσφύγων. Τέλος, η προτίμηση στις καλλιέργειες εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων, όπως ο καπνός, ως άμεση πηγή άντλησης συναλλάγματος, πρόσδεσε την αγροτική οικονομία στις διακυμάνσεις της διεθνούς ζήτησης ενώ, παράλληλα, ήρε την αυτάρκεια της χώρας σε προϊόντα διατροφής οδηγώντας την σε αναγκαστικές εισαγωγές⁹⁸.

Η αγροτική μεταρρύθμιση δεν βελτίωσε την κατάσταση των αγροτών, καθώς η διείσδυση επενδυτικών κεφαλαίων που διευκολύνθηκε από τις πολιτικές του κράτους με τη δημιουργία κυρίως πιστωτικών συνεταιρισμών και όχι παραγωγικών ή καταναλωτικών, παρόλο που συντέλεσε στην εμπορευματοποίηση και την επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων, οδήγησε στην αύξηση των χρεών προς τις τράπεζες. Οι οποίες από το 1927 στράφηκαν μαζικά προς τον αγροτικό χώρο, κυρίως με δάνεια βραχυπρόθεσμου χαρακτήρα που άφηναν περισσότερα κέρδη, αποσπώντας με αυτό τον τρόπο κεφάλαια από άλλους παραγωγικούς τομείς όπως η βιομηχανία⁹⁹.

Άλλωστε όπως τονίζει και η Δρίτσα¹⁰⁰, η αγροτικού τύπου αποκατάσταση των προσφύγων η οποία αποτέλεσε το πρότυπο αντιμετώπισης του ελληνικού κράτους

⁹⁸ Κώστας Κωστής, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917- 1940» στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ.σ. 152-157.

⁹⁹ Μαργαρίτα Δρίτσα, «Πίστη και βιομηχανία στον μεσοπόλεμο» στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 185.

¹⁰⁰ Μαργαρίτα Δρίτσα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση» στο Θάνος Μ. Βερέμης και Γιούλα Γουλιμή, (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος : Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην Εποχή του*. Γνώση, Αθήνα, 1989, σ.σ. 27-70.

καθορίστηκε από τις οικονομικές δυνατότητες της χώρας και την γενικότερη αντίληψη του χαρακτήρα που έχει η ελληνική οικονομία. Πεποίθηση του πολιτικού και οικονομικού κόσμου τότε ήταν πως η Ελλάδα θα παραμείνει αγροτική οικονομία. Επιπλέον, οι ιδιοκτησίες των απερχόμενων πληθυσμών ήταν σε καθαρά αγροτικές περιοχές, και τρίτον μια αγροτικού τύπου αποκατάσταση στοιχίζει λιγότερο και είναι ταχύτερη από μια αστικού τύπου, η οποία προϋποθέτει εκτός από στέγη και την δημιουργία θέσεων εργασίας¹⁰¹. Έτσι το βάρος της κρατικής πολιτικής έπεσε στον αγροτικό τομέα και την ευκαιριακή αντιμετώπιση του ζητήματος, αφήνοντας κατά μέρους κάθε συγκροτημένη βιομηχανική πολιτική. Βέβαια η επιλογή αυτή εκτός από αυτούς τους λόγους ανταποκρινόταν και σε εθνολογικές σκοπιμότητες, καθώς ενισχύθηκε το ελληνικό στοιχείο και η ομοιογένεια στις Νέες Χώρες. Τέλος, η επιλογή της αγροτικής αποκατάστασης ανταποκρινόταν και σε γενικότερες πολιτικές σκοπιμότητες, καθώς μια αστική αποκατάσταση χωρίς την απαραίτητη βιομηχανία και τις ανάλογες θέσεις εργασίας θα παρήγαγε ένα πολυάριθμο προλεταριάτο, που θα δημιουργούσε κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα. Η πολιτική λοιπόν των κυβερνήσεων προσανατολίστηκε στη δημιουργία μικροϊδιοκτητών, ή στις πόλεις μικροαστών που απαιτούσε και λιγότερα κεφάλαια, αντί εργατών.

Η άρση της ακτημοσύνης θα μετατρέψει εκατοντάδες χιλιάδες αγρότες σε μικροϊδιοκτήτες, και θα άρει την αντίθεση αγροτών με τις κυρίαρχες κοινωνικό- πολιτικές δυνάμεις, εντάσσοντάς τους ουσιαστικά στα αστικά κόμματα και λειτουργώντας αποτρεπτικά προς την δημιουργία ταξικής συνείδησης και στην εμφάνιση ενός αγροτικού κόμματος ή κινήματος. Με τον ίδιο τρόπο και οι μικροαστοί στις πόλεις ως αυτοαπασχολούμενοι και μικροϊδιοκτήτες θα αποτραπούν από την προλεταριοποίηση τους.

Ο μεγάλος αριθμός των προσφύγων τους καθιστούσε ένα ρυθμιστικό παράγοντα των εκλογών. Ειδικά για τον βενιζελισμό που εμφανιζόταν ως προστάτης τους και μονοπωλούσε την ψήφο τους και με τον οποίον συνδέθηκαν εξ αρχής. Από τον οποίον προσδοκούσαν την επίλυση του ζητήματος των αποζημιώσεων και των προσφυγικών χρεών. Όμως η γη δεν τους παραχωρήθηκε δωρεάν αλλά έπρεπε να καταβάλουν μέρος της αξίας της. Και οι αποζημιώσεις καθυστέρουσαν πράγμα που προκαλούσε την δυσαρέσκεια

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ.σ. 39-40.

κυρίως των προσφύγων των αστικών κέντρων οι οποίοι απειλούσαν με αποχή από τις εκλογές αν δεν λυθεί το ζήτημα. Ωστόσο αντί για παροχές, λόγω και της εντεινόμενης κρίσης, η κυβέρνηση Βενιζέλου παίρνει μέτρα καταστολής και εισάγει το Ιδιώνυμο, ώστε να προληφθούν οι διαρροές των προσφύγων προς το ΚΚΕ, και να ελεγχθούν οι λαϊκές μάζες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

3.1 Μακεδονικό Ζήτημα, Γ' Διεθνής, Διεθνισμός, Μπολσεβικισμός

Σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου το Κομμουνιστικό Κόμμα βρισκόταν διαρκώς αντιμέτωπο με το κράτος και μάλιστα ανεξάρτητα από την τακτική που ακολουθούσε το πρώτο κατά καιρούς. Άλλωστε ήταν ένα κόμμα που επεδίωκε τη βίαιη ανατροπή του κοινωνικού συστήματος μέσω μιας επαναστατικής διαδικασίας και δεν έκρυβε το σκοπό του αυτό. Πράγμα που δεν μπορούσε να εφησυχάζει το κυρίαρχο αστικό καθεστώς.

Από την πρώτη στιγμή, που εμφανίστηκε το ΣΕΚΕ, το 1918, αποτέλεσε μια τομή στα πολιτικά πράγματα. Καθώς για πρώτη φορά εμφανίζεται ένα κόμμα που εκπροσωπεί μια συγκεκριμένη τάξη, την εργατική, και έχει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα. Ενώ μέχρι τότε τα κόμματα είχαν κυρίως προσωποπαγή χαρακτήρα και διαταξικό προφίλ που απευθυνόταν στο σύνολο του λαού. Είναι ένα κόμμα που μιλάει για την πάλη των τάξεων και θέλει να οργανώσει πολιτικά την εργατική τάξη, στην αρχή της ανεξαρτησίας του εργατικού κινήματος από τα αστικά πολιτικά κόμματα, και να προωθήσει τον διεκδικητικό τους αγώνα, δίνοντας προτεραιότητα στην κοινωνική απελευθέρωση, με στόχο την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού. Όπλο του κινήματος θα ήταν η απεργία και έσχατο η γενική απεργία που αν κάποια φορά πάρει το χαρακτήρα της γενικής πολιτικής απεργίας μπορεί να αποτελέσει εφιαλτήριο μιας επαναστατικής διαδικασίας. Από την αρχή, λοιπόν, το ΣΕΚΕ, βρέθηκε στο στόχαστρο των αστικών κομμάτων. Χωρίς ακόμα να έχει ξεκάθαρο ιδεολογικό προσανατολισμό, καθώς το χαρακτηρίζει μια ανομοιογένεια στη σύνθεσή του, και χωρίς να αναφέρεται ακόμα στην δικτατορία του προλεταριάτου, όπως θα κάνει λίγο αργότερα, αλλά έχοντας ένα μεταρρυθμιστικό σοσιαλιστικό χαρακτήρα και πρόγραμμα, και μια νέα ιδεολογία, που αντιτίθεται στην αστική προκαλεί την ανησυχία των αστικών κομμάτων που δεν βλέπουν με καλό μάτι την πολιτική και ιδεολογική αυτονόμηση και χειραφέτηση της εργατικής τάξης. Ειδικά ο Βενιζέλος, βλέποντας ότι χάνει την εργατική τάξη από υποχέριο του, πρώτα με την ίδρυση του ΣΕΚΕ, και μετά με την επικράτηση των σοσιαλιστικών τάσεων στη ΓΣΕΕ που στο Β' Συνέδριο το 1920 ψηφίζει υπέρ της πάλης

των τάξεων, και της οργανικής σύνδεσης με το ΣΕΚΕ, καταφεύγει σε μια σειρά μέτρων και κατασταλτικής πολιτικής με στόχο να διαλύσει αμφότερες τις οργανώσεις¹⁰².

Επιπλέον, αυτή η νέα ιδεολογία δίνει προτεραιότητα στο κοινωνικό επίπεδο και αντιτίθεται στον εθνικισμό της αστικής τάξης. Μιλά για Βαλκανική Ομοσπονδία, και αντιτάσσεται στην αποστολή εκστρατευτικού σώματος στο πλευρό της Αντάντ για την κατάπνιξη της Ρωσικής Επανάστασης, το πρώτο δείγμα «προλεταριακού διεθνισμού»¹⁰³ όσο και στην μικρασιατική εκστρατεία. Στο πλαίσιο της οποίας το ΣΕΚΕ αναπτύσσει έντονη αντιπολεμική δράση τόσο στην Ελλάδα, όσο και στο μέτωπο με την δημιουργία κομμουνιστικών πυρήνων στο στρατό και την κυκλοφορία του περιοδικού «Φούντα»¹⁰⁴. Σε αυτό το κλίμα στη συζήτηση για τις εκλογές στη βουλή το 1920 εκτυλίχτηκε μια σύγκρουση του Βενιζέλου με τον σοσιαλιστή Βουλευτή Κουριέλ αναφορικά με το δημοκρατικό δικαίωμα τις ελεύθερης κυκλοφορίας των ιδεών και των εφημερίδων στο μέτωπο. Μετά από πρόκληση του Κουριέλ για την συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία στην Ουκρανία ο Βενιζέλος απάντησε με αντισοσιαλιστικά επιχειρήματα και απείλησε ότι με το τέλος του πολέμου το καθεστώς θα ασχοληθεί με τα εσωτερικά ζητήματα και ειδικά με το αν η πράξη διατύπωσης της θεωρίας περί δικτατορίας προλεταριάτου, λίγων επί των πολλών, είναι αποδεκτή καταλήγοντας ότι ο ίδιος θεωρεί ότι χρειάζεται να ποινικοποιηθεί η δημόσια διακήρυξη του μπολσεβικισμού¹⁰⁵.

Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε, η ανομοιογένεια είναι αυτό που χαρακτηρίζει το νέο κόμμα. Έτσι, αμέσως μετά την ίδρυσή του προέκυψε μια εσωτερική διαμάχη αναφορικά με τον χαρακτήρα του κόμματος, την οργάνωση και την τακτική που θα έπρεπε να ακολουθήσει. Η διαμάχη αυτή εκφράστηκε στην αντιπαράθεση δύο τάσεων.

¹⁰² Δημήτρης Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918- 1923*, Καρανάσης, Αθήνα, 1985, σ.σ. 28- 41.

¹⁰³ Άγγελος Γ. Ελεφάντης, *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και Αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979, σ. 26.

¹⁰⁴ Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 74.

¹⁰⁵ Αλέξανδρος Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, Ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς» στο Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*. Τ. Β2. Βιβλίοραμα, Αθήνα, 2003, σ. 183.

Από την μια μεριά της ιδρυτικής σοσιαλιστικής ηγεσίας η οποία υιοθέτησε ένα μεταρρυθμιστικό- ρεφορμιστικό πρόγραμμα για την μετάβαση στον σοσιαλισμό, χωρίς αναφορά στην δικτατορία του προλεταριάτου, και από την άλλη μιας επαναστατικής ριζοσπαστικής ομάδας, με πρωταγωνιστές τα μέλη της σοσιαλιστικής νεολαίας, τα οποία ίδρυσαν το 1919 την «Κομμουνιστική Ένωση», και οι οποίοι πιέζανε για την προσχώρηση του ΣΕΚΕ στην Γ' Διεθνή¹⁰⁶(Κομμουνιστική ή Κομιντέρν) που ιδρύθηκε εκείνη την χρονιά και την άμεση κομμουνιστικοποίηση του κόμματος.

Έτσι στο Β' Συνέδριο του ΣΕΚΕ το 1920, υπό την πίεση της βάσης, αποφασίστηκε η οργανική προσχώρηση στην Κομμουνιστική Διεθνή, η επεξεργασία νέου προγράμματος σύμφωνα με τις αρχές και τα ψηφίσματα της Κ. Δ. και η προσθήκη στο όνομα του ΣΕΚΕ της λέξης «κομμουνιστικό». Ως θεμελιώδεις αρχές ψηφίζονται η αρχή της “δικτατορίας του προλεταριάτου” και ο “προλεταριακός διεθνισμός”. Δηλαδή, η μετάβαση από την αστική κοινωνία στο σοσιαλιστικό καθεστώς δεν θα γίνει μέσα από μεταρρυθμίσεις αλλά μόνο επαναστατικά μέσα από την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη και την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του προλεταριάτου ως μεταβατικό στάδιο και μόνη οδό για την πορεία προς τον σοσιαλισμό. Στα πλαίσια αποδοχής των 21 όρων της Κ.Δ. είναι και η υποχρέωση υπακοής στις αποφάσεις της διεθνούς οργάνωσης. Στο οργανωτικό τομέα και την ύπαρξη τάσεων μέσα στο κόμμα αποφασίστηκε η υιοθέτηση του Δημοκρατικού Συγκεντρωτισμού και η εγκατάλειψη του παλιού σοσιαλδημοκρατικού συστήματος ομίλων και τμημάτων¹⁰⁷. Ενώ απέρριπτε τα «δημοκρατικά δόγματα» και τις αυταπάτες ότι

¹⁰⁶ Τον Αύγουστο του 1919, ύστερα από την επιτυχή κατάληψη της εξουσίας από τους Μπολσεβίκους το 1917, και την παράλληλη εγκατάλειψη του διεθνισμού από τα παραδοσιακά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα που συνεργάστηκαν με την εθνικές πολεμικές κυβερνήσεις στο πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, την χρεοκοπία δηλαδή της Β' Διεθνούς, ιδρύεται στην Μόσχα η Γ' Διεθνής ή Κομιντέρν. Σκοπός ήταν να συγκροτηθεί ένα παγκόσμιο επιτελείο, που θα συσπείρωνε τις ριζοσπαστικές ομάδες του διεθνούς εργατικού κινήματος, θα συνέβαλλε στη δημιουργία κομμάτων νέου τύπου- κομμουνιστικών- εκκαθαρισμένων από ρεφορμιστικά οπορτουνιστικά στοιχεία, και θα καθοδηγούσε την εργατική τάξη προς την κατάληψη της εξουσίας, λειτουργώντας ως το παγκόσμιο κόμμα του προλεταριάτου. Για την προσχώρηση ενός κόμματος στην Κομιντέρν προϋπόθεση ήταν η αποδοχή των 21 όρων και των αρχών του προλεταριακού διεθνισμού και του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Για μια συνοπτική περιγραφή των γεγονότων μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη διάσπαση του εργατικού κινήματος σε σοσιαλιστές και κομμουνιστές βλ. Dick Geary, *Το Ευρωπαϊκό Εργατικό Κίνημα (1848-1939)*. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1988, σ.σ. 225 κ.ε.

¹⁰⁷ Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ.σ. 45-58.

το προλεταριάτο θα μπορούσε να καταλάβει την εξουσία με τη γενική συναίνεση, αποφασίστηκε η συμμετοχή στις εκλογές αλλά μόνο για να αξιοποιήσει τις προπαγανδιστικές δυνατότητες. Μετά το Β' Συνέδριο αρχίζει μια περίοδος τρομοκρατίας και καταδιώξεων για την εργατική τάξη, καθώς η αντίθεση στον πόλεμο και η διεκδίκηση των δικαιωμάτων θα στρέψουν εναντίον της τον κρατικό μηχανισμό.

Η προσχώρηση στην Κ.Δ. δεν εξασφάλισε για πολύ την ομοιογένεια και την σταθερότητα στο ΣΕΚΕ. Καθώς το Φεβρουάριο του 1922 πραγματοποιήθηκε η Πρώτη Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του κόμματος η λεγόμενη «οπορτουνιστική», κατά την διάρκεια της οποίας αναδείχτηκε και πάλι το πρόβλημα της αντίθεσης των απόψεων σχετικά με τις στρατηγικές επιλογές που θα έπρεπε να ακολουθήσει το ΣΕΚΕ. Η απουσία μεγάλου τμήματος της νεολαίας στο Μέτωπο, ενίσχυσε τη ρεφορμιστική πτέρυγα η οποία αρνήθηκε την επαναστατική πρακτική του κόμματος και πρόβαλε το σύνθημα της «μακράς νομίμου υπάρξεως». Με δικαιολογία την ανάγκη μακροχρόνιας ιδεολογικής και οργανωτικής προετοιμασίας των μαζών στα πλαίσια της κοινοβουλευτικής λειτουργίας. Τακτική που όπως εκτιμούσαν ανταποκρίνεται καλύτερα στις μικροαστικές αντιλήψεις που κυριαρχούσαν στις λαϊκές και τις εργατικές μάζες. Ενώ αντίθετα οι εξτρεμιστικές ενέργειες, σύμφωνα με αυτή την λογική θα απομάκρυναν τις μάζες από το κίνημα¹⁰⁸. Ταυτόχρονα, η Συνδιάσκεψη ανατρέπει τις αποφάσεις για την οργανική σύνδεση του κόμματος με την Κ. Δ. και αρνείται τον δεσμευτικό και υποχρεωτικό χαρακτήρα τους, λαμβάνοντας τες απλά «ως ντοκουμέντα ιστορικής σημασίας, οφείλοντα να φωτίσουν αυτό εις τον δρόμον του»¹⁰⁹, τουτέστιν ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τους 21 όρους του διεθνούς συντονιστικού οργανισμού του κινήματος. Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν την έντονη αντίδραση της κομμουνιστικής τάσης, η οποία όμως δεν επικράτησε στο Έκτακτο Συνέδριο της ίδιας χρονιάς. Η «λεγκαλιστική» αυτή στροφή, η υπαναχώρηση στις αρχές της σοσιαλδημοκρατίας συνέβη σε μια εποχή όπου λίγους μήνες αργότερα με την μικρασιατική καταστροφή θα καταρρεύσουν ολοκληρωτικά το κοινωνικό σύστημα και μαζί η πολιτική και η ιδεολογική βάση της άρχουσας τάξης, και ενώ όπως θα έλεγε και ο Λένιν η εξουσία βρισκόταν στο δρόμο, το ΣΕΚΕ θα βρεθεί εντελώς απροετοίμαστο και

¹⁰⁸ Λιβιεράτος, ό.π., σ. 86 κ.ε.

¹⁰⁹ ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, Τ. Α', σ. 213.

χωρίς πρόγραμμα για την κατάληψη της εξουσίας και θα περιοριστεί σε ζητήματα επιμέρους πολιτικής και σε οικονομικής φύσης διεκδικήσεις¹¹⁰.

Μετά την μικρασιατική καταστροφή και την επιστροφή των παλιών πολεμιστών, που εκπροσωπούσαν την κομμουνιστική πτέρυγα του ΣΕΚΕ δρομολογήθηκαν μια σειρά εξελίξεων στο εσωτερικό του κόμματος. Το Μάιο του 1923, στο εθνικό συμβούλιο που συγκαλείται καταγγέλλθηκε το σύνθημα της «μακράς νομίμου υπάρξεως» ως οπορτουνιστικό και επανήλθε η απόφαση για την οργανική σύνδεση με την Κ.Δ. Στο συμβούλιο αυτό παρευρέθηκε για πρώτη φορά και εκπρόσωπος της Διεθνούς. Από το σημείο αυτό και έπειτα σηματοδοτήθηκε η στροφή προς την επικράτηση των κομμουνιστικών τάσεων στο ΣΕΚΕ. Και παράλληλα άνοιξε ο δρόμος για την διαγραφή και απομάκρυνση των παλιών στελεχών με την κατηγορία του ρεφορμισμού. Η εκκαθάριση του κόμματος συνεχίστηκε στη νέα σύνοδο του Συμβουλίου το 1924. Σε αυτό το συμβούλιο θα εμφανιστεί μια νέα γενιά στελεχών (Π. Πουλιόπουλος, Γ. Σιάντος, Σ. Μάξιμος). Την εμφάνιση αυτή ακολούθησε η διαγραφή των σοσιαλιστικών στελεχών της ιδρυτικής γενιάς, όπως ο Μπεναρόγιας. Η εκκαθάριση αυτή θεωρήθηκε ως απαραίτητος όρος για το ξεπέρασμα της κρίσης του κόμματος με την αιτιολογία ότι τα στελέχη αυτά χωρίς να πιστεύουν στον κομμουνισμό και την εργατική τάξη προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τον επαναστατικό ενθουσιασμό για να ικανοποιήσουν τις μικροφιλοδοξίες τους, και ότι αντί για κόμμα επαναστατικό- κομμουνιστικό θέλανε ένα κόμμα αστικό¹¹¹.

Η σύγκρουση ανάμεσα στους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές κορυφώθηκε στο Γ' Έκτακτο Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε το 1924 και το οποίο έκλεισε με την πλήρη επικράτηση των κομμουνιστών.

Στο συνέδριο αυτό που ονομάστηκε συνέδριο της τυπικής μπολσεβικοποίησης το ΣΕΚΕ μετονομάστηκε σε ΚΚΕ- Ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς¹¹². Σε αυτό πήραν μέρος αντιπρόσωποι της Κ. Δ. και της Βαλκανικής Κομμουνιστικής

¹¹⁰ Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1988, σ. 420.

¹¹¹ ΚΚΕ, *επίσημα κείμενα*, Τ. Α', σ. 412-413.

¹¹² ΚΚΕ, *ό.π.*, σ.σ. 499-500.

ομοσπονδίας οι οποίοι είχαν δικαίωμα ψήφου επί των αποφάσεων¹¹³. Η πρώτη σημαντική απόφαση του Συνεδρίου ήταν η αποδοχή του συνόλου των αποφάσεων της Κ. Δ. και της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας (ΒΚΟ), και ειδικά των 21 όρων, για την παραδοχή των κομμάτων στην Κ. Δ., που οριοθετούν τη γραμμή μεταξύ σοσιαλδημοκρατικών και κομμουνιστικών οργανώσεων. Έτσι σηματοδοτήθηκε η ευθυγράμμιση του ΚΚΕ με το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα¹¹⁴.

Η δεύτερη σπουδαιότερη πρακτική απόφαση που πήρε το συνέδριο ήταν για το οργανωτικό και σχετίζεται με την «μπολσεβικοποίηση» του κόμματος. Καθιερώθηκε δηλαδή η οργανωτική αρχή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού σύμφωνα με τις λενινιστικές αρχές¹¹⁵ οργάνωσης των Κ.Κ. που αποσκοπούσε στην δημιουργία ενός ενιαίου και ομοιογενούς ιδεολογικά και πολιτικά ταξικού κόμματος, αδιάλλακτου στον οπορτουνισμό και την αστική τάξη. Όπου κάθε μέλος θα συμμετέχει ενεργά στις δραστηριότητες του κόμματος και θα πειθαρχεί στις αποφάσεις της πλειοψηφίας, στην εφαρμογή των οποίων θα δουλεύει ακόμα και αν διαφωνεί. Έτσι προωθήθηκε η οργανωτική διάρθρωση του κόμματος με δομή και με διαδικασίες και η οργάνωση της βάσης σε πυρήνες αποτελούμενους από ενεργά μέλη αντικατέστησε την παλιά χαλαρή οργάνωση του σοσιαλδημοκρατικού προτύπου σε γεωγραφικούς ομίλους που αποτελούνταν από απλούς υποστηρικτές και ψηφοφόρους. Η νέα αυτή μορφή οργάνωσης συνιστούσε ένα πρότυπο με χαρακτηριστικά τη σταθερότητα και τη συνοχή και επιπλέον ανταποκρινόταν καλύτερα από την παλιά και διάφανη σε συνθήκες παρανομίας και διώξεων.

Η επόμενη σημαντική απόφαση του Συνεδρίου ήταν η οριστική εγκατάλειψη της λεγκαλιστικής γραμμής της «μακράς νομίμου υπάρξεως», τονίζοντας με έμφαση την προοπτική μιας «εργατοαγροτικής κυβέρνησης» και του «Ενιαίου Μετώπου εργατών, αγροτών και προσφύγων». Βέβαια, αυτά τα συνθήματα δεν ήταν παρά αφηρημένα επαναστατικά συνθήματα, στο βαθμό που ούτε το κόμμα δεν είχε τη δυνατότητα να τα

¹¹³ Παύλος Νεφελούδης, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας*, Gutenberg, Αθήνα, 1974, σ. 34.

¹¹⁴ Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα 1923-1927. Επαναστατικές Εξαγγελίες*, Κομμούνα, Αθήνα, 1985, σ. 81.

¹¹⁵ Βλ. Βλαντίμιρ Λένιν, *Για το προλεταριακό κόμμα νέου τύπου*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1976.

προωθήσει, αλλά και τα ίδια δεν ταυτίζονταν με τις ιδεολογικές και οργανωτικές αναφορές των εργατικών στρωμάτων της εποχής. Ωστόσο, ακόμα και έτσι πρόσφεραν μια διαφορετική προοπτική στον λαό, έξω από αυτή των αστικών κομμάτων και φέρναν στο προσκήνιο το ζήτημα της συμμαχίας των λαϊκών δυνάμεων¹¹⁶.

Τέλος, από τις σημαντικότερες αποφάσεις του συνεδρίου η οποία φόρτωσε το κόμμα με βαριά υποθήκη ήταν η καθυστερημένη και γραμμική υιοθέτηση του συνθήματος για την «*Ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία και την Θράκη*»¹¹⁷. Το σύνθημα αυτό υποστηρίχτηκε για λόγους προλεταριακού διεθνισμού και αλληλεγγύης και επιβλήθηκε σαν ζήτημα διεθνούς πειθαρχίας στις αποφάσεις της Κ. Δ., εναντίωση σε αυτό θα σήμαινε την αποκοπή του ΚΚΕ από το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα.

Την απόφαση αυτή αξίωνε το Βουλγάρικο ΚΚ και οι ηγέτες του Δημητρώφ και Κολάρωφ οι οποίοι είχαν παλιούς δεσμούς και ιδιαίτερη επιρροή στην Κ. Δ. καθώς ήταν ανώτερα στελέχη της. Ήδη, από το 1921 το ζήτημα είχε τεθεί στο Γ' Συνέδριο της Κ. Δ. από τον Κολάρωφ, υποστηρίζοντας ότι με αυτό τον τρόπο θα μεγάλωνε το κύρος του ΚΚΒ στις μάζες των εκπατρισμένων Βουλγάρων της Μακεδονίας. Η πρόταση απορρίφθηκε, και το ίδιο συνέβη και στην ολομέλεια της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας τον επόμενο χρόνο το 1922. Ο αντιπρόσωπος του ΣΕΚΕ, Γ. Πετσόπουλος, όπως και οι Σέρβοι κομμουνιστές αντιτάχτηκαν στο σύνθημα, με το επιχείρημα ότι θα ήταν μεγάλο χτύπημα για τα ΚΚ των χωρών τους¹¹⁸. Το σύνθημα τελικά υιοθετήθηκε από το 5^ο παγκόσμιο συνέδριο της ΚΔ το 1924 και από την 7^η Βαλκανική Κομμουνιστική Συνδιάσκεψη 1924, κάτω από την πίεση του Βουλγαρικού ΚΚ που επιδίωκε τη συμμαχία με την εθνικιστική ΕΜΕΟ (Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση) για να ανατρέψει την δικτατορία του Τσαγκώφ (1923) και να καταλάβει την εξουσία. Τελικά, η επανάσταση αποτυγχάνει και η ΕΜΕΟ υπαναχωρεί και εξελίσσεται σε τρομοκρατική οργάνωση του Βουλγαρικού καθεστώτος που κυνηγά κομμουνιστές. Η θέση αυτή δεν έγινε αποδεκτή χωρίς ενστάσεις από το ΚΚΕ καθώς στο 5^ο Συνέδριο της ΚΔ ο Σ. Μάξιμος αντιτάχθηκε στη πρόταση για το Σύνθημα καθώς η εθνολογική σύνθεση της Μακεδονίας μετά την

¹¹⁶ Ελεφάντης, *ό.π.*, σ.σ. 35-36.

¹¹⁷ ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, Τ. Α', σ. 516.

¹¹⁸ Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα 1923-1927. Επαναστατικές Εξαγγελίες*, Κομμούνια, Αθήνα, 1985, σ. 115.

ανταλλαγή των πληθυσμών έχει αλλάξει. Επιχείρημα σωστό καθώς η μετακίνηση των προσφύγων και η ανταλλαγή των πληθυσμών το 1922-23 κατέστησε το ελληνικό στοιχείο κυρίαρχο στην περιοχή, θέτοντας τέλος στο ζήτημα από άποψη εθνική. Ο Πουλιόπουλος που συμμετείχε και αυτός στην αντιπροσωπεία δέχτηκε το σύνθημα. Αργότερα όμως θα παραδεχτεί και αυτός ότι ήταν λάθος¹¹⁹. Το σοβαρό ομορτωτιστικό ολίσθημα της Κ. Δ. που, σε μια περίοδο κάμψης του επαναστατικού κινήματος, θεώρησε ότι τα εθνικά κινήματα μπορούν να αποτελέσουν μοχλό ανατροπής του καπιταλισμού το παραδέχτηκε και η ίδια λίγο αργότερα όταν είδε την αποτυχία της γραμμής στην Βουλγαρία και την αρνητική επίδραση του συνθήματος στα υπόλοιπα ΚΚ των Βαλκανίων. Τελικά, θα απορριφθεί εντελώς το 1936 από τον Σκλάβαινα. Το κακό όμως είχε γίνει και στοίχισε ακριβά στο ΚΚΕ αφού το απομόνωσε από τις μάζες των πληθυσμών της Βορείου Ελλάδας. Και ενώ το σύνθημα δεν αποτέλεσε ποτέ κεντρικό στόχο του ΚΚΕ, αντιθέτως υποστηρίχτηκε για λόγους προλεταριακού διεθνισμού και πειθαρχίας στα όργανα του κινήματος, χρησίμευσε στην αντικομμουνιστική προπαγάνδα της αστικής τάξης, η οποία με πρόσχημα τον εθνικισμό καταδίωκε τους κομμουνιστές ως προδότες του Έθνους. Με βάση αυτή την κατηγορία θα δικαστούν ο γραμματέας του ΚΚΕ από την Παγκαλική δικτατορία και το κόμμα θα κηρυχτεί παράνομο. Το μακεδονικό επίσης, λίγο αργότερα, θα γίνει αφορμή για την άρση της ασυλίας των 10 βουλευτών του ΚΚΕ και την ποινική τους δίωξη.

Στη συζήτηση της Βουλής για το Ιδιώνυμο, το Μακεδονικό ζήτημα θα χρησιμεύσει ως επιχείρημα για την ανάγκη λήψης έκτακτων μέτρων κατά του Κομμουνιστικού κινδύνου, καθώς πιθανή επικράτηση του κομμουνισμού, σύμφωνα με τις απόψεις των πρωταγωνιστών θα σήμαινε και διαμελισμό της εθνικής επικράτειας. Ο κίνδυνος μιας τέτοιας εξέλιξης δεν είναι μόνο εσωτερικός, αλλά γίνεται ταυτόχρονα και εξωτερικός. Κινδυνεύει εκτός από το αστικό καθεστώς και η ίδια η ύπαρξη του έθνους. Η μετατόπιση της συζήτησης από το κοινωνικό ζήτημα στο εθνικό ολοκληρώνεται με αυτό τον τρόπο. Οι κομμουνιστές εμφανίζονται ως εχθροί του έθνους και πράκτορες ξένων συμφερόντων και οι σκοποί τους ως άσχετοι με τους αγώνες της εργατικής τάξης.

¹¹⁹ Λιβιεράτος, ό.π., σ. 119.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

4.1 Ο όρος Ιδιώνυμο.

Ο όρος ιδιώνυμο, είναι σύνθετος όρος, και όπως φανερώνει η ετυμολογία του όρου προέρχεται από τις λέξεις ίδιο (αρμόζων) + ώνυμος (όνομα), και σημαίνει τον ιδιαίτερο ξεχωριστό.

Στην νομική επιστήμη υπάρχει ο όρος ιδιώνυμο (αδίκημα) για να χαρακτηριστεί το αδίκημα για το οποίο προβλέπονται ιδιαίτερες ποινές σε σχέση με τα αδικήματα γενικής κατηγορίας όπου και υπάγεται. Πρόκειται, δηλαδή, για «*παραλλαγή άλλου εγκλήματος, που όμως έχει αυτοτέλεια νομική και χαρακτηρισμό διαφορετικό από το βασικό τύπο*»¹²⁰. Για παράδειγμα, η σωματική βλάβη ανηλίκου, η οποία και αποτελεί παραλλαγή της σωματικής βλάβης, θεωρείται ιδιώνυμο αδίκημα και τιμωρείται βαρύτερα από την απλή σωματική βλάβη (γενική κατηγορία) της οποίας αποτελεί και ειδική περίπτωση.¹²¹ Η, αντίστοιχα η ανθρωποκτονία με συναίνεση του ανίατα πάσχοντος ή η από οίκτο τελούμενη, θεωρείται επίσης ιδιώνυμο αδίκημα, και τιμωρείται επεικέστερα από το αδίκημα της ανθρωποκτονίας γενικά. Με λίγα λόγια, ως ιδιώνυμο χαρακτηρίζεται ένα ειδικό αδίκημα που ξεχωρίζει από την γενική κατηγορία στην οποία υπάγεται και επισύρει ποινές είτε αυστηρότερες είτε ελαφρύτερες της γενικής κατηγορίας. Ο νομικός όρος αποτελεί ελληνική απόδοση του λατινικού *delicta sui generis* (ιδιογενή αδικήματα/εγκλήματα), και καθορίζει ένα ειδικό αδίκημα- έγκλημα. Προστίθεται δηλαδή μια νέα παράνομη πράξη στην υπάρχουσα ποινική νομοθεσία, δημιουργείται ένα νέου τύπου αδίκημα που ο ποινικός νόμος δεν προέβλεπε μέχρι τότε. Κατά μια ευρεία έννοια κάθε παράνομη πράξη είναι ιδιώνυμο.

Με τον όρο «Ιδιώνυμο» σκέτο, εννοούμε συνήθως το Νόμο 4229/ 1929 «*Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών*»¹²².

¹²⁰ Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια τ.14, σ. 210.

¹²¹ Λεξικό Μπαμπινιώτη.

¹²² ΦΕΚ 245, Τεύχος Πρώτον, 25 Ιουλίου 1929, <http://www.et.gr/index.php/2013-01-28-14-06-23/search-laws>

Τον οποίο εισηγήθηκε στην Βουλή η κυβέρνηση Βενιζέλου στα τέλη του 1928 και ψηφίστηκε ύστερα από ταραχώδεις συνεδριάσεις του κοινοβουλίου το καλοκαίρι του 1929, ως νόμος του κράτους. Τέθηκε σε ισχύ την 25 Ιουλίου 1929 και εφαρμόστηκε έως το 1936 οπότε και αντικαταστάθηκε ή μάλλον ενσωματώθηκε από τον Αναγκαστικό Νόμο 117 της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1936 «περί μέτρων προς καταπολέμησην του κομμουνισμού», ο οποίος ίσχυσε έως το 1975¹²³.

Το Ιδιώνυμο, στην τελική του μορφή, καίτοι δεν αναφέρεται ρητά στην κομμουνιστική κίνηση με την φαινομενικά αμερόληπτη διατύπωση του, την φωτογραφίζει. Πρόκειται για έναν καθαρά αντικομμουνιστικό νόμο, τον πρώτο επίσημο αντικομμουνιστικό νόμο, ο οποίος με την ψήφισή του θεσμοποιεί την δίωξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας ως απειλής για την κοινωνική τάξη. Καθιστά τον κομμουνισμό (όχι το ΚΚΕ) ειδικό έγκλημα, και ποινικοποιεί την υποστήριξη και την διάδοση κομμουνιστικών ή άλλων ανατρεπτικών του κοινωνικού συστήματος ιδεών («εκκλήματα γνώμης»). Νόμος που με πρόφαση τον υποθετικό κομμουνιστικό κίνδυνο νομιμοποιεί μια σειρά αυταρχικών μέτρων περιοριστικών των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών. Στερεί το λαό από δυνατότητες αντίδρασης και εντέλει οδηγεί στον πλήρη αποκλεισμό του από την πολιτική ζωή με την Δικτατορία του Μεταξά. Επισημοποιεί και θεσμοθετεί τον κρατικό αντικομμουνισμό που αργότερα, μετά τον εμφύλιο πόλεμο θα καταλήξει στο αντικομμουνιστικό κράτος¹²⁴.

4.2 Ιστορικό Υιοθέτησης

Το αρχικό νομοσχέδιο υποβλήθηκε στην Βουλή στις 18 Δεκεμβρίου του 1928 και ανακοινώθηκε στις 22 του ίδιου μήνα.¹²⁵ Εισηγητής του νομοσχεδίου ήταν ο τότε υπουργός

¹²³ Ο Α.Ν. 117/ 1936 διευρύνει την βάση του «εγκλήματος». Το ενδιαφέρον σημείο του είναι ότι η λέξη «βιαιώς» παραλείπεται, έτσι ο δράστης αρκεί να ανατρέψει έστω και ειρηνικά εκείνο που η δικτατορία όριζε ως κοινωνικό καθεστώς. Ο Α/Ν. 1075/1938 που ακολούθησε με διατύπωση πανομοιότυπη με του Ιδιώνυμου συμπυκνώνει όλη την αντικομμουνιστική νομοθεσία του μεσοπολέμου και κατοχυρώνει για πρώτη φορά την χρήση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων. Ένα επιπλέον μέσο ελέγχου πολιτικής εξακρίβωσης και κοινωνικής λογοκρισίας. Βλ Ρούσσος Σ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1978, σ.σ. 104-105.

¹²⁴ Βλ. Γιώργος Κατηφόρης, *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975, σ.σ. 31-64 και 77-88.

¹²⁵ Είναι σύνηθες να μεσολαβεί ένα διάστημα ανάμεσα στις δύο ημερομηνίες.

Εσωτερικών της κυβέρνησης Βενιζέλου, Κ. Ζαβιτζιάνος, ο οποίος διακρινόταν για τις συντηρητικές του απόψεις καθώς και έναν φανατικό αντικομμουνισμό. Το νομοσχέδιο, στο οποίο θέλησε η κυβέρνηση να δώσει τον χαρακτήρα του κατεπείγοντος¹²⁶, από την πρώτη στιγμή προκάλεσε την έντονη αντίδραση και διαμαρτυρίες τόσο εντός της Βουλής όσο και εκτός. Δεν έλειψαν και οι αντιδράσεις από το εξωτερικό. Το ΚΚΕ, εργατικές οργανώσεις και συνδικάτα¹²⁷ αντιτάχθηκαν στο νόμο, όμως οι δυνάμεις τους είχαν διασπαστεί μετά την ίδρυση της ΕΓΣΕΕ. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του Βενιζέλου σε ερώτηση του

¹²⁶ Ο Βενιζέλος ένα μήνα μετά την κατάθεση του αρχικού νομοσχεδίου τονίζει την ανάγκη να οπλιστεί το κράτος ταχύτατα ενάντια στους κομμουνιστές ανατροπείς: «να το επεξεργασθή η επιτροπή το ταχύτερον, δια να έλθει εις την Βουλήν το ταχύτερον να το ψηφίσωμεν και να το καταστήσωμεν νόμον του Κράτους[...]» βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β, συνεδρίαση 28^{ης} Ιανουαρίου 1929, σ. 278.

¹²⁷ Σταχυολογώ ενδεικτικά ανακοινώσεις στις συνεδριάσεις της Βουλής καθ' όλη την περίοδο από την κατάθεση του νομοσχεδίου τον Δεκέμβρη και έκτοτε. Στις 22 Ιανουαρίου η Εργατική Ένωση Βόλου καταθέτει ψήφισμα κατά του νομοσχεδίου (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 22^{ης} Ιανουαρίου 1929, σ. 155). Στις 23 Ιανουαρίου οι ιδιωτικοί υπάλληλοι Ξάνθης και Ιωαννίνων καταθέτουν διαμαρτυρία για το νομοσχέδιο, την ίδια ημέρα, και οι καπνεργατικές ενώσεις της Καβάλας παρακαλούν να μην ψηφισθεί (*στο ίδιο*, σ. 174). Στις 25 Ιανουαρίου, αντιπροσωπεία εργατικών σωματείων Κέρκυρας διαμαρτύρεται για το νομοσχέδιο (*στο ίδιο*, σ. 221). Και οι διαμαρτυρίες συνεχίζονται σε επόμενες συνεδριάσεις της Βουλής. Στην συνεδρίαση της 28^{ης} Ιανουαρίου, η εργατική βοήθεια Καλλιθέας τίθεται κατά της ψήφισης του Ιδιώνυμου (*στο ίδιο*, σ. 262). Στην συνεδρίαση της 29^{ης} Ιανουαρίου, η Πανεργατική συγκέντρωση νέων Ιωαννίνων και Κέρκυρας επίσης (*ό.π.*, σ. 283-4). Στην συνεδρίαση της 4^{ης} Φεβρουαρίου Σωματεία καπνεργατών Θεσσαλονίκης και Πειραιά (*ό.π.*, σ. 378). Στη συνεδρίαση της 8ης Φεβρουαρίου το σωματείο καπνεργατών Δράμας διαμαρτύρεται επίσης κατά της ψήφισης του Ιδιώνυμου υποβάλλοντας σχετικό ψήφισμα στη βουλή (*ό.π.*, σ. 467). Χαρακτηριστικό, πάντως, του κλίματος που δημιουργήθηκε είναι και πολλές επιστολές που ανακοινώθηκαν στην Βουλή την ίδια περίοδο και καταγγέλλουν τη δράση κομμουνιστών. Για παράδειγμα στη συνεδρίαση της 24^{ης} Ιανουαρίου η σιδηροδρομική ομοσπονδία της Λάρισας αποδοκιμάζει την δράση λίγων κομμουνιστών (*ό.π.* σ. 200). Στην Συνεδρίαση της 12^{ης} του Φλεβάρη ο καπνεργατικός σύλλογος Αλμυρού διαμαρτύρεται για επιθέσεις κομμουνιστών κατά Πανελλήνιου Συνεδρίου (*ό.π.*, σ. 530). Στις 27 του Μάρτη οι Σιδηροδρομικοί Καλαμών αποδοκιμάζουν τις ενέργειες λίγων κομμουνιστών σιδηροδρόμων, και την ίδια ημέρα οι σιδηροδρομικοί Αιγίου- Καλαβρύτων αποδοκιμάζουν τους κομμουνιστές που εξαπατούν την κυβέρνηση με τηλεγραφήματα. Η ΓΣΕΕ υποβάλλει επίσης υπόμνημα εκφράζοντας τις απόψεις της για το νομοσχέδιο (*ό.π.*, σ.σ. 598-9). Πράγμα που υποδηλώνει ότι πολλές οργανώσεις τείνουν σαφώς να διαχωρίσουν τη θέση τους από τον κομμουνισμό, ενδεικτικό της διάσπασης της ΓΣΕΕ. Τέλος, σημαντική είναι η διαμαρτυρία του προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου Λαυρίου στις 9 Φεβρουαρίου, γιατί η απεργία χαρακτηρίστηκε ως δήθεν κομμουνιστική (*ό.π.*, σ. 489).

Παπαναστασίου για το μήπως η εργατική τάξη εκλάβει ότι ο νόμος στρέφεται εναντίον της, ο Βενιζέλος απαντά ότι δεν υπάρχουν τέτοιες ενδείξεις, ενώ ακόμα και συντηρητικοί και ρεφορμιστές συνδικαλιστές της ΓΣΕΕ ήταν κατά του νομοσχεδίου. Η άγνοια των αντιδράσεων, η αποσιώπηση, είναι ένας έμμεσος τρόπος της εξουσίας αποκλεισμού των εντάσεων. Προσωπικότητες του επιστημονικού κόσμου όπως ο Α. Σβώλος, ο Κ. Τσουκαλάς, Θ. Πετμεζάς, ο Κ. Άμαντος, ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Γληνός, Δουζίνας και άλλοι τάχθηκαν κατά του νόμου αλλά δεν εισακούστηκαν. Εντός της Βουλής κατά του Ιδιώνυμου τάχθηκαν οι πολιτικοί αρχηγοί Καφαντάρης, Παπαναστασίου, χαρακτηρίζοντας το ως ανελεύθερο, αλλά και ο Τσαλδάρης και ο Κονδύλης, έντονες αντιδράσεις εξέφρασε και ο βουλευτής Τζέρμιας¹²⁸.

Ασφαλώς, και ο Ζαβιτζιάνος δεν έπεισε τον Βενιζέλο για την ανάγκη αντικομμουνιστικού νόμου όπως υποστηρίζει ο Δαφνής,¹²⁹ αντιθέτως ήρθε να πραγματοποιήσει μια σαφή πολιτική δήλωση του Βενιζέλου κατά την διάρκεια του προεκλογικού αγώνα τέσσερις μήνες νωρίτερα, το καλοκαίρι του 1928, στον λόγο που εκφώνησε στην Θεσσαλονίκη τον Ιούλιο, και προανήγγειλε τη λήψη μέτρων κατά του κομμουνισμού. Έλεγε «*Αλλ' επειδή εμνημόνευσα την γ' διεθνή αναγκαίον να εκθέσω ποια είναι η στάσις τους κομμουνισμού. Πάσα απόπειρα διαταράξεως ή βιαίας ανατροπής του αστικού καθεστώτος, του οποίου στερεά θεμέλια είναι η πατρίς, η οικογένεια, η ιδιοκτησία, θα εύρη αντιμέτωπον την πυγμήν του κράτους[...]* Είμεθα αποφασισμένοι να εξοπλίσωμεν το κράτος και τας αρχάς του δια της αναγκαίας νομοθεσίας, όπως καταστή δυνατή η αποτελεσματική κοινωνική άμυνα κατά των απροκαλύπτων ανατρεπτικών ενεργειών των εχθρών του κοινωνικού καθεστώτος»¹³⁰. Λόγος που αποκαλύπτει τις νέες κοινωνικοπολιτικές τάσεις του Βενιζέλου για την εσωτερική πολιτική. Ενδεικτική των

¹²⁸ Βλ. Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα 1827-1831. Από τη καταφρόνια μια καινούργια αυγή*, Κομμούνια, 1987, σ. 123. Καθώς και ΚΚΕ, *επίσημα κείμενα*, Τ. Γ', σ.σ. 612 και 609.

¹²⁹ «Ο Κ. Ζαβιτζιάνος, πολιτικός με εξαιρετικώς συντηρητικήν νοοτροπίαν, ως υπουργός Εσωτερικών, κατά το πρώτο έτος της τετραετίας, έπεισε τον Ελ. Βενιζέλον περί της ανάγκης ψηφίσεως ειδικού νομοθετήματος, προβλέποντας την διώξιν του κομμουνισμού» στο Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς Μεταξύ δύο Πολέμων*. Τ. Β', Ίκαρος, Αθήνα, 1974, σ. 92.

¹³⁰ Εφημ. Ελεύθερον Βήμα, 22 Ιουλίου 1928, παρατίθεται στο Σπύρος Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932: η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2002, σ. 180.

προθέσεων του η αναφορά στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Όπου πρότεινε, με πρόφαση ότι το υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα καλλιεργεί τον «στρατό της κοινωνικής ανατροπής», την δημιουργία μιας καθαρά ταξικής εκπαιδευτικής πολιτικής¹³¹. Για τα εργατικά ζητήματα δεν γίνεται καμιά αναφορά. Στην ίδια ομιλία εγκαταλείπεται οριστικά και επίσημα η Μεγάλη Ιδέα, καθώς ο Βενιζέλος προτείνει στην εξωτερική πολιτική σύμφωνο φιλίας με τους Τούρκους και καλεί τον λαό να λησμονήσει τις αιώνιες έχθρες, τονίζοντας παράλληλα, αναφερόμενος στους πρόσφυγες ότι πρέπει να παύσουν να ελπίζουν για την επαναφορά στις εστίες τους και να μην αναμένουν εξαιρετική και ιδιαίτερη μεταχείριση από το κράτος.

Παρόλο, που και ο Τζέρμιας φαίνεται ότι υποστηρίζει την άποψη ότι ο Ζαβιτζιάνος παρασύρει τον Βενιζέλο στο αντικομμουνιστικό νομοσχέδιο με πρόφαση τα γεγονότα του Λαυρίου και της Ελευσίνας, θύμα και αυτός της προσωπολατρίας απέναντι στον χαρισματικό ηγέτη, ο ίδιος ο Βενιζέλος τονίζει ότι το νομοσχέδιο είναι έργο κυβερνητικό και ειδικά του ίδιου. Και επικαλείται την υπόσχεση που έδωσε στον λαό προεκλογικά, ενώ σε άλλες περιπτώσεις είχε δώσει δείγματα του πολιτικού κυνισμού, «αυτά τα λέγαμε για να έρθομαι στην αρχή, τώρα αλλάζει».¹³² Από την μια λοιπόν ο Βενιζέλος επικαλείται τις προεκλογικές υποσχέσεις στον λαό για να νομιμοποιήσει τα μέτρα περιορισμού των ελευθεριών του, από την άλλη ο λαός που επικαλείται αντιμετωπίζεται από τον Βενιζέλο και αρκετούς, αν όχι την πλειοψηφία, βουλευτές, πατερναλιστικά, ως ανώριμος που δεν γνωρίζει το συμφέρον του.

Επιπλέον, η σκέψη για τον αντικομμουνιστικό νόμο δεν ήταν κάτι νέο. Κατά την περίοδο της Οικουμενικής Κυβέρνησης 1926 (δηλαδή κυβέρνησης συνεργασίας Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών) ήδη υπήρξαν παρόμοιες σκέψεις αλλά και κινήσεις προς αυτή την κατεύθυνση. Όπως αποκαλύπτει στις συζητήσεις στη Βουλή ο Τσαλδάρης που ήταν υπουργός Εσωτερικών στην Οικουμενική, με αφορμή κάποιες εργατικές

¹³¹ Γρηγόριος Δαφνής. *Η Ελλάδα Μεταξύ δύο Πολέμων*, Α' τόμ. Ίκαρος, Αθήνα, 1974, σ.σ. 390- 391, ο Βενιζέλος κηρύχτηκε υπέρ της επαγγελματικής εκπαίδευσης για τους πολλούς και της κλασσικής για τους λίγους «εκλεκτούς» που θα αποτελέσουν την ηγεσία. Στους εκλεκτούς κατέταξε και «οίτινες προερχόμενοι ε σ τ ω και εκ των κατωτέρων στρωμάτων».

¹³² Στο Άλκης Ρήγος. *Η Δεύτερη (Β') Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνής*. Θεμέλιο, Αθήνα, 1988, σ.σ. 295-296.

κινητοποιήσεις και κάτω από την πίεση των εργοδοτών,¹³³ έγινε προσπάθεια να περάσει ένα παρόμοιο νομοσχέδιο, δημιουργήθηκε κιόλας μυστικά μια «επιτροπή καταπολέμησης του κομμουνισμού», τελικά την προσπάθεια την ακύρωσε η έντονη αντίδραση των σωματείων.¹³⁴

Μέτρο λοιπόν που δεν κατάφερε να πάρει η οικουμενική κυβέρνηση, το πήρε η κυβέρνηση των Φιλελεύθερων του Βενιζέλου υπό το καθεστώς ενός φιλελεύθερου Συντάγματος όπως αυτό του 1927, το οποίο 100 χρόνια μετά το Σύνταγμα της Τροιζήνας κατοχυρώνει τυπικά το πολίτευμα της αβασίλευτη προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Στην πράξη, όμως, σταδιακά επιβάλλονται μια σειρά από περιορισμούς, είτε με συνταγματικό τρόπο (βλέπε μη υιοθέτηση απλής αναλογικής ως εκλογικού νόμου, είτε με την δημιουργία δεύτερου νομοθετικού σώματος της Γερουσίας), είτε με αντισυνταγματικές πρακτικές (αλλαγή εκλογικού νόμου με αντισυνταγματικό τρόπο παραμονές εκλογών από την κυβερνώσα παράταξη) και νόμους που όχι μόνο νοθεύουν αλλά και απαξιώνουν την ίδια την δημοκρατία στα μάτια του λαού, καταλήγοντας τελικά στην ανοικτή επιβολή της Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Το Ιδιώνυμο που ερχόταν σε αντίθεση με πολλά άρθρα του Συντάγματος που κατοχύρωναν ατομικές και συλλογικές ελευθερίες και δικαιώματα (συνέρχεσθαι, συνεταιρίζεσθαι, ελευθερίας λόγου) αποτελεί κομμάτι αυτής της διαδικασίας. Κομμάτι μιας κίνησης περιορισμού τόσο των δημοκρατικών θεσμών και των ελευθεριών όσο και περιορισμού της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Η κινήσεις αυτές συνέβαλλαν στην ολίσθηση της εξουσίας από το κοινοβούλιο στην εκτελεστική, έμμεσα δηλαδή στον αποκλεισμό του λαϊκού ελέγχου της εξουσίας. Καθώς οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις που εκφράζουν την κυρίαρχη τάξη επιδιώκανε την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος των αντιπροσωπευτικών θεσμών και τη δυνατότητα κατάλυσης των βασικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, ακόμα και του κοινοβουλευτισμού, υπό την πίεση των κοινωνικών αγώνων και διεκδικήσεων.¹³⁵

¹³³ Δημήτρης Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 120. Για τις δηλώσεις του Τσαλδάρη βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 30^{ης} Μαΐου 1929, σ. 1001. «*Τνα μη γίνεται θόρυβος συνεστήθη ανεπισήμως μια επιτροπή [...] Και σχέδιον νόμου καταρτισθέν τότε [...]*».

¹³⁴ Βλ. και ΚΚΕ, Τ. Β', σ. 631 για την «επιτροπή καταπολέμησης κομμουνισμού». Στο ίδιο και πιο πριν για τον αντικομμουνισμό.

¹³⁵ «*Απροκάλυπτα, καθώς ήταν φανερό, η αστική τάξη εγκατέλειπε τώρα τους φιλελεύθερους θεσμούς σε μια ύστατη προσπάθεια να προστατέψει νομοθετικά το κοινωνικό καθεστώς, με τον περιορισμό βασικών ατομικών*

Δεν είναι ο ίδιος ο Βενιζέλος που έχει αλλάξει όπως υποστηρίζει ο Δάφνης, ή δεν είναι μόνο ο Βενιζέλος που έχει αλλάξει, σε σχέση με τον προοδευτικό ριζοσπάστη του 1910, είναι οι κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες που άλλαξαν. Και οι προοδευτικοί αστοί του 1910 είχαν άλλα προβλήματα να λύσουν και άλλο ρόλο να παίζουν. Ήταν πλέον καθεστώδες. Και οι φιλελεύθεροι θεσμοί και η Δημοκρατία, που οι ίδιοι θέλησαν να κάνουν το νέο ιδεολογικό στήριγμα του εκσυγχρονισμού μετά την κατάργηση της Μεγάλης Ιδέας, γίνονταν επικίνδυνο όπλο στα χέρια των ανερχόμενων νέων κοινωνικών δυνάμεων και των διεκδικήσεων τους.

Το φαινόμενο αυτό του περιορισμού της Δημοκρατίας, ασφαλώς δεν είναι αποκλειστικά ιθαγενές φαινόμενο, αλλά ούτε και νέο. Ήδη από τον 19^ο αιώνα, οι αστικές δημοκρατίες σταδιακά περιορίζουν τις εξουσίες των αντιπροσωπευτικών θεσμών, από τη στιγμή που αυτοί οι θεσμοί γίνονταν ευάλωτοι στις πιέσεις της εργατικής τάξης. Η εξουσία άρχισε να διολισθαίνει προς την εκτελεστική αφού το κοινοβούλιο και οι δημοκρατικοί θεσμοί πάναν σταδιακά να είναι χώρος συζήτησης και λήψης αποφάσεων της αστικής τάξης. Περιορίζονται το ίδιο και οι δημοκρατικές ελευθερίες που κατακτήθηκαν από τις αστικές επαναστάσεις και αργότερα από τις εργατικές, καθώς αυτές γίνονται επικίνδυνες στα χέρια των λαών και της εργατικής τάξης. Οι τάσεις αυτές εντάθηκαν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και οδήγησαν υπό την πίεση της ρωσικής επανάστασης αλλά και την οικονομική κρίση, στον περιορισμό της δημοκρατίας σε πολλές χώρες της Ευρώπης, αλλά και σε πολλές περιπτώσεις στην ανοικτή κατάργηση της. Για παράδειγμα το 1920 στην Ουγγαρία, το 1922 ο δρόμος προς τη Ρώμη, το 1926 στην Πολωνία, το 1933 στην Γερμανία. Ανάλογα αυταρχικά καθεστώτα εγκαθιδρύθηκαν και στα Βαλκάνια¹³⁶.

Ούτε όμως και ο αντικομμουνισμός αποτελεί ελληνική πρωτοτυπία, μιας και ολόκληρη η Ευρώπη κάτω από την πίεση της Ρωσικής Επανάστασης και του κομμουνισμού, την είσοδο των μαζών στην πολιτική, παίρνει μια σειρά από μέτρα κατά του κομμουνισμού.

ελευθεριών, όπως η πολιτική συνείδηση και η προσωπική ελευθερία. Η πολιτική οργάνωση των καταπιεζομένων τάξεων πρόβαλε όλο και πιο απειλητική για την κυρίαρχη τάξη». Στο Παύλος Β. Πετρίδης, Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα (1844- 1940), Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 165.

¹³⁶ Δημήτρης Καλτσώνης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*. 2 τόμ. Ξιφαράς, Αθήνα, 2009, σ.σ.132-133.

Ο Βενιζέλος, με την διορατικότητα που τον διέκρινε, θα αντιληφθεί αμέσως την ανάγκη έντονης κρατικής παρέμβασης, και, αφού έχει επιστρέψει στην πολιτική σκηνή μετά από μακροχρόνια απουσία στο εξωτερικό και δηλώσει του ότι δεν επρόκειτο να ξανά πολιτευθεί, «θα φανερώσει σύντομα τις πραγματικές διαθέσεις του απέναντι στους φιλελεύθερους θεσμούς»¹³⁷. Από την προεκλογική εκστρατεία θα προσπαθήσει να παρουσιάσει τον εαυτό του σαν διαταξικό ηγέτη μια «εθνικής» παράταξης, ενός «εθνικού κόμματος»¹³⁸ που συνθέτει στους κόλπους του αντιτιθέμενες τάξεις και ιδεολογίες, όπως

¹³⁷ Παύλος Β. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις ...*, ό.π., σ. 165.

¹³⁸ . Ο Βενιζέλος ήταν αντίθετος με την δημιουργία ταξικών κομμάτων, όπως το ΚΚΕ , καθώς υποστήριζε ότι η Ελλάδα δεν ήταν έτοιμη ακόμα για ταξικά κόμματα, αλλά μόνο για Εθνικά. Σε αγόρευση στη Βουλή το 1931 με αφορμή πρωτοβουλίες για την ίδρυση «ιδιαίτερου» Αγροτικού κόμματος θα δηλώσει: « *Νομίζω, ότι η κοινωνική μας εξέλιξις δεν είναι ακόμη τοιαύτη, ώστε να δικαιολογή την δημιουργίαν όχι απλώς Αγροτικού Κόμματος, αλλά ούτε εργατικού και εν γένει κομμάτων τάξεων [...] συμφέρον είναι να παραμείνωνμεν- δεν ηξεύρω δια πόσο καρόν ακόμη- εις την ύπαρξιν Εθνικών Κομμάτων, και Εθνικά Κόμματα εννοώ τα Κόμματα, τα οποία περιλαμβάνουν πλείστας τάξεις συνδεομένας εις κάποιαν γενικήν κατεύθυνσιν. Αλλά, προσέθεσα, εάν πρόκειται να δημιουργηθή ένα Αγροτικόν Κόμμα αληθινόν και σοβαρόν και όχι επαναστατικόν, αλλά, ας το είπωμεν με την λέξιν Αστικόν, διότι κατ' εξοχήν Αστική τάξις είναι η γεωργική [...] να δημιουργηθή ένα αγροτικόν πραγματικώς κόμμα και όχι ένα κόμμα ταξικόν [...] Ανάλογον γνώμην έδωσα και δια το εργατικόν κόμμα [...] νομίζω, ότι είναι πρόωρον ακόμη*». Παρατίθεται στο Παύλος Β. Πετρίδης, ό. π., σ.σ. 169-170. Αλλά και νωρίτερα, το 1929, σε συζήτηση στην Βουλή για τη σύσταση και τη λειτουργία της Αγροτικής τράπεζας, γίνονται εμφανείς οι ιδιαίτερα συντηρητικές αντιλήψεις του Βενιζέλου στη σύμπτυξη ταξικών κομμάτων. Στη συζήτηση αυτή θα αναφερθεί στη δημαγωγία που γίνεται στον αγροτικό κόσμο. Η δημαγωγία αυτή τονίζοντας τις άθλιες συνθήκες που βιώνουν οι αγρότες, για πολλούς και διαφόρους λόγους, άσχετους, όπως θα πεί ο Βενιζέλος, με την κυβερνητική δράση, έχει ως μόνο στόχο να εξεγείρει τους αγρότες. Κατηγορεί τόσο τις εφημερίδες και τους δημοσιογράφους για ανεύθυνα δημοσιεύματα, αλλά και τον ίδιο τον Παπαναστασίου που καίτοι όπως λέει δεν κάνει δημαγωγία, «*τα βλέπει και αυτός όλα στραβά*», και με αυτόν τον τρόπο δίνει πρόσφορο έδαφος στη δημαγωγία άλλων. Συγκεκριμένα αναφέρεται στην πρόταση ενός ψηφίσματος προς τη Βουλή που ζητά να περιέλθει η διοίκηση της Αγροτικής τράπεζας κατά πλειοψηφία στις αγροτικές οργανώσεις, πρόταση την οποία υποστηρίζει και ο Παπαναστασίου. Καθώς ο ελληνικός λαός, συνεχίζει ο Βενιζέλος, διανύει μια κρίσιμη περίοδος η δημαγωγία θα συνεχιστεί και : « *Το δυστύχημα είναι ότι δεν ασκείται μόνον εις τας εργατικές τάξεις των πόλεων, αλλά λυμαίνεται και την ύπαιθρον χώρα. Διότι ας μη τυφλώττωμεν, επιδιώκεται η οργάνωσις του αγροτικού κόσμου εις κομμουνιστικό στοιχείον, εις ανατρεπτικόν στοιχείον της τάξεως. Εγώ έμαθα ότι γίνεται κάποια σκέψις οργάνωσεως ενός αγροτικού κόμματος [...] Και πρέπει να είπω από του βήματος τούτου ότι όχι μόνο δεν θα θλιβώ δια την οργάνωσιν τοιούτου κόμματος, αλλά θα χαρώ αν πρόκειται να ιδρυθύ ένα κόμμα συντηρητικόν αγροτικόν. Δεν νομίζω ότι η οικονομική και κοινωνική μας εξέλιξις είναι ακόμη τοιαύτη, ώστε να πρόκειτα να*

μεμονωμένες προσωπικότητες των αντίπαλων παρατάξεων (Ζαβιτζιάνος, Χριστομάνος)¹³⁹. Θα σχηματίσει κυβέρνηση χωρίς να έχει την αρχή της δεδηλωμένης (πλειοψηφία Βουλής) κατά παράβαση του Συντάγματος του 1927 που την κατοχυρώνει, μόνο με την υπόσχεση ότι θα διενεργήσει εκλογές. Αλλά και πριν τις εκλογές θα αλλάξει τον εκλογικό νόμο σε πλειοψηφικό σύστημα¹⁴⁰ με νομοθετικό διάταγμα, χωρίς ψήφιση του νόμου στη Βουλή.¹⁴¹ Τελικά, στις εκλογές η παράταξη του κατέλαβε την συντριπτική πλειοψηφία καθιστώντας τον Βενιζέλο κοινοβουλευτικό δικτάτορα¹⁴². Ο κόσμος ψήφισε ασφαλώς όχι τους Φιλελεύθερους, αλλά τον Βενιζέλο σαν πρόσωπο. Η επιστροφή του για λίγο έπαψε τις κοινωνικές αναταραχές, καθώς πολλοί έλπιζαν ότι ο χαρισματικός ηγέτης θα προσφέρει τις λύσεις που περίμεναν. Όμως σύντομα απογοητεύθηκαν.

Όπως αναφέραμε, το νομοσχέδιο, είχε πολλές περιπέτειες πριν την τελική του ψήφιση. Αφού επήλθε μια τροποποίηση του αρχικού νομοσχεδίου και μια νέα αιτιολογική έκθεση στις 14 Μαρτίου, μετά τα γεγονότα Λαυρίου και Ελευσίνας¹⁴³, ήρθε στη νέα του μορφή,

εξυπηρετηθούν τα μεγάλα ζητήματα της χώρας όταν διαιρεθούμεν εις τάξεις και κάμωμμεν κόμματα ταζικά δια να έλθωμεν εδώ εις την Βουλήν να διαπληκτιζώμεθα, οδηγούμενοι κυρίως από οικονομικά συμφέροντα και θέτοντες κατά μέρος το γενικόν συμφέρον. Πιστεύω, ότι ανάγκη οικονομική και κοινωνική μας επιβάλλει να μείνωμεν ακόμη με την οργάνωσιν εθνικών κομμάτων (χειροκροτήματα) παρά να αφήσωμεν τον αγροτικόν κόσμος έρμαιον εις χείρας της χείριστης δημαγωγίας η οποία το ωθεί εις αντιλήψεις, εις σκοπούς ανατρεπτικούς εντελώς της τάξεως». Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος, Β' Σύνοδος, τ. Α', συνεδρίαση 21^{ης} Δεκεμβρίου 1929, σ.σ. 324- 325.

¹³⁹ Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*. Τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ.σ. 94-95.

¹⁴⁰ Από αυτό το σημείο και μετά ο εκλογικός νόμος μεταβάλλεται σε μηχανισμό νόθευσης της λαϊκής βούλησης ανάλογα με τα σχέδια του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος, βλ. Richard Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας: 1770-2000*. 2η. Κάτοπρη, Αθήνα, 2003, σ. 131. Ο ίδιος ο Βενιζέλος αργότερα θα ταχθεί υπέρ της αναλογικής καίτοι την ονομάζει σύστημα «μπακλαβαδοποίησης», για να αποφευχθεί συντριπτική νίκη των αντιβενιζελικών.

¹⁴¹ Βλ. Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 160 κ.ε.

¹⁴² «Ουσιαστικά ο Ελληνικός λαός με εγκατέστησε κοινοβουλευτικόν δικτάτορα» (επιστολή Βενιζέλου 21 Αυγούστου 1928 στην γυναίκα του). Τραγικό το ότι στο ίδιο γράμμα χαρακτηρίζει την νίκη του μεγάλη δημοκρατική νίκη. Στο Γρηγόριος Δαφνής. *Η Ελλάς Μεταξύ δύο Πολέμων*. 2 τόμ. Ίκαρος, Αθήνα, 1974, σ. 395.

¹⁴³ Οι απεργίες ξεκίνησαν στις 1 Φεβρουαρίου από το Λαύριο και αργότερα ακολούθησε και η Ελευσίνα. Κράτησαν μέχρι τις 15 Μαρτίου. Συγκλόνισαν όλη την Ελλάδα. Η προσπάθεια καταστολής τους από τις αρχές είχε ως αποτέλεσμα τη δολοφονία ενός εργάτη και πολλούς τραυματισμούς. Καίτοι δεν υπήρχε

σχεδόν ίδια με την τελική, για συζήτηση στη Βουλή στις 29 Μαρτίου. Η πρώτη απόπειρα ψήφισης του όμως απέβη άκαρπη ύστερα από ένσταση των βουλευτών Νάκου και Παπαναστασίου για μη τήρηση των συνταγματικά προβλεπόμενων διαδικασιών. Συγκεκριμένα κατήγγειλαν ότι το νομοσχέδιο φέρει απλώς μια τυπική έκθεση του υπουργού Εσωτερικών και όχι της αντίστοιχης επιτροπής εσωτερικών και επιπλέον τόνισαν ότι απαιτείται και έκθεση της επιτροπής Δικαιοσύνης μιας και οι διατάξεις του άπτονται της αρμοδιότητας του παραπάνω υπουργείου. Τελικά παρόλες τις αντιδράσεις του Βενιζέλου που προσπάθησε να αποφύγει την επιτροπή Δικαιοσύνης (τον κοινοβουλευτικό έλεγχο δηλαδή) υποστηρίζοντας ότι το νομοσχέδιο αφορά αποκλειστικά το υπουργείο Εσωτερικών, ύστερα από πιέσεις και του Τσαλδάρη παραπέμφθηκε στη μικτή κοινοβουλευτική επιτροπή. Το νομοσχέδιο επιστρέφει στη Βουλή στις 3 Απριλίου με το πόρισμα της επιτροπής η οποία παρόλο που έκρινε ως ορθή την ανάγκη μέτρων βρήκε αντισυνταγματικές πολλές από τις διατάξεις του νομοσχεδίου. Η Βουλή αποφασίζει να το παραπέμψει στην επιτροπή νομικής εξουσιοδότησης σύμφωνα με το άρθρο 77 του Συντάγματος που δίνει τη δυνατότητα στην κυβέρνηση να νομοθετεί όταν δεν λειτουργεί η Βουλή. Δηλαδή, θέλοντας να αποφύγει την συζήτηση η Βουλή εξουσιοδοτεί την κυβέρνηση να κυρώσει η ίδια το νομοσχέδιο. Η επιτροπή νομικής εξουσιοδότησης αρνήθηκε να το συζητήσει και το ξανάστειλε πίσω στην Βουλή¹⁴⁴. Στο μεταξύ μεσολάβησε ένα διάλλειμα των εργασιών λόγω των Γερουσιαστικών εκλογών, και τελικά επανήλθε το νομοσχέδιο στην Βουλή στις 30 Μαΐου, όπου ο Βενιζέλος κάτω από την πίεση και τις αντιδράσεις πολλών βουλευτών οι οποίοι δεν φαινότουσαν να πείθονται με την επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου και την ανάγκη λήψης έκτακτων μέτρων έθεσε ζήτημα εμπιστοσύνης της Βουλής στο πρόσωπό του, δηλώνοντας προς τους σχεδόν επαναστατούντες φιλελεύθερους όπως θα τους χαρακτηρίσει ότι αν δεν ψηφιστεί το νομοσχέδιο «θα ζητήσω από τον πρόεδρο ν α μ ο υ τ η δ ι α λ ύ σ ε ι»¹⁴⁵. Ταυτόχρονα διαχώρισε τη θέση του από αυτή του Ζαβιτζιάνου του οποίου οι ακραίες απόψεις και ο φανατισμός που επέδειξε στην υπεράσπιση του νομοσχεδίου ανησύχησαν τους βουλευτές.

ανάμειξη κομμουνιστών στις κινητοποιήσεις, οι αρχές επικαλέστηκαν ειδικά στην περίπτωση της Ελευσίνας τον κομμουνιστικό δάκτυλο. Για τα γεγονότα βλ. Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα 1827- 1831. Από τη καταφρόνια μια καινούργια αυγή*, Κομμούνια, 1987, σ.σ. 109- 119.

¹⁴⁴ Βλ. και ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, Τ. Γ', σ. 612.

¹⁴⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 30^{ης} Μαΐου, σ. 998.

Κόντεψαν να μου το χαλάσουν θα δηλώσει ο Βενιζέλος. Τη στάση του Ζαβιτζιάνου τη δικαιολόγησε ως διαφορά ταμπεραμέντου, αποδίδοντας πολιτικές διαφορές σε ατομικές νοοτροπίες. Η προσωποποίηση των αντιθέσεων λειτουργεί σαν παράγοντας αποπροσανατολισμού και μέσο για την επιβράδυνση της συνειδητοποίησης της κοινωνικής προβληματικής από τον λαό. Αποτέλεσμα είναι ο πολιτικός να κρίνεται μέσα σε ένα προσωπικό και συναισθηματικά φορτισμένο πλαίσιο, με βάση όρους «καλός»- «κακός» και όχι ως εκφραστής συγκεκριμένων κοινωνικών συμφερόντων¹⁴⁶. Έτσι, κάτω από την απειλή νέας κυβερνητικής αστάθειας, και με την προσωπική διαβεβαίωση του φιλελευθέρου Βενιζέλου ότι δεν θα γίνει κακή χρήση του νομοσχεδίου, βάζοντας δηλαδή μπροστά τον εαυτό του ως εγγυητή, τελικά οι βουλευτές πειθάρχησαν στην χαρισματική προσωπικότητα και το κύρος του. Παρόλο που είχε ήδη δρομολογηθεί η αμφισβήτηση του. Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε κατ' αρχήν και κατ' άρθρο στην Α' Συζήτηση της 30^{ης} Μαΐου, κατά άρθρο στην Β' Συζήτηση της 18^{ης} Ιουνίου και στο σύνολο την 19^η Ιουνίου.

Κατόπιν παραπέμφθηκε στο δεύτερο νομοθετικό σώμα της εποχής εκείνης, την Γερουσία, πάλι με τον χαρακτήρα του κατεπείγοντος και με σύσταση προς την γερουσία όπως μη προσέλθει σε τροποποιήσεις, καθώς αυτό θα σήμαινε ότι θα έπρεπε να επιστρέψει στην Βουλή για επανάληψη της διαδικασίας. Η Γερουσία μετά από δύο συνεδριάσεις, η πρώτη στις 16 Ιουλίου, στην οποία τελικά αναβλήθηκε η ψηφοφορία λόγω μη επαρκούς αριθμού παριστάμενων γερουσιαστών, το ψήφισε την επομένη στις 17 Ιουλίου, σημειωτέον ότι απορρίφθηκε πρόταση ονομαστικής ψηφοφορίας. Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της κυβέρνησης στις 25 Ιουλίου.

Παρακάτω, θα ασχοληθούμε με το περιεχόμενο του αρχικού νομοσχεδίου και του τελικού νόμου αλλά και με τις συνέπειες του τελευταίου. Τι προέβλεπε δηλαδή ο νόμος; Ποιο ήταν τελικά αυτό το αδίκημα για το οποίο δεν αρκούσε ο υπάρχον ποινικός νόμος και υπήρχε ανάγκη ειδικής νομοθεσίας. Ποια ήταν η αρχική μορφή του νομοσχεδίου και ποια η οριστική του .

¹⁴⁶ Βλ. Βασίλης Ι. Φύλιας, *Δοκίμια Κοινωνιολογίας*. Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1976, σ.σ. 13- 14. Η συστηματική παρεμπόδιση συνειδητοποίησης των κοινωνικών αντιθέσεων από το λαό είναι βασικό στοιχείο του κατεστημένου.

4.3 Περιεχόμενο Νόμου

Ποιο είναι, λοιπόν, το «ειδικό» αδίκημα που έρχεται να προλάβει και να ποινικοποιήσει αυτός ο νέος νόμος, ο νόμος 4229, και τι προβλέπει;

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το πρώτο άρθρο του νόμου¹⁴⁷, που αποτελεί και τη βάση του, ορίζει δηλαδή το αδίκημα: *«όστις επιδιώκει την εφαρμογή ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν της δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος, ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας, ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν τιμωρείται με φυλάκισιν τουλάχιστον έξι μηνών. Προς τούτοις επιβάλλεται δια της αποφάσεως και εκτοπισμός ενός μηνός μέχρι δύο ετών εις τόπον εν αυτή οριζόμενων.»*¹⁴⁸

Αμέσως γίνεται εμφανές ότι ο συγκεκριμένος νόμος παρά την περίτεχνη τελική του διατύπωση, αυτό που καταδικάζει τελικά, αν υποθέσουμε ότι υπάρχουν τρία στάδια, το πρώτο της σκέψης το δεύτερο της απόπειρας και το τρίτο της πράξης, είναι οι ιδέες¹⁴⁹ και όχι οι πράξεις. Ενώ, δηλαδή, λεκτικά τυποποιεί την απόπειρα πράξης, ουσιαστικά τυποποιεί την απόπειρα σκέψης, τυποποιεί τις ιδέες, με σκοπό να προλάβει την διάπραξη σε στάδιο πριν την πράξη. Πρόκειται, με άλλα λόγια για έναν νόμο που έρχεται να καταστείλει την ιδεολογία και να καταδιώξει σκέψεις και φρονήματα («εγκλήματα γνώμης»).

¹⁴⁷ Το γεγονός ότι οι νόμοι είναι γραμμένοι στην καθαρεύουσα, σε μια ακατάληπτη γλώσσα για τον λαό που χρησιμοποιεί τη δημοτική, αποτελεί έναν επιπλέον αμυντικό μηχανισμό της κυρίαρχης τάξης που εμποδίζει την κριτική αντιμετώπιση της εξουσίας από τον λαό. Το κράτος γίνεται ένα κλειστό ιερατείο μνημένων μορφωμένων αστών. Βλ. Άγγελος Γ. Ελεφάντης. *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και Αστισμός στον Μεσοπόλεμο*. Θεμέλιο, Αθήνα, 1979, σ.σ. 344-46.

¹⁴⁸ ΦΕΚ 245, Τεύχος Πρώτον, 25 Ιουλίου 1929. <http://www.et.gr/index.php/2013-01-28-14-06-23/search-laws>

¹⁴⁹ Σε ανοιχτή αντίθεση με την αρχή του ποινικού δικαίου ότι πρέπει να διώκονται πράξεις.

Άλλωστε, ο εισηγητής του, ο υπουργός Εσωτερικών Ζαβιτζιάνος, στην δεύτερη αιτιολογική έκθεση¹⁵⁰, δηλώνει ρητά ότι σκοπός είναι η δίωξη των ιδεών βίαιης ανατροπής, καθώς όπως τονίζει υπάρχει ένα νομικό κενό που έρχεται να καλύψει ο συγκεκριμένος νόμος. Αυτό που ο νόμος 4229, σύμφωνα με τον ίδιο, έρχεται να προλάβει είναι η προπαρασκευή ενός εγκλήματος. Και όπως πλαγίως παραδέχεται ο εισηγητής, καίτοι δεν υπάρχει άμεσος κίνδυνος ανατροπής του καθεστώτος δεν είναι δυνατόν να αφήσουμε ανενόχλητους αυτούς να θέτουν σε κίνδυνο το καθεστώς διαδίδοντας ιδέες ανατροπής εις «*άγραν οπαδών*». Η αντίληψη αυτή φανερώνει μια πατερναλιστική στάση απέναντι στον λαό και επιπλέον μεταθέτει το ζήτημα από την κοινωνικό-οικονομική κατάσταση στο ιδεολογικό επίπεδο, αφού θεωρεί ότι οι ιδέες παρασύρουν τον απάιδευτο λαό και όχι οι υπάρχουσες συνθήκες. Αυτό που έλειπε λοιπόν ήταν η προληπτική δίωξη της προπαρασκευής ανατροπών. Αν η προπαρασκευή γίνει υποκίνηση ή διεύθυνση ανατροπής υπάρχει ο ποινικός νόμος (Άρθρα 123, 124, 125 και 128 που αναφέρονται σε στάση, αντίσταση κατά αρχής, και εσχάτη προδοσία). Βέβαια, στο αρχικό νομοσχέδιο που κατατέθηκε στις 22 Δεκέμβρη, καθώς και στην αιτιολογική έκθεση που το συνόδευε γινόταν λόγος για «*όποιος υποκινεί ή διευθύνει κομμουνιστική ή άλλη κίνηση[...]*»¹⁵¹ πράγμα που κάλυπτε ο υπάρχων ποινικός νόμος, ασχέτως αν στην συνέχεια το νομοσχέδιο επεκτείνει το αδίκημα και στον προπαγανδισμό των ιδεών, αστοχία που έρχεται να διορθώσει το δεύτερο νομοσχέδιο. Το διαδικαστικό επιχείρημα, λοιπόν, ήταν ότι υπάρχει ένα νομικό κενό, και ότι είναι καθήκον της κοινωνίας και ειδικά της αστικής τάξης να προστατευθεί από τον κίνδυνο ανατροπής του καθεστώτος. Το βασικό επιχείρημα για την ανάγκη λήψης των έκτακτων αυτών μέτρων, περιοριστικών της ελευθερίας όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν ο «*κομμουνιστικός κίνδυνος*», που η επίκλησή του νομιμοποιεί κατά κάποιον τρόπο την λήψη των μέτρων. Καθώς δεν αρκεί η νομική καταστολή, πρέπει οι πολίτες να συναινούν, να πείθονται για την ανάγκη αυτών των μέτρων. Στο πλαίσιο αυτό επιχειρείται στην Βουλή όσο και στη διατύπωση του ίδιου του νομοσχεδίου μια προσπάθεια αποδόμησης και απαξίωσης της κομμουνιστικής ιδεολογίας, και παράλληλα παρουσίασης του κομμουνισμού ως εχθρού.

¹⁵⁰ Βλ. Κωνσταντίνος Σιφναίος, *Πανδέκται νέων νόμων και διαταγμάτων: μετά των αιτιολογικών εκθέσεων των νόμων, των εκθέσεων των κοινοβουλευτικών επιτροπείων, εγκυκλίων και Υπουργικών αποφάσεων*, τομ. Δ' - Έτος 1929, Λαμπροπούλου, Αθήνα, 1929, σ.σ. 1290-3.

¹⁵¹ *Αρχείον της Βουλής*, Α' Σύνοδος, Β' Βουλευτική περίοδος, τ. Α, σ.σ. 897- 891. Ειδικά σ. 898.

Το αρχικό νομοσχέδιο ακολουθώντας τις εξελίξεις και τα γεγονότα της εποχής, ειδικά τις μεγάλες απεργίες του Λαυρίου και της Ελευσίνας θα υποβληθεί σε μερικές κρίσιμες τροποποιήσεις μετά τις 14 του Μάρτη και θα έρθει κατόπιν εσπευσμένα στη Βουλή. Το νομοσχέδιο στη νέα του μορφή χαρακτηρίστηκε ως νομοσχέδιο του Βενιζέλου και βαφτίστηκε από τον ίδιο ως «αριστερό» για να αντιπαρατεθεί στο αρχικό δεξιό του Ζαβιτζιάνου. Παρά την παρότρυνση του Βενιζέλου στους βουλευτές να προτείνουν τροποποιήσεις που θα διασφάλιζαν την ελευθερία του λόγου, αρκεί να μην στερηθεί το κράτος τα απαραίτητα όπλα για τα δύσκολα εκείνα χρόνια¹⁵², να μην αλλάξει δηλαδή η βάση του νομοσχεδίου, και παρά τις τροπολογίες που κατέθεσαν όσοι αντιδρούσαν στο νομοσχέδιο, ελάχιστες τροποποιήσεις έγιναν δεκτές και τελικά αυτό πέρασε σχεδόν κατά λέξη και ψηφίστηκε ως νόμος του κράτους. Ο Βενιζέλος, άλλωστε, φρόντιζε να επεμβαίνει προσωπικά και να εκβιάζει καταστάσεις, όπως στη συνεδρίαση της 29^{ης} Μαρτίου, όπου στο κλίμα των κινητοποιήσεων της περιόδου, θα αναφερθεί σε πληροφορίες της ασφάλειας για επικείμενη γενική απεργία που ετοιμάζει το ΚΚΕ με σκοπό όπως θα πει να επιβληθεί στην νόμιμα δημοκρατικά εκλεγμένη εθνική αντιπροσωπεία.

Ένα χαρακτηριστικό, λοιπόν, του δεύτερου νομοσχεδίου αλλά και του τελικού νόμου, είναι ότι αυτός είναι πιο αόριστος και πιο γενικός από το αρχικό, όπως προκύπτει από την αντιπαραβολή τους. Είναι πιο στενή η διατύπωση του αρχικού νομοσχεδίου και ρητές οι αναφορές στον κομμουνισμό, τόσο στην βάση του στο άρθρο ένα όπου αναφέρει ρητά τον κομμουνισμό, όσο και στις υπόλοιπες διατάξεις. Το ίδιο ισχύει και για την πρώτη αιτιολογική έκθεση σε σχέση με την δεύτερη όπου και εδώ παρατηρείται μια απουσία ρητών αναφορών στον κομμουνισμό¹⁵³. Με μια έννοια το δεύτερο νομοσχέδιο και τελικά και ο ίδιος ο νόμος καθιστούν τον «εχθρό» αόρατο, όχι συγκεκριμένο, πράγμα που δίνει την απαραίτητη ευελιξία στις εκάστοτε αρχές να κάνουν χρήση του και για άλλες επικίνδυνες ιδέες, ακόμα και μεταρρυθμιστικές. Με λίγα λόγια ο τελικός νόμος είναι πιο περίτεχνα διατυπωμένος, και παρότι όπως είπαμε η δομή του υπονοεί την κομμουνιστική

¹⁵² *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 30^{ης} Μαΐου 1929, σ. 986.

¹⁵³ Συγκεκριμένα το αρχικό νομοσχέδιο αναφέρεται ρητά πέντε φορές στον κομμουνισμό, και η πρώτη αιτιολογική έκθεση τρεις. Στο δεύτερο, το τροποποιημένο νομοσχέδιο, οι αναφορές στον κομμουνισμό ανοικτά και όχι έμμεσα είναι μόνο μία και αυτή στην περίπτωση των δασκάλων. Στην δεύτερη αιτιολογική έκθεση λείπουν οι ρητές αναφορές.

κίνηση, αναφέρεται γενικά σε ιδέες βίαιης ανατροπής, πράγμα που σημαίνει ότι μπορεί να μην είναι απαραίτητα κομμουνιστικές. Επιπλέον, παρατηρείται και μια αυστηροποίηση των ποινών αν αυτές δεν διατηρήθηκαν οι ίδιες, καθώς και μια σειρά άλλες τροποποιήσεις κρίσιμες όπως θα δούμε παρακάτω.

Το αδίκημα, λοιπόν, είναι η κινητοποίηση κατά του κοινωνικού καθεστώτος, εμμέσως η ίδια η επανάσταση. Και η αιτιολογία ότι αυτό βρίσκεται σε κίνδυνο, νομιμοποιεί τους περιορισμούς που προβλέπουν οι διατάξεις που ακολουθούν. Ο νόμος αυτός, καίτοι δεν αναφέρεται ρητά όπως το πρώτο νομοσχέδιο στον κομμουνισμό, τον φωτογραφίζει (μπολσεβικισμός-βία-αυτονόμηση) και παρόλο που και ο ίδιος ο Βενιζέλος κάνει διάκριση ανάμεσα στον κομμουνισμό και τον μπολσεβικισμό και υποστηρίζει ότι αυτό που καταδιώκει το νομοσχέδιο είναι η διάδοση ιδεών βίαιης ανατροπής και όχι οποιονδήποτε γενικά κομμουνιστικών ή άλλων ιδεών, καθώς και ο Χριστός όπως αναφέρει ήταν κομμουνιστής αλλά δεν παρακινούσε στην βία, ότι δηλαδή δεν θέλει να καταδιώξει τον Χριστό, τελικά η ετικέτα του κομμουνισμού παρέμεινε έναντι του μπολσεβικισμού¹⁵⁴. Άλλωστε πρόταση του Παπαναστασίου να επεκταθεί ο νόμος ώστε να περιλάβει και την φασιστική κίνηση¹⁵⁵ απορρίφθηκε κατηγορηματικά, καθώς σαφώς ο στόχος ήταν να φραχτεί η στροφή προς τα αριστερά. Έτσι, ο νόμος θεσμοποιεί τον αντικομμουνισμό σε κρατικό επίπεδο.

Ασφαλώς, αντικομμουνισμός, με την έννοια της δίωξης εργατικών διεκδικήσεων, υπάρχει στην Ελλάδα από την εποχή εμφάνισης του ΣΕΚΕ(1918) αν όχι και νωρίτερα με τη μορφή διώξεων αγωνιστών της εργατικής τάξης. Όμως, στον μεσοπόλεμο, και ειδικά με το Ιδιώνυμο εκφράζεται σε επίσημο, θεσμικό και κρατικό επίπεδο. Το ζήτημα είναι αν όντως υπήρχε κομμουνιστικός κίνδυνος. Αν ο κίνδυνος αυτός ήταν όντως υπαρκτός, ή τελικά ο νόμος αυτός προφασιζόμενος τον κομμουνιστικό κίνδυνο, ένα φάντασμα, το

¹⁵⁴ Για τη διάκριση κομμουνισμού και μπολσεβικισμού και τις δηλώσεις του Βενιζέλου βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β΄ Βουλευτική Περίοδος, Α΄ Σύνοδος, τ. Β΄, συνεδρίαση 30^{ης} Μαΐου 1929, σ. 978, και *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β΄ Βουλευτική Περίοδος, Α΄ Σύνοδος, τ. Β΄, συνεδρίαση 18^{ης} Ιουνίου 1929, σ. 1185.

¹⁵⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β΄ Βουλευτική Περίοδος, Α΄ Σύνοδος, τ. Β΄, συνεδρίαση 3^{ης} Απριλίου 1929, σ. 736 και στο ίδιο συνεδρίαση 18^{ης} Ιουνίου 1929, σ. 1197.

φάντασμα της απελευθέρωσης¹⁵⁶, όπως θα έλεγε και ο Μαρκούζε, κατασκευάζει τον «εσωτερικό εχθρό»¹⁵⁷ και με πρόφαση τον κίνδυνο του καθεστώτος η κυρίαρχη τάξη επιδιώκει να «νομιμοποιήσει» την λαϊκή καταπίεση και τον αποκλεισμό των λαϊκών στρωμάτων από την εξουσία. Περιορίζοντας τις κοινωνικές και πολιτικές διεκδικήσεις των μαζών. Πράγματι, κανείς σοβαρός ιστορικός της περιόδου του μεσοπολέμου, δεν θεωρεί ότι υπήρχε κίνδυνος ανατροπής του αστικού καθεστώτος, παρόλους τους ηρωικούς αγώνες των εργαζομένων. Ακόμα και συντηρητικοί και φιλοβενιζελικοί ιστορικοί όπως ο Δάφνης, στο έργο του οποίου διακρίνεται ένας υποδόριος αντικομμουνισμός υποστηρίζουν ότι τέτοιος κίνδυνος δεν υπήρχε¹⁵⁸. Το ΚΚΕ σε ολόκληρη σχεδόν την περίοδο 1920- 30 υπέφερε από έντονες διαλυτικές τάσεις. Η παγκαλική δικτατορία και οι διώξεις σε συνδυασμό με την εσωκομματική κρίση των ετών 1926- 31 μείωσαν τις δυνάμεις του. Το 1928 η οργάνωση αριθμεί μόλις 2000 μέλη. Στις εκλογές της ίδιας χρονιά σημείωσε το χαμηλότερο ποσοστό ψήφων που πήρε ποτέ 1,41% (14.325) ενώ η κυκλοφορία του ριζοσπάστη μειώθηκε σημαντικά στα 4. 250 αντίτυπα¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Herbert Marcuse, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, Παπαζήση, Αθήνα, 1971, σ. 76. Η κυρίαρχη εξουσία, σύμφωνα με τον Μαρκούζε επιδιώκει να θωρακίσει το κοινωνικό σύνολο ενάντια σε κάθε άρνηση είτε αυτή προέρχεται από τα μέσα είτε από έξω. Στους θεσμούς δεν συμπεριλαμβάνονται όσοι τους αμφισβητούν στο σύνολό τους. «Οί φιλελεύθεροι θεσμοί ανταγωνίζονται με τούς αυταρχικούς θεσμούς στο να κάνουν τον Εχθρό μια θανάσιμη απειλή στο εσωτερικό του συστήματος. Κι αν ή θανάσιμη αυτή απειλή είναι κίνητρο για την ανάπτυξη της παραγωγικότητας και της πρωτοβουλίας, αυτό δεν συμβαίνει μόνο επειδή ό «τομέας» της αμυνας άποκτα αποφασιστική οικονομική σημασία και έπιρροή, αλλά γιατί ή κοινωνία στό σύνολό της γίνεται μια κοινωνία άμυνας. Γιατί ό Εχθρός είναι διαρκώς παρών. Δεν εμφανίζεται μόνον επεισοδιακά στις στιγμές κρίσης, αλλά είναι παρών και στή φυσιολογική κατάσταση των πραγμάτων. Είναι τό ίδιο απειλητικός σέ καιρό ειρήνης όπως και σέ καιρό πολέμου (ίσως τόν καιρό της ειρήνης νά είναι πιό απειλητικός)- έχει λοιπόν κι' αυτός τή θέση του στό σύστημα, είναι ένα στοιχείο συνοχής του». Με άλλα λόγια ο εχθρός είναι παντού παρών και δυνάμει μπορεί να είναι ο καθένας. Είναι ένα στοιχείο που φοβίζει το κρατούν σύστημα αλλά συνάμα και το χρειάζεται για τη συνοχή του.

¹⁵⁷ Βλ. Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, «Η κρίση των Θεσμών της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας και το Σύνταγμα.» *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 8 (Ιούλιος 1980), σ.σ. 20-35.

¹⁵⁸ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς Μεταξύ δύο Πολέμων*. 2 τόμ. Ίκαρος, Αθήνα, 1974, σ. 91.

¹⁵⁹ Βλ. Άγγελος Γ. Ελεφάντης. *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και Αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979, σ.σ. 288 κ.ε. , 304, και 302 αντίστοιχα. Το ΚΚΕ αυτή την περίοδο διανύει μια βαθιά εσωτερική κρίση καθώς μια σειρά από επιλογές το έχουν οδηγήσει στο να ξεκόψει από τις λαϊκές καταβολές και την ίδια του την παράδοση. Η νεοπαγής αριστερά, η οποία μετά το 1924 επικρατεί στην ηγεσία του, πάσχει από «εγκεφαλικό επαναστατισμό». Δέσμιο των εξωελληνικών αναλύσεων της

Στο πλαίσιο αυτό το Ιδιώνυμο, που έρχεται να καταστείλει νομικά τις κοινωνικές αμφισβητήσεις και αναταραχές, διευκολύνθηκε από την προηγούμενη νομοθεσία στο πεδίο «εγκλημάτων γνώμης». Ειδικά για τα «εγκλήματα γνώμης» υπάρχει ήδη από πριν το υπόβαθρο για την ποινικοποίησή τους. Καθώς από το 1924 το νομοθετικό διάταγμα που έμεινε γνωστό ως «Κατοχυρωτικό»¹⁶⁰ του δημοκρατικού πολιτεύματος, θεσμοθετεί ποινές για όσους βάλουν κατά του δημοκρατικού καθεστώτος. Ασφαλώς, άμεσος στόχος του νομοθετήματος είναι η αντιβενιζελική φιλοβασιλική παράταξη. Εμμέσως, το διάταγμα αυτό χρησιμοποιήθηκε για να καταστείλει εργατικές κινητοποιήσεις και αναταραχές που σημειώθηκαν εκείνη την εποχή. Σε θεσμικό επίπεδο επίσης, με επιχείρημα τον κομμουνιστικό κίνδυνο, ο Πάγκαλος θεσμοθέτησε την προληπτική (για υπόπτους) διοικητική (χωρίς δίκη, με επιτροπές ασφαλείας που αποτελούνταν από το νομάρχη, τον εισαγγελέα και τον αρχηγό της τοπικής αστυνομίας) εκτόπιση ατόμων. Διοικητικό εκτοπισμό που έρχεται να αντικαταστήσει το Ιδιώνυμο με τον δικαστικό εκτοπισμό, αλλά προσωρινά καθώς το 1931 επαναφέρεται η διοικητική εκτόπιση των κομμουνιστών. Αυταρχικοί νόμοι και πρακτικές με λίγα λόγια υπήρχαν ήδη από τον 19^ο αιώνα χαρακτηριστικό δείγμα ο νόμος για την καταπολέμηση της ληστείας, του 1871, γνωστός ως ΤΟΔ' που προέβλεπε μέχρι και την εκτόπιση συγγενών του κατηγορούμενου, και ερχόταν σε ανοιχτή αντίθεση με άρθρα του Συντάγματος του 1864. Η καταπολέμηση του κοινού εγκλήματος συχνά αποτέλεσε το όχημα για τον περιορισμό των δημοκρατικών ελευθεριών, ενώ στη συνέχεια, τέτοιοι νόμοι αξιοποιήθηκαν με διασταλτική εφαρμογή για την κατάπνιξη των αγώνων του λαού.¹⁶¹ Το 1913 για παράδειγμα ο ΤΟΔ' τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με στόχο το άρτι εμφανιζόμενο εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα. Με το νόμο αυτό εκτοπιζόταν κάθε ύποπτος για διατάραξη δημόσιας ασφάλειας με διοικητική

κοινωνικής πραγματικότητας μεταφράζει αυτόματα κάθε κοινωνική αναταραχή σε επαναστατικοποίηση των μαζών, στο ίδιο σ. 54.

¹⁶⁰ George Th. Mavrogordatos. *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*. University of California Press, Berkeley, 1983, σ.σ. 98- 99, 201, 214 και 270.

¹⁶¹ Βλ. Δημήτρης Καλτσώνης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*. 2 τόμ. Ξιφαράς, Αθήνα, 2009, σ. σ. 140 κ.ε. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο τρόπος αντιμετώπισης ενός φαινομένου όπως η ληστεία, που λαμβάνει εκρηκτικές διαστάσεις τον 19^ο αιώνα, προδίδει μια ευκαιριακή νοοτροπία αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων από τις κυρίαρχες πολιτικές μερίδες. Καθώς αντί να αντιμετωπιστούν τα κοινωνικά αίτια του φαινομένου, αυτό αποδίδεται σε ατομικά χαρακτηριστικά.

απόφαση. Το 1914 με το νόμο αυτό εκτοπίστηκαν ο Μπεναρόγιας και ο Γιόνας. Το 1917 ο νόμος 755 «περί αδικημάτων τινών κατά της ασφάλειας της χώρας και της κοινής ησυχίας» της κυβέρνησης Βενιζέλου, στην ίδια λογική με πριν χρησιμοποιείται για λιποτάκτες και προδότες και κάθε εν γένει ύποπτο για τη δημόσια ασφάλεια. Τον νόμο αυτό τον χρησιμοποιούσαν οι εκάστοτε κυβερνήσεις Βενιζελικών- Αντιβενιζελικών για να διώξουν τους αντιπάλους. Πάντοτε όμως χρησιμοποιούνταν κατά του πρωτοεμφανιζόμενου εργατικού κινήματος¹⁶². Με το ιδιώνυμο παύει η διασταλτική εφαρμογή του ποινικού νόμου και πλέον έρχεται η καταστολή να περιβληθεί με το ιδεολογικό κύρος ενός νέου νόμου.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στο αρχικό νομοσχέδιο. Η βάση του, το άρθρο 1, όπως αναφέραμε ήδη κάνει λόγο ρητά για την κομμουνιστική κίνηση. «*Πάς όστις υποκινεί ή διευθύνει κομμουνιστική ή άλλην κίνησιν....ή την βιαίαν επικράτησιν ωρισμένης κοινωνικής τάξεως [...]*»¹⁶³.

Όπως διαβάζουμε στην πρώτη αιτιολογική έκθεση¹⁶⁴ τονίζεται ότι δεν θίγεται το δικαίωμα ελεύθερης γνώμης δημόσια εκφερόμενης. Όμως χωρίς νομοθετική ρύθμιση αυτή η ελευθερία καταχράται από μια μικρή μειονότητα που τρομοκρατικά στερεί την ελευθερία από την πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών. Σκοπός του νομοσχεδίου είναι η ρύθμιση (βλέπε περιορισμός) της ελευθερίας γνώμης για να προστατευθεί γενικά και αόριστα η ελευθερία γνώμης των πολλών Ελλήνων πολιτών.

Έτσι εξαρχής συμπεραίνουμε ότι η ελευθερία έρχεται να προστατευθεί- περιοριστεί χάριν της δημόσιας ασφάλειας και της δημόσιας ησυχίας, δυο αόριστων όρων. Επιπλέον, εξαρχής γίνεται εμφανής η διάκριση ανάμεσα σε μια μειοψηφία τρομοκρατική και βίαιη και σε μια πλειοψηφία νομοταγή. Και με κάποιον τρόπο αυτή η διάκριση υποδηλώνει ότι υπάρχουν δύο κατηγορίες πολιτών, οι νομοταγείς και οι φιλήσυχτοι οι οποίοι είναι και οι πολλοί και απέναντί τους μια μικρή ομάδα βίαιων τρομοκρατών που δεν αναγνωρίζονται ως πολίτες. Το κράτος, μέσω του νόμου έρχεται να προστατέψει τους πολλούς και την

¹⁶² Βλ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος. Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974: Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σ.343.

¹⁶³ *Αρχείον της Βουλής*, Α' Σύνοδος, Β' Βουλευτική περίοδος, τ. Α, σ. 898.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ.σ. 897-898.

ελευθερία τους από τον κίνδυνο μιας μειονότητας. Αναλαμβάνει αυτόκλητα την προστασία της τυπικής δημοκρατίας, και με πρόσχημα ότι μεριμνά για την κατοχύρωση των φιλελεύθερων θεσμών, έρχεται να περιορίσει μια σειρά από φιλελεύθερους δημοκρατικούς θεσμούς, αφού δεν μπορεί να τους καταλύσει ανοικτά για την ώρα.

Το άρθρο 2 του αρχικού νομοσχεδίου προβλέπει ποινές για όποιον δημόσια συνηγορεί υπέρ του κομμουνισμού ή εκτελεί προσηλυτισμό. Για παράδειγμα, αν κάποιος δηλώσει δημόσια ότι ο κομμουνισμός είναι καλό σύστημα κινδυνεύει με διώξεις. Η λέξη προσηλυτισμός είναι ενδεικτική για την νοοτροπία και την αντιμετώπιση των κοινωνικών ζητημάτων από την κυρίαρχη τάξη. Αφού αρνήθηκαν την προπαγάνδα ως έννοια για να χαρακτηρίσει την διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών. Από την μια εμφανίζει τον κομμουνισμό ως μια θρησκεία, δηλαδή κάτι το μη επιστημονικό, από την άλλη τους οπαδούς ή όσους προσχωρούν στον κομμουνισμό σαν αθώα θύματα που εύκολα παρασύρονται από τα δόγματα του κομμουνισμού, «τις κοινωνικές δοξασίες» όπως απαντά ο Ζαβιτζιάνος στον Παπαναστασίου στην Βουλή, όταν ο τελευταίος ζητά διευκρινήσεις για το τι είδους δοξασίες έρχεται να περιορίσει ο νόμος¹⁶⁵. Επιπλέον η άρνηση της έννοιας της προπαγάνδας στην διάδοση του κομμουνισμού, εφόσον αυτή εκ των πραγμάτων αναφέρεται σε μια νόμιμη κομματική λειτουργία θέτει έναν διαχωρισμό ανάμεσα στα αστικά κόμματα και στο ΚΚΕ που εμμέσως δεν θεωρείται πολιτικό κόμμα και άρα όχι νόμιμο. Το κράτος, λοιπόν, και μέσω αυτού η κυρίαρχη αστική τάξη, αναλαμβάνει στους ανήλικους αυτούς να δείξει τον σωστό δρόμο και να τους απομακρύνει από κάθε είδους επικίνδυνα και επιβλαβή δόγματα. Είναι εμφανές ότι έμμεσος στόχος του νομοσχεδίου αλλά και του τελικού νόμου είναι η απαξίωση του κομμουνισμού στα μυαλά και την συνείδηση των πολιτών.

Παρακάτω στο άρθρο 2 γίνεται αναφορά για τον προσηλυτισμό που απευθύνεται σε δημόσιους υπαλλήλους, στρατιωτικούς, ή ανήλικους ως επιβαρυντική αιτία. Εδώ επιδεικνύεται ιδιαίτερη μέριμνα για τους μηχανισμούς κρατικής καταστολής καθώς και για τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους¹⁶⁶ (Στρατός- Σχολεία). Επιπλέον αναφέρει τον προσηλυτισμό που γίνεται δια χρημάτων. Άλλη μια πρόταση στο αρχικό νομοσχέδιο

¹⁶⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Α', συνεδρίαση 22ας Δεκεμβρίου 1928, σ. 945.

¹⁶⁶ Ανάλογα φαινόμενα ελέγχου του κρατικού μηχανισμού σε ιδεολογικό επίπεδο την ίδια εποχή παρατηρούνται σε όλη την Ευρώπη.

που αποβλέπει στο να αμαυρώσει ηθικά την κομμουνιστική κίνηση. Υποστηρίζοντας έμμεσα ότι όσοι ασπάζονται τον κομμουνισμό δεν κινούνται από ευγενή κίνητρα, και αξίες, αλλά με βάση το στεγνό υλικό συμφέρον, λειτουργούν έτσι ως μισθωτοί που εξυπηρετούν σκοπούς τρίτων.

Όλα αυτά τα αδικήματα διώκονται αυτεπαγγέλτως και δεν ισχύει η ιδιάζουσα δικαιοδοσία (ειδικά δικαστήρια) αλλά όλοι εκτός των στρατιωτικών και των ναυτικών υπάγονται σε κοινά δικαστήρια. Για παράδειγμα, διαβάζει ο εισαγγελέας ή ο υπουργός Εσωτερικών κάτι σε μια εφημερίδα, θεωρεί ότι είναι κομμουνιστικό και χωρίς να προηγηθεί καταγγελία εκκινεί τις διαδικασίες ποινικής δίωξης. Επιπλέον, επιδεικνύεται μια σπουδή καθώς εφαρμόζεται η διαδικασία του αυτόφωρου. Αρμόδια δικαστήρια για το αδίκημα αυτό είναι τα πλημμελειοδικεία. Και όχι τα ορκωτά δικαστήρια, δηλαδή τα δικαστήρια με παρουσία λαϊκού στοιχείου, όπως προβλέπει ο ποινικός νόμος για αντίστοιχα εγκλήματα. Άλλο ένα δείγμα παραμερισμού του λαού από την άσκηση της εξουσίας. Και ενώ το αδίκημα θα χαρακτηριστεί ως κοινωνικό, όπως θα δούμε παρακάτω, αρνούνται στην ίδια την κοινωνία τη δυνατότητα να το κρίνει η ίδια.

Το άρθρο 3 του αρχικού νομοσχεδίου προβλέπει τα αδικήματα που τελούνται δια του τύπου και των δημοσιευμάτων. Χαρακτηριστική είναι η μετακύλιση της ευθύνης σε όλους όσους σχετίζονται με το δημοσίευμα. Όπως αναφέρει ο Ζαβιτζιάνος στην αρχική του αιτιολογική έκθεση πολλές φορές αυτά είναι έξωθεν υποκινούμενα. Ασφαλώς και το κακό ήρθε απ' έξω. Μια ακόμα προσπάθεια που παρουσιάζει τον κομμουνισμό ως κάτι έξω από την ελληνική πραγματικότητα, και αρνείται να δώσει βάρος στις ντόπιες κοινωνικό οικονομικές συνθήκες που δημιουργούν την τάση προς αμφισβήτηση του κοινωνικού καθεστώτος.

Το άρθρο 4, όπως και το 5, αναφέρονται σε ατομικά δικαιώματα συλλογικού τύπου. Καθώς αυτά είναι και τα πιο επικίνδυνα, αφού τα ατομικά δικαιώματα και οι ελευθερίες που από μόνες τους δεν προσφέρουν κάτι, όταν ενώνονται και παίρνουν συλλογική μορφή μπορεί να γίνουν επικίνδυνα. Απαγορεύει τις υπαίθριες συναθροίσεις των κομμουνιστών ή άλλως δοξασιών ανατρεπτικών του κοινωνικού κατεστημένου ως επικίνδυνες για τη δημόσια ασφάλεια.

Οι σε κλειστό χώρο συναθροίσεις (χωρίς να ορίζει αν είναι δημόσιος ή ιδιωτικός, π.χ. τα γραφεία του ΚΚΕ τι θεωρούνται;) μπορούν να απαγορευθούν κατά την κρίση της εκτελεστικής ή δικαστικής εξουσίας, εφόσον είναι πρόδηλο ότι αυτές δεν πρόκειται να εξελιχθούν ησυχώς, ακόμα μια αόριστη και εύπλαστη έννοια. Εδώ γίνεται εμφανής η ροπή προς την εκτελεστική εξουσία, και τον αυταρχισμό. Η χρήση αόριστων και ασαφών όρων όπως η ησυχία, η δημόσια ασφάλεια, το δημόσιο καλό και σε άλλο σημείο οι ύποπτοι, δημιουργούν γενικά μια αοριστία, και από την άλλη δίνουν την απαραίτητη ευελιξία στην εκάστοτε κυρίαρχη πολιτικά τάξη να ορίζει κατά το δοκούν το περιεχόμενο αυτών των όρων, σύμφωνα με το εκάστοτε συμφέρον της. Πάντα όμως είναι σημάδια σκλήρυνσης της εξουσίας¹⁶⁷. Η ροπή προς την εκτελεστική υπάρχει σαν τάση την εποχή όπως γίνεται εμφανές και στις συζητήσεις στη Βουλή, καθώς με διάφορες αιτιολογήσεις χαρακτηριστική του Βενιζέλου «δεν θέλουμε να παραβιάσουμε το Σύνταγμα, αλλά να τελειώνουμε μια ώρα νωρίτερα»¹⁶⁸ επιχειρείται να παρακαμφθεί το νομοθετικό σώμα από την κυβέρνηση.

Το άρθρο 5 απαγορεύει το δικαίωμα συνεταιρίζεσθαι από κομμουνιστές γιατί διαδίδουν και προσηλυτίζουν κόσμο στις ανατρεπτικές ιδέες. Δεν εγκρίνονται τα καταστατικά ή διαλύονται κατόπιν δικαστικής απόφασης που εκκινεί ο Υπουργός Εσωτερικών(!) ή ο Εισαγγελέας αυτεπαγγέλτως. Το κομμάτι με τον υπ. Εσωτερικών έφυγε στον τελικό νόμο. Οι δικαστές με βάση τη συνείδηση τους θα κρίνουν τις δοξασίες των μελών. Στο τελικό νόμο έγινε με βάση την ελευθερία κρίσης των βουλευτών. Εκτός του ότι και οι ίδιοι οι βουλευτές παραδέχονται ότι η δικαστική ανεξαρτησία είναι μια φενάκη¹⁶⁹, είναι ένα ζήτημα το κατά πόσον σε ένα έντονα αντικομμουνιστικό πολιτικό πλαίσιο και συγκυρία κάποιος δικαστής θα αποφασίσει να αθώσει κάποιον που θα προσαχθεί με την παραπάνω κατηγορία σε δίκη, μιας και μπορεί κάποιος να κατηγορήσει και τον δικαστή ως κομμουνιστή και ανατροπέα και αυτός θα δικαστεί σε κοινό δικαστήριο (όχι ιδιάζουσα

¹⁶⁷ Δημήτρης Καλτσώνης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*. 2 τόμ. Ξιφαράς, Αθήνα, 2009, σ.σ. 143- 144.

Επίσης να σημειωθεί ότι η έννοια του ύποπτου χρησιμοποιείται στο δίκαιο μέχρι το 1980. Η έννοια αυτή αντιβαίνει στην αντίληψη αθώος μέχρι αποδείξεως του αντιθέτου, ότι δηλαδή το δικαστήριο πρέπει να αποδείξει την ενοχή του κατηγορουμένου θεωρώντας αυτόν εξ αρχής αθώο.

¹⁶⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 29^η Μαρτίου 1929, σ. 622.

¹⁶⁹ Εφ συζητ.

δικαιοδοσία¹⁷⁰) οπότε μόνο ελεύθερη δεν θα είναι η κρίση του. Ο βουλευτής Μπότσαρης μάλιστα, θα προτείνει να επεκταθεί το μέτρο και για τους δικαστές, μιας και όπως λέει δεν είναι δυνατόν να μην υποστηρίζουν το αστικό καθεστώς άτομα που διευθετούν ιδιωτικές διαφορές¹⁷¹.

Το άρθρο 6 προβλέπει ποινές για δημόσιους υπαλλήλους, λειτουργούς ή υπηρέτες. Εδώ γίνεται μια διάκριση στην διαδικασία. Η πρώτη κατηγορία των δημοσίων υπαλλήλων γενικά, αναφέρεται σε εκείνους που απολύονται κατόπιν καταδίκης δικαστηρίου. Και η δεύτερη, η οποία αναφέρεται ειδικά στους εκπαιδευτικούς, στους αξιωματικούς του στρατού και στους αστυνομικούς, οι οποίοι προφυλακίζονται ως ύποπτοι και χωρίς να έχουν υποπέσει σε πράξεις κολάσιμες, έστω και αν έχουν ή διαδίδουν κομμουνιστικές ή ανατρεπτικές ιδέες, παραπέμπονται από το οικείο υπουργείο στο διοικητικό ή ανακριτικό συμβούλιο προς οριστική απόλυση. Δηλαδή, καταργείται κάθε εγγύηση ελευθερίας και απολύονται χωρίς δίκη. Λαμβάνοντας υπόψιν το ότι το δημόσιο είναι προθάλαμος για το ιδιωτικό και ότι οι εξελίξεις στο ένα επηρεάζουν το άλλο, δεν μπορούμε παρά να φανταστούμε ότι δεν θα αργούσε να επιδράσει και στον ιδιωτικό τομέα αυτή η διάταξη. Άλλωστε ήδη από έναν χρόνο πριν, το 1928, δινόταν η δυνατότητα σε μεγάλες επιχειρήσεις να απολύουν κομμουνίζοντες υπαλλήλους¹⁷².

Το άρθρο 7 προβλέπει ως επιπλέον ποινή τον εκτοπισμό. Που καθιερώθηκε ως τακτική με τον νόμο ΤΟΔ' όπως αναφέραμε παραπάνω. Πλαγίως, μπορεί να πει κανείς ότι ο κομμουνισμός ταυτίζεται εμμέσως με την ληστεία, καθώς αρνείται ανοιχτά μια από τις βάσεις του αστικού καθεστώτος την ατομική ιδιοκτησία. Ίσως η αντίληψη ότι οι κομμουνιστές θα μας πάρουν τα σπίτια να έχει τις ρίζες τις και εδώ. Άλλωστε ο Ζαβιτζιάνος ο ίδιος όπως λέει παρόλο που θεωρεί τον εκτοπισμό ως ένα ανήθικο μέτρο, δηλώνει ότι το

¹⁷⁰ Το όχι ιδιάζουσα δικαιοδοσία σημαίνει ότι ο κατηγορούμενος θα δικαστεί από δικαστήριο που δεν θα αποτελείται από συναδέλφους του.

¹⁷¹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 3^η5 Απριλίου 1929, σ. 747.

¹⁷² Βλ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος. *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974: Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σ. 349 όπου αναφέρεται ο νόμος 3524 του 1928 σύμφωνα με τον οποίον ο υπουργός συγκοινωνιών μπορούσε να απολύσει υπαλλήλους επιχειρήσεων αν σχημάτιζε την πεποίθηση πως «εμφορούνται» ή προπαγανδίζουν συστηματικώς υπέρ κομμουνιστικών ιδεών. Επίσης αναφέρεται ο νόμος 4879 του 1931 «περί των οργανώσεων των δημοσίων υπαλλήλων» που απαγορεύει σε αυτούς το δικαίωμα της απεργίας.

θεωρεί ως κατάλληλο για ληστές, ζωοκλοπές και για κομμουνιστές, καθώς όλοι αυτοί είναι αθεράπευτοι. Στο ίδιο πνεύμα και ο Βενιζέλος στην συνεδρίαση της 18^{ης} Ιανουαρίου¹⁷³, αναφέρει ότι ο συγκεκριμένος νόμος σκοπεύει να αλλάξει αυτό που συνέβαινε μέχρι τότε, δηλαδή, να εκτοπίζονται ύποπτοι χωρίς δίκη και συγκεκριμένο νόμο. Καθώς αυτό αντιβαίνει και στο δημοκρατικό Σύνταγμα και στις αρχές του Κράτους Δικαίου. Επιπλέον, τονίζει ότι ίσως θα πρέπει να βρεθεί ένα άλλο μέτρο που θα αντικαταστήσει τον εκτοπισμό, καθώς η πρακτική αυτή χαλάει την διεθνή εικόνα της χώρας, αλλά μέχρι τότε το μέτρο πιστεύει ότι πρέπει να παραμείνει.

Και τέλος το άρθρο 8 η διάταξη σχετικής επικουρικότητας, σύμφωνα με την οποία ο κατηγορούμενος εκτίει όλες τις ποινές.

Γίνεται εμφανές λοιπόν ότι η νομιμότητα θυσιάζεται χάριν της σκοπιμότητας. Μια σειρά από ατομικές και συλλογικές ελευθερίες και δικαιώματα έρχονται να περιοριστούν για μια ομάδα ανθρώπων διαχωρίζοντας τους σε πολίτες και μη πολίτες. Ασφαλώς, το κράτος προσπαθεί με αυτό το νόμο να κηδεμονεύσει την κοινωνία των πολιτών. Ορίζοντας το τι είναι σωστό και το τι όχι να κυκλοφορεί. Πρόκειται για μια καθοδηγητική πλέον δημοκρατία. Με πρόφαση τον εσωτερικό εχθρό, στο όνομα της δημοκρατίας που κινδυνεύει από τον εχθρό, περιορίζονται μια σειρά από πολιτικές ελευθερίες αλλά και η ισότητα των πολιτών. Αναιρούνται οι ιδεολογικές και θεσμικές βάσεις του αστικού φιλελευθερισμού αλλά και η ίδια η δημοκρατία. Καθώς ο φιλελευθερισμός και η δημοκρατία δεν είναι το ίδιο πράγμα ούτε ιστορικά ούτε λογικά. Καταργώντας την αρχή της ισότητας και κατηγοριοποιώντας τους πολίτες σε εχθρούς και φίλους ουσιαστικά ανοίγει ο δρόμος για την μη αναγνώριση πολιτικών δικαιωμάτων σε μερίδες πληθυσμού.

Το δεύτερο νομοσχέδιο, που με ελάχιστες τροποποιήσεις θα είναι και το τελικό, έρχεται να κάνει αυτό τον εχθρό αόρατο και ασαφή. Δεν αναφέρεται ρητά στον κομμουνισμό όπως το πρώτο νομοσχέδιο. Το ίδιο και η αιτιολογική έκθεση που το συνοδεύει με ημερομηνία 14 Μαρτίου¹⁷⁴, από τον αρμόδιο υπουργό Εσωτερικών.

¹⁷³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 28^{ης} Ιανουαρίου 1929, σ.σ. 277-8.

¹⁷⁴ Κωνσταντίνος Σιφναίος, *Πανδέκται νέων νόμων... ό. π.*.

Ξανά γίνεται αναφορά σε μια μειονότητα που επιδιώκει την βίαιη ανατροπή με διάδοση των αρχών της και προσέλκυση οπαδών θέτοντας έτσι σε κίνδυνο την ασφάλεια της κοινωνίας και το αστικό δημοκρατικό καθεστώς. Η προστασία της κοινωνίας απέναντι σε αυτή την αόριστη μειονότητα είναι επιβεβλημένη. Πλέον γίνεται ξεκάθαρος ο διαχωρισμός που παύει και την πολιτική ισότητα όλων, καθώς κάνει την διάκριση ανάμεσα σε πολίτες φίλους και εχθρούς που δεν αναγνωρίζει ως πολίτες. Περιχαράκωνει τους αντιπάλους νομιμοποιώντας κάθε μέτρο εναντίον τους. Αλλά αυτή τη φορά καθώς ο εχθρός γίνεται αόρατος και αφηρημένος, εν δυνάμει μπορεί να είναι ο καθένας ανάλογα με την εκάστοτε περίσταση και το πώς θα κρίνει η εκτελεστική εξουσία.

Η αιτιολογική έκθεση τονίζει ότι δεν διώκονται ιδέες και αρχές κοινωνικές φιλοσοφικές ή οικονομικές καθώς αυτό θα ήταν αντιδημοκρατικό. Αλλά μόνο οι ιδέες βίαιης ανατροπής.

Επιπλέον, και σημαντικό για την εργασία μας, προστέθηκε στη βάση του νομοσχεδίου το κομμάτι της αυτονόμησης, *«ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας»*, με συναφείς δικαιολογίες με αυτές της ανατροπής του καθεστώτος και την παρατήρηση ότι αυτές οι κινήσεις υποκινούνται έξωθεν.¹⁷⁵ Έτσι, με την προσθήκη αυτή, ενώ στο πρώτο νομοσχέδιο ο κίνδυνος περιορίζεται μόνο εναντίον του αστικού καθεστώτος και της δημοκρατίας και είναι ένας εσωτερικός απλώς εχθρός, στο τελικό νομοσχέδιο έρχεται να προστεθεί και ο κίνδυνος εναντίον του ίδιου του Έθνους, δηλαδή, και ένας εξωτερικός εχθρός. Τα δύο αυτά επίπεδα, το κοινωνικό με το εθνικό, το εσωτερικό με το εξωτερικό ταυτίζονται. Επειδή η νομιμοφροσύνη, εκ των πραγμάτων δεν αρκεί αφού η νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας διαβρώνεται σταδιακά σε περιόδους κρίσης και κοινωνικής αμφισβήτησης, προστίθεται και η Εθνικοφροσύνη ως αντίπαλο δέος στον κομμουνισμό. Ουσιαστικά όσοι ζητούν την κοινωνική ανατροπή του αστικού καθεστώτος θέλουν και τον διαμελισμό του Έθνους. Είναι δηλαδή εκτός από τρομοκράτες και απάτριδες. Έτσι το κοινωνικό ζήτημα μετατοπίζεται σε εθνικό υπερταξικό επίπεδο και ταυτίζεται με την υλική επιβίωση του Έθνους. Το αστικό καθεστώς ταυτίζεται με το αόριστο Έθνος, και όσοι

¹⁷⁵ Η οποία έχει βάση λογική καθώς το ΚΚΕ δέχτηκε παρά τις ενστάσεις του Μπεναρόγια και του Κορδάτου την επίσημη γραμμή του ΚΚΣΕ για το θέμα της αυτονόμησης της Μακεδονίας και της Θράκης. Γραμμή που υιοθέτησε η ΚΚΣΕ κάτω από την πίεση του ΚΚ Βουλγαρίας. Βλ. και κεφ. 3.

ζητούν την ανατροπή του είναι και εχθροί της πατρίδας. Ο διαχωρισμός πολίτες νομοταγείς φίλοι- «πολίτες» παράνομοι εχθροί του καθεστώτος, προστίθεται ο διαχωρισμός πατριώτες- εθνοπροδότες. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται και ένα ιδιόμορφο πολεμικό κλίμα, μια κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, στη βάση της οποίας απαιτείται, αλλά και δικαιολογείται η λήψη έκτακτων μέτρων περιοριστικών των ελευθεριών, και η οικονομική κρίση μετατρέπεται σε κρίση εθνική, σε κίνδυνο της Πατρίδας. Το αφηρημένο ιδεολόγημα του έθνους γίνεται το ανάχωμα πίσω από το οποίο οχυρώνεται η αστική τάξη. Το έθνος εκλαμβάνεται ως κάτι διάφορο και πάνω από το λαό, διαχωρίζεται από αυτόν. Ο βουλευτής Αβράαμ στη συζήτηση στην Βουλή θα αναφερθεί στο γεγονός ότι στο Σύνταγμα σκόπιμα προτιμήθηκε η έννοια του Έθνους αντί του λαού ως πηγή εξουσιών¹⁷⁶, έτσι αναιρείται η αντίληψη της αστικής δημοκρατίας που είχε η γαλλική επανάσταση και η οποία θεωρούσε τη γενική βούληση του έθνους ως άθροισμα των τυπικά ισότιμων βουλήσεων των πολιτών. Η τυπική ισότητα αποτελεί εμπόδιο στην κυρίαρχη τάξη, η οποία θεωρεί το εαυτό της εκφραστή του εθνικού συμφέροντος, στο όνομα του οποίου περιορίζει τις ελευθερίες του λαού.

Η πρόφαση, για την κατάθεση λοιπόν του νομοσχεδίου ήταν ότι υπήρχε νομοθετικό κενό για την προληπτική δίωξη της προπαρασκευής ανατροπών οι οποίες απειλούν την ησυχία και την ομόνοια. Ομόνοια που στην πραγματικότητα, όλη αυτή την περίοδο, απειλείται από τους ενδοαστικούς ανταγωνισμούς και την βασική αντιπαράθεση πολλές φορές και βίαιη ανάμεσα στην παράταξη των Βενιζελικών και των Αντιβενιζελικών.

Αν η προπαρασκευή γίνει υποκίνηση ή διεύθυνση ανατροπής όπως προέβλεπε το πρώτο νομοσχέδιο υπάρχει ο ποινικός νόμος. Ξεκαθαρίζει δηλαδή ο σκοπός του νομοσχεδίου που είναι η καταδίωξη της ιδεολογίας. Αλλά, είναι άτοπο να μη καταδιωχτεί μια πρόδηλη κίνηση που προς το παρόν περιορίζεται σε άγραν οπαδών, δηλαδή, εμμέσως ο Ζαβιτζιάνος παραδέχεται ότι δεν υπάρχει άμεσος κομμουνιστικός κίνδυνος.

Σε αυτές τις ιδέες βίας περιορίζεται το νομοσχέδιο. Άρα το πρώτο ήταν και πιο συγκεκριμένο αλλά και αρκούσε ο ποινικός νόμος.

¹⁷⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 18^η Ιουνίου 1929, σ. 1187.

Ένα νέο στοιχείο που προστέθηκε στον τελικό νόμο είναι ότι με τις ποινές που προβλέπει το πρώτο άρθρο τιμωρείται και *«όστις επωφελούμενος απεργίας ή λοκ- άουτ, προκαλεί ταραχές ή συγκρούσεις»*. Χωρίς όπως τονίζει ο Χατζηιωσήφ αλλά και ο Γερουσιαστής Στρατής τότε, να γίνεται αναφορά στο κοινωνικό καθεστώς¹⁷⁷. Εκτός, από τους καθαρά πολιτικούς στόχου το ιδιώνυμο λειτούργησε και ως απεργοσπαστικός μηχανισμός.

Ενώ συνεχίζει στο ίδιο πνεύμα με το αρχικό νομοσχέδιο και τυποποιεί ως επιβαρυντική περίπτωση την εκτέλεση της πράξεως προσυλητισμού σε δημόσιο χώρο με πολλούς, την δια του τύπου ή εάν ο προσηλυτισμός τελείται με χρήματα, ή απευθύνεται σε ανήλικους στρατιωτικούς και δημόσιους λειτουργούς. Αντίθετα με το αρχικό νομοσχέδιο στον τελικό νόμο και ο προσηλυτισμός τιμωρείται με 6 μήνες φυλάκιση από 3.

Το άρθρο 2 τυποποιεί την τέλεση του αδικήματος δια του τύπου. Και εδώ παρατηρείται μετακύλιση ευθύνης σε όσους εμπλέκονται τόσο στην συγγραφή, όσο και στην έκδοση την, τυπογράφηση αλλά και τη διάδοση του εκάστοτε ανατρεπτικού εντύπου. Σε αυτούς, ένα νέο στοιχείο είναι ότι απαγγέλλεται παύση προσωρινή από 1 έως 3 έτη του επαγγέλματός τους, χωρίς σημειωτέο να ορίζει από ποιον.

Το άρθρο 3 απαγορεύει τις υπαίθριες και σε δημόσιο χώρο συγκεντρώσεις όσων επιδιώκουν την εφαρμογή των ιδεών του άρθρου 1. Αν κάποιος προσέρχεται εν γνώσει του σε αυτές τιμωρείται με φυλάκιση.

Ένα ακόμα νέο στοιχείο που προστίθεται στο άρθρο 3 είναι η παράγραφος 3 του τελικού νόμου που ορίζει ότι *«όστις κακοβούλως διαταράσσει πολιτική συγκέντρωση επιτρεπομένου σκοπού τιμωρείται, εκτός εάν η διαταρακτική πράξις επισύρη εκ του κοινού ποινικού νόμου βαρύτεραν ποινήν, με φυλάκιση τριών μηνών»*. Αυτή η διάταξη προστέθηκε ύστερα από προτροπή των Παπαναστασίου, Τζέρμια και Παπανδρέου, καθώς όπως δηλώνει ο τελευταίος οι κομμουνιστές δεν επιτρέπουν στην Μυτιλήνη όπου πολιτεύεται

¹⁷⁷ Βλ. Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο» στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ.445. Και *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας*, Σύνοδος Α΄, συνεδρίαση 16^{ης} Ιουλίου 1929, σ. 238.

την ομαλή διεξαγωγή πολιτικών συγκεντρώσεων¹⁷⁸. Έτσι εισάγεται και μια διάκριση. Αυτή ανάμεσα σε συγκεντρώσεις επιτρεπτού πολιτικού σκοπού και σε αυτές που απαγορεύονται. Στην πρώτη αναγνωρίζονται ως πολιτικές στην δεύτερη όχι. Έμμεσα αν δεξιοί προσπαθήσουν να διαλύσουν μια συγκέντρωση των κομμουνιστών κινούνται νόμιμα.

Το άρθρο 4 απαγορεύει τη σύσταση Σωματείων ή ενώσεων που έχουν ως σκοπό τα του άρθρου 1. Διαλύονται τα υπάρχοντα δια δικαστικής αποφάσεως του δικαστηρίου κατόπιν πρόκλησης του Εισαγγελέα. Εδώ αφαιρέθηκε το κομμάτι που έδινε την εξουσία στον Υπουργό Εσωτερικών να κινεί ο ίδιος την διαδικασία. Τονίζεται ότι το δικαστήριο κρίνει κατά την ελεύθερη κρίση του. Επιπλέον, επιδεικνύεται μια σπουδή της διαδικασίας. Η περιουσία του σωματίου που όπως λέει ο Ζαβιτζιάνος στην αιτιολογική έκθεση έχει ύποπτη προέλευση, δύναται να δημευτεί, ακόμα και από την αστυνομική αρχή χωρίς απόφαση δικαστηρίου. Δηλαδή, χωρίς δίκη. Τέλος, στην παράγραφο 4 ορίζεται ότι κατά της αποφάσεως της διάλυσης του Σωματίου επιτρέπεται έφεση. Αλλά αυτή δεν έχει αναστέλλουσα δύναμη. Δηλαδή, η απόφαση θα εκτελεστεί μέχρι να εκδικαστεί. Αναίρεση (Άρειος Πάγος) δεν επιτρέπεται. Με άλλα λόγια, αναιρείται το ίδιο το τεκμήριο της αθωότητας. Άλλωστε ο εισαγγελέας που έχει κινήσει την διαδικασία δεν θα κάνει ποτέ έφεση αφού θα έχει στηριχτεί στην καταδίωξη του κομμουνισμού.

Το άρθρο 5 ορίζει ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι καθώς και οι στρατιωτικοί και οι Αστυνόμοι Πόλεων που καταδικάζονται για αυτό το αδίκημα χάνουν οριστικά την θέση τους καθώς και τα δικαιώματα και πλεονεκτήματα που αυτή συνεπάγεται. Οι συνέπειες αυτές επέρχονται ακόμα και αν δεν απαγγέλλονται στην απόφαση του δικαστηρίου.

Το άρθρο 6 αναφέρεται αποκλειστικά στους εκπαιδευτικούς λειτουργούς (όχι πλέον υπαλλήλους όπως στο άρθρο 5) αυτοί ακόμα και αν δεν έχουν υποπέσει σε αξιόποινη πράξη του νόμου, απολύονται και μόνο αν προπαγανδίζουν κομμουνιστικές αρχές ή προσβάλλουν την ιδέα της πατρίδας ή τα εθνικά σύμβολα. Για παράδειγμα, συζητούν δυο εκπαιδευτικοί και ο ένας υποστηρίζει τον κομμουνισμό ως σύστημα, αυτομάτως μπορεί να τον καταγγείλει κάποιος που τον ακούει. Έτσι αυτός σύμφωνα με τη διάταξη θα

¹⁷⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 18^η Ιουνίου 1929, σ. 1196, όπου ο Παπαναστασίου προτείνει την προσθήκη «*χάριν εξασφαλίσεως της γνώμης και του συνέχεσθαι*».

παραπεμφθεί στο οικείο Συμβούλιο όπου και θα απολυθεί οριστικά. Το ίδιο ισχύει και για τους στρατιωτικούς και τους αστυνόμους Πόλεως. Η αναφορά που γίνεται σε δημόσιους υπαλλήλους και λειτουργούς αποσκοπεί στο να ξεχωρίσει τους εργαζόμενους του δημοσίου από τους εργαζόμενους γενικά ως ιδιαίτερη κατηγορία. Εκτός από το ότι καλλιεργεί τον μύθο ότι ο δημόσιος υπάλληλος δεν είναι προλετάριος αλλά λειτουργός, ανοίγει το δρόμο για τον περιορισμό δικαιωμάτων των εργαζόμενων του δημοσίου τομέα, οι οποίοι δεν μπορούν να έχουν ίδια δικαιώματα με τους ιδιωτικούς υπαλλήλους, όπως το δικαίωμα στην απεργία ή στο συνεταιρίζεσθαι. Το άρθρο αυτό είναι το μόνο που αναφέρεται ρητά στον κομμουνισμό στον τελικό νόμο. Πριν λάβει την τελική του μορφή αναφερόταν σε ανατρεπτικές γενικά ιδέες, ύστερα από παρέμβαση του Παπαναστασίου το ανατρεπτικές έγινε κομμουνιστικές.

Το άρθρο 7 προβλέπει ότι οι κατηγορούμενοι —κάποια στιγμή πριν ο νόμος λάβει την τελική του μορφή αναφερόταν σε ύποπτους και προκλήθηκε μια σχετική λογομαχία για την λέξη στην Βουλή— πηγαίνουν φυλακή. Και δεν επιτρέπεται απόλυση επί εγγυήσε. Βέβαια στο τελικό νόμο προβλέπεται ότι δεν επιτρέπεται εκτός και εάν πρόκειται περί πολιτικού αδικήματος¹⁷⁹, ενώ στο νομοσχέδιο προβλεπόταν ότι σε καμιά περίπτωση δεν επιτρέπεται, αντίθετα με το άρθρο 12 του Συντάγματος. Η μικτή επιτροπή στην αιτιολογική της έκθεση¹⁸⁰ θεωρεί το αδίκημα ως πολιτικό. Το συγκεκριμένο θέμα προκάλεσε έντονες συζητήσεις στην βουλή. Το ότι βέβαια ο τελικός νόμος προβλέπει ότι μπορεί να επιτρέπεται απόλυση επί εγγυήσε εάν πρόκειται περί πολιτικού αδικήματος δεν σημαίνει και τίποτα. Καθώς ούτε ορίζεται σαφώς ποιο είναι πολιτικό αδίκημα, αλλά και εξαρτάται από το ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο και τον εκάστοτε συσχετισμό δυνάμεων. Και εδώ βρίσκεται η μεγαλύτερη ασάφεια και αυθαιρεσία του νόμου καθώς δεν ορίζει ρητά ποιο είναι πολιτικό αδίκημα και ποιο όχι. Ταυτόχρονα όμως αυτή η ασάφεια δίνει την αναγκαία ευελιξία και εύπλαστη ερμηνεία κατά περίπτωση, την δυνατότητα δηλαδή ανάλογα με τα συμφέροντα και τους εκάστοτε συσχετισμούς. Άλλωστε ο νόμος αυτός τυποποιεί συμπεριφορές που υπό άλλες περιπτώσεις π.χ. την δεκαετία του '60 την «χρυσή εποχή» δεν

¹⁷⁹ Η γαλλική επανάσταση γέννησε τη νέα ιδέα ότι ο πολιτικός εγκληματίας δεν ήταν εχθρός της κοινωνίας αλλά είχε ευγενή κίνητρα και προθέσεις, με μόνο το άδικο ότι έσπευδε να χρησιμοποιήσει βίαια και παράνομα μέσα προς πραγμάτωση της προόδου.

¹⁸⁰ Βλ. *Αρχείον της Βουλής*, Α' Σύνοδος, Β' Βουλευτική περίοδος, τ. Α, σ. 899.

θα ήταν αξιόποινες. Οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές θεωρούν ότι το αδίκημα δεν είναι πολιτικό αλλά κοινωνικό.

Ο κατηγορούμενος λοιπόν μπαίνει φυλακή και εκτίει την ποινή του ακόμα και αν κάνει έφεση καθώς αυτή δεν έχει ανασταλτική δύναμη. Δηλαδή όσο περιμένει την απόφαση θα είναι στην φυλακή, και πιθανόν η απόφαση να κάνει πάνω από έξι μήνες για να εκδοθεί. Οι ευεργετικοί νόμοι δεν εφαρμόζονται, η ποινή δεν αναστέλλεται, ούτε απολύεται προσωρινώς ο κατηγορούμενος, ούτε μετατρέπεται η ποινή σε χρηματική.

Το άρθρο 8 ορίζει αρμόδια δικαστήρια τα κοινά δικαστήρια, ακόμα και αν πρόκειται για περιπτώσεις ιδιάζουσας δωσιδικίας, εκτός αν πρόκειται για στρατιωτικούς και ναυτικούς.

Η διαδικασία διακρίνεται όπως ορίζει το άρθρο 8 παράγραφος 3 από μια σπουδή καθώς υπάγει τα αδικήματα αυτά στα πλημμελήματα και το αυτόφωρο¹⁸¹, εκτός του τύπου. Αποκλείονται τα ορκωτά δικαστήρια. Δηλαδή τα δικαστήρια με λαϊκό στοιχείο.

Το άρθρο 9 προβλέπει την έκτιση όλων των ποινών και επιπλέον και του εκτοπισμού. Που ενεργείται μετά την *«έκτισιν πάσης κυρίας ποινής στερήσεως της προσωπικής ελευθερίας»*, μάλλον δεν θεωρούν τον εκτοπισμό ως στέρηση της προσωπικής ελευθερίας όπως η φυλάκιση.

Συνοψίζοντας, με πρόφαση τον υποτιθέμενο κομμουνιστικό κίνδυνο ο συγκεκριμένος νόμος δίνει την ευχέρεια στην εκτελεστική ή την δικαστική εξουσία να καταστείλει τους εκάστοτε αντιφρονούντες, συντελεί δηλαδή στην ολίσθηση της εξουσίας προς την εκτελεστική, καθώς και στην ανάσχεση κάθε δυνατότητας αντίδρασης από τον λαό. Έρχεται σε αντίθεση με μια σειρά άρθρων του Συντάγματος του 1927 που κατοχύρωναν τα δικαιώματα του συνέρχεσθαι, του συνεταιρίζεσθαι, της ελευθερίας λόγου. Πρόκειται λοιπόν για ποινικοποίηση του φρονήματος και της ιδεολογίας, και συγκεκριμένα των κομμουνιστικών ιδεών. Καθώς δεν τιμωρείται η πράξη, όπως θεωρητικά θεμελιώνει ο

¹⁸¹ Η διαδικασία του αυτόφωρου είναι: σύλληψη από αστυνομικούς και εντός 24 ωρών εισαγγελίας και δίκη. Δηλαδή, δεν δίνεται η δυνατότητα στον κατηγορούμενο να προετοιμαστεί.

ποινικός κώδικας, αλλά η απόπειρα, ή μάλλον καλύτερα η ίδια η ελευθερία σκέψης. Στόχος των εμπνευστών του είναι η καταδίωξη της ιδεολογίας. Ασφαλώς, ο περιορισμός της ελευθερίας έκφρασης και γνώμης είναι ασυμβίβαστος με την δημοκρατία, και το πλάσμα της λαϊκής κυριαρχίας. Πρόκειται για έναν κηδεμονευτικό και ανελεύθερο νόμο. Η κυρίαρχη τάξη στην προσπάθεια να διατηρήσει την ηγεμονία της, καθώς η προάσπιση του κοινωνικού καθεστώτος είναι ασύμβατη με τη διατήρηση των πολιτικών ελευθεριών, προφασίζεται, κατασκευάζει τον *«εσωτερικό εχθρό»*.

Ο κομμουνισμός, ως μια νέα κίνηση και μια νέα ιδεολογία που προτείνει έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο θεώρησης του κόσμου, που άμεσα επιδιώκει διεκδικήσεις υπέρ των λαϊκών τάξεων και μακροπρόθεσμα την ανατροπή του αστικού καθεστώτος, αμφισβητεί την ιδεολογική ηγεμονία της αστικής τάξης και τις αξίες της (έθνος, φυλή, θρησκεία), εμφανίζεται σαν το τέλειο άλλοθι. Απειλεί τόσο την ίδια την αστική δημοκρατία και το κράτος, αλλά και αυτή την εθνική υπόσταση, με τη θέση του για την αυτονόμηση της Μακεδονίας και της Θράκης, αποτελεί το τέλειο υποψήφιο, το ιδανικό θύμα καθώς είναι μια μικρή μειονότητα που δεν κοστίζει τόσο όσο η διαμάχη Βενιζελικών και αντιβενιζελικών. Διαμάχη που προσπαθεί ο Βενιζέλος να αμβλύνει και να συμβιβάσει.

Έτσι ο αντικομμουνισμός γίνεται η επίσημη ιδεολογία του Κράτους και της κυρίαρχης τάξης ή μάλλον καλύτερα μια αντι- ιδεολογία, μια άρνηση της ιδεολογίας. Που από την μια συσπειρώνει την αστική τάξη και πειθαρχεί τις μάζες, και από την άλλη αποτελεί το τέλειο άλλοθι για την ενίσχυση του αυταρχικού χαρακτήρα του κρατικού μηχανισμού.

Στόχος του νόμου είναι η συνείδηση των πολιτών. Να καταστεί ο κομμουνισμός έγκλημα, ακόμα και μόνο στη σκέψη του. Ως εχθρός της κοινωνίας και κυρίως του έθνους. Το αόριστο έθνος και τα συμφέροντά του αντιπαρά τίθενται ως αντίπαλο δέος στον κομμουνισμό.

Ασφαλώς, η πρόωγη αυτή επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου, δεν έφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα. Μάλλον οδήγησε στο αντίθετο, κατά κάποιο τρόπο στην *«αυτοεκπληρούμενη προφητεία»*.

Με το που ψηφίστηκε ο νόμος άρχισαν οι καταδιώξεις, ακόμα και για απλή διανομή μιας προκήρυξης. Έως το 1932 που έφυγε ο Βενιζέλος από την κυβέρνηση έγιναν συνολικά 11. 400 συλλήψεις και 2.130 καταδίκες με βάση το Ιδιώνυμο, ενώ πάνω από 200 άτομα εκτοπίστηκαν από τις επιτροπές ασφαλείας¹⁸². Το που στοχεύει τελικά αυτός ο νόμος γίνεται εμφανής από τα στοιχεία των καταδικών και την κοινωνική θέση των διωκόμενων. Από το σύνολο των 2.945 καταδικών για εγκλήματα κατά της Ασφάλειας της χώρας, ανάμεσα στο 1929 και το 1937, οι 2.850 ήταν με το Ιδιώνυμο και μόλις οι 95 με τη κοινή ποινική νομοθεσία. Το μεγαλύτερο μέρος των μέτρων στράφηκε κατά της εργατικής 60% και της αγροτικής τάξης 10%.¹⁸³ Πρόκειται δηλαδή για έναν καθαρά ταξικό νόμο. Επιπλέον με βάση αυτό τον νόμο διαλύθηκαν πολλά σωματεία και οργανώσεις.

4.4 Συζητήσεις Πρωταγωνιστών

Ποια είναι η γνώμη των πρωταγωνιστών για το νέο μέτρο; Τι συζητάνε; Πόσοι είναι υπέρ και πόσοι κατά και ποια η αιτιολόγησή τους;

Εκ προοιμίου να σημειώσουμε ότι εν πλήρει συνειδήσει όπως διαφαίνεται από τις συζητήσεις τόσο στην Βουλή αλλά και στην Γερουσία ψηφίζουν το Ιδιώνυμο. Γνωρίζουν, εκτός από ιδεοληπτικούς όπως ο Ζαβιτζιάνος, όχι μόνο το πώς έχει η κατάσταση, το αν υπάρχει κομμουνιστικός κίνδυνος ή όχι, αλλά και ποιες είναι οι δυνάμει επαναστατικές τάξεις, η εργατική και η αγροτική, πολλοί μάλιστα υποστηρίζουν ότι το καθεστώς μόνο με θετική κοινωνική πολιτική θα μπορεί να διασφαλιστεί από τις διεκδικήσεις και τους αγώνες των κατώτερων τάξεων.

Όλες οι παραβιάσεις και οι περιορισμοί Συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων είναι γνωστές σε αυτούς. Όπως και το ότι ο νόμος αυτός σηματοδοτεί την ολίσθηση της άσκησης εξουσίας προς την εκτελεστική εξουσία και την αυθαιρεσία. Δίνοντας τη δυνατότητα στην εκάστοτε κυβέρνηση να κάνει χρήση του ανάλογα με τα συμφέροντα της.

¹⁸² Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα 1827- 1831. Από τη καταφρόνια μια καινούργια αυγή*, Κομμούνια, 1987, σ. 123.

¹⁸³ Ρούσσο Σ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1978, σ.σ. 93-102.

Γνωρίζουν ότι υπάρχει μια σύγχυση εννοιών πάνω στο ζήτημα του κομμουνισμού, και ότι κάθε μεταρρυθμιστική κίνηση μπορεί να χαρακτηριστεί ως κομμουνιστική¹⁸⁴. Ότι σπέρνουν τον χαφιεδισμό όπως ανοικτά δηλώνει ο βουλευτής Τζέρμιας, και ότι ο νόμος αυτός δεν προστατεύει κανέναν, ακόμα και τον ίδιο τον Βενιζέλο που υπό άλλες συνθήκες μπορεί να βρεθεί διωκόμενος ως εγκληματίας. Όπως και συνέβη το 1935 όταν ύστερα από το σύμφωνο Σοφούλη- Σκλάβαινα οι βενιζελικοί κατηγορήθηκαν ως «βενιζελοκομμουνιστές». Τέλος ότι ο κομμουνιστικός κίνδυνος είναι φενάκη.

Η συζήτηση αποκαλύπτει ότι όλοι, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, είναι αντικομμουνιστές, καίτοι δεν συμφωνούν στα μέτρα και τις μεθόδους για την καταπολέμησή του, η απόρριψη του κομμουνισμού αποτελεί την κοινή βάση. Καθώς εμφανίζεται ως εχθρός της δημοκρατίας, όσο και εχθρός του Έθνους.

Επιπλέον, η συζήτηση για το κομμουνιστικό νομοσχέδιο ξυπνά δυσάρεστες μνήμες του Διχασμού, που δείχνουν ότι οι ενδοαστικές διαμάχες δεν έχουν καταπαύσει. Στο πλαίσιο αυτό η διαμάχη των Δημοκρατικών με τους Συντηρητικούς. Και ένας Βενιζέλος που ακροβατεί επικίνδυνα ανάμεσα στους αριστερίζοντες ριζοσπάστες- σοσιαλιστές φιλελεύθερους και τους συντηρητικούς αστούς. Οι πρώτοι με σημαία την δημοκρατία και έναν ιδεαλισμό άκρατο υπερασπίζονται τα δημοκρατικά ιδεώδη στο όνομα του Λαού, και την ελευθερία έναντι της ασφάλειας, ενώ οι δεύτεροι προκρίνοντας το ιδεολόγημα του έθνους προτείνουν περιορισμό των φιλελεύθερων ιδεωδών χάριν της ασφάλειας του Έθνους. Ασφαλώς ο λαός χρησιμεύει αφηρημένα και στις δύο περιπτώσεις, μιας και στην περίπτωση των φιλελεύθερων είναι το άλλοθι για την υποστήριξη των δικών τους φιλελεύθερων ατομικών δικαιωμάτων. Ενώ στην άλλη περίπτωση των συντηρητικών το έθνος αντιμετωπίζεται σαν κάτι πάνω από το λαό. Ο Βενιζέλος προσπαθεί να καθησυχάσει τόσο τους συντηρητικούς ότι θα προστατεύσει το Έθνος, όσο και τους αριστερίζοντες που νιώθουν ότι ο νόμος τους περιορίζει, τονίζοντας ότι πρέπει να επανακάμψουν στην ταξική

¹⁸⁴ Καίτοι κανείς δεν πίστευε ότι ο Παπαναστασίου θα κάνει επανάσταση τον χαρακτήριζαν ως Κερένσκι, ότι με την στάση του βοηθά τους κομμουνιστές στο να κατακτήσουν την εξουσία. Όπως συνέβη με τον Κερένσκι που θεωρείται ότι άνοιξε το δρόμο για την άνοδο του Λένιν. βλ. Σπύρος Μαρκέτος, «Η ελληνική αριστερά» στο Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ.σ. 142-3.

τους ιδεολογία και να απωλέσουν τις συμπάθειες για τον λαό, καθώς το μακροπρόθεσμο συμφέρον τους απαιτεί να περιοριστούν οι ελευθερίες τους.

Το συμπέρασμα είναι ότι κατά τη συζήτηση μετατοπίζεται, τελικά, το επίκεντρο της πολιτικής διαπάλης από τα άμεσα κοινωνικά προβλήματα στο πολιτειακό και το εθνικό ζήτημα.

Καθώς όπως προκύπτει μόνο με αυτό τον τρόπο θα ήταν δυνατή η ψήφιση ενός τέτοιου νομοσχεδίου. Και επιπλέον η ίδια η προσωπικότητα του Βενιζέλου και το κύρος του που παραμένει ακόμα αλώβητο συντέλεσε στο να γίνει δυνατή η ψήφιση του. Είναι εμφανές όπως παραδέχονται και οι ίδιοι ότι από τη στιγμή που το υπερασπίζεται προσωπικά ο ίδιος ο Βενιζέλος αυτό θα περάσει, παρά τις αντιδράσεις. Η αυταρχική προσωπικότητά του, και ο έντονος συγκεντρωτισμός που τον διακατέχει καθώς και η ενεργός επέμβαση του καθίστανται επιβλαβείς για την εργασία των νομοθετικών σωμάτων ιδίως των κοινοβουλευτικών επιτροπών που γνωρίζοντας ότι η προσωπική λάμψη του Βενιζέλου αρκεί για να περάσει το νομοσχέδιο με αποτέλεσμα να μην προβαίνουν σε σοβαρή επεξεργασία του νομοσχεδίου¹⁸⁵. Οπότε περιορίζονται στο να το κάνουν λιγότερο επικίνδυνο. Το ίδιο και οι επιτροπές της Βουλής.

4.4.1 Τυπικότητα εναντίον Σκοπιμότητας.

Στην πρώτη φορά, που το νομοσχέδιο εισάγεται στην Βουλή προς συζήτηση και ψήφιση, την 29^η Μαρτίου 1929¹⁸⁶, γίνονται εμφανείς τόσο οι διαθέσεις του Βενιζέλου, όσο και η προσπάθεια των αντιτιθέμενων στο νομοσχέδιο να βάλουν προσκόμματα στην ψήφισή του. Ο βουλευτής Νάκος, συνεπικουρούμενος από τον Παπαναστασίου, υποστηρίζουν ότι δεν τηρούνται οι Συνταγματικά προβλεπόμενες διαδικασίες. Συγκεκριμένα, τονίζουν, ότι όχι μόνο η αιτιολογική έκθεση είναι τυπική αλλά δεν έχει και την υπογραφή του αρμόδιου υπουργού Δικαιοσύνης, όπως θα έπρεπε αφού περιέχει νομικές διατάξεις και ποινές που άπτονται της αρμοδιότητας και αυτού. Ο Νάκος τονίζει

¹⁸⁵ Βλ. σχετικά Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 170.

¹⁸⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 29^η Μαρτίου 1929, σ.σ. 621- 629.

ότι επειδή το ζήτημα είναι σοβαρό και αφορά την ελευθερία της συνείδησης, πρέπει να τύχει περισσότερης μελέτης ώστε να έχουν εξασφαλισμένη τη συνείδησή τους. Στο ίδιο πνεύμα και ο Παπαναστασίου τονίζει ότι τόσο οι συνταγματικά προβλεπόμενες διαδικασίες δεν τηρούνται, όσο και το ίδιο το νομοσχέδιο περιέχει αντισυνταγματικές διατάξεις, και πρέπει να τύχει περισσότερης μελέτης, να ακολουθηθούν οι Συνταγματικά προβλεπόμενες διαδικασίες και να παραπεμφθεί στην αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή. Το ότι έχει καθυστερήσει δεν έχει σημασία. Ο Ζαβιτζιάνος και ο Βενιζέλος υποστηρίζουν ότι το συγκεκριμένο νομοσχέδιο έχει καθυστερήσει ήδη πολύ και ότι επείγει η ψήφισή του ειδικά ο Βενιζέλος θα δηλώσει *«δεν θέλουμε να παραβιάσουμε το Σύνταγμα, αλλά να τελειώνουμε μια ώρα νωρίτερα»*¹⁸⁷. Είναι χαρακτηριστική η επιμονή του Βενιζέλου να αποφύγει τα Συνταγματικά προβλεπόμενα και την παραπομπή του νομοσχεδίου στην κοινοβουλευτική επιτροπή δικαιοσύνης υποστηρίζοντας ότι το νομοσχέδιο είναι καθαρά του υπουργείου εσωτερικών, και προτείνοντας να διακοπεί η συνεδρίαση για να υπογραφτεί απλώς από τον υπουργό Δικαιοσύνης. Μετά όμως από παρέμβαση του Τσαλδάρη¹⁸⁸, ο οποίος αναφερόμενος στην διαδικασία λέει ότι και άλλες φορές είχε παρακαμφθεί η επιτροπή, ότι υπάρχει ιστορικό, παράδοση, στο να μην τηρούνται τα προβλεπόμενα, τονίζει ότι δημιουργείται και ζήτημα ουσίας εκτός από το τυπικό καθώς το νομοσχέδιο αναφέρεται στην ελευθερία των ιδεών και χάρη *«περιφρούρησης του Συντάγματος»*, αλλά και να έχουν εξασφαλισμένη τη συνείδησή τους, πρέπει να τύχει περισσότερης προεργασίας αυτή τη φορά, ο Βενιζέλος υποχωρεί και δέχεται να σταλεί στην επιτροπή, για να μη φανεί τελικά ότι το έκανε αυτός. Τονίζοντας, παράλληλα ότι αν με αυτό τον τρόπο θέλουν να ακυρωθεί η ψήφισή του νομοσχεδίου, δεν θα το πετύχουν. Θα δεχτεί τροπολογίες που να ασφαλίζουν την ελευθερία σκέψης, αλλά όχι το να μην οπλιστεί το Κράτος απέναντι του κινδύνου. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι το Σύνταγμα και η τήρηση των διαδικασιών επαφίεται στη συνείδηση του εκάστοτε υπουργού ή πρωθυπουργού, και ότι υπάρχει προηγούμενο παρακάμψεων των προβλεπόμενων. Η κυβέρνηση προσπαθεί να αποφύγει με πρόφαση το κατ' επείγον τις προβλεπόμενες διαδικασίες, δηλαδή, να αποφύγει τον κοινοβουλευτικό έλεγχο των επιτροπών, οι οποίες

¹⁸⁷ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 29^η Μαρτίου 1929, σ. 622. Στο ίδιο πνεύμα θα απαντήσει και σε επικρίσεις για αυθαιρεσίες που μπορεί να προκαλέσει το νομοσχέδιο κατά την εφαρμογή του λέγοντας πως το ότι θα υπάρξουν αυθαιρεσίες δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να κατοχυρωθούμε.

¹⁸⁸ Το Λαϊκό Κόμμα δεν έχει αναγνωρίσει την Αβασίλευτη Δημοκρατία, θα το κάνει αργότερα το 1932.

λειτουργούν ως μέσο ελέγχου κοινοβουλευτικού της Κυβέρνησης. Επιπλέον, το υπουργείο Εσωτερικών νομοθετεί σε ζητήματα που άπτονται του υπουργείου της Δικαιοσύνης. Τέλος, εμμέσως, γίνεται εμφανές, από το γενικό κλίμα της συζήτησης, ότι όλοι γνωρίζουν ότι το νομοσχέδιο από την στιγμή που το υποστηρίζει ο Βενιζέλος θα περάσει. Άλλωστε, τι άλλο μπορεί να σημαίνει η πρόταση του «*μη φανεί ότι το έκανα εγώ*». Η παντοδυναμία του Βενιζέλου επιδρά όμως και στις ίδιες τις επιτροπές, οι οποίες γνωρίζοντας ότι τελικά θα περάσει το νομοσχέδιο δεν ασχολούνται σοβαρά με την εξέτασή του. Η μικτή επιτροπή¹⁸⁹, χαρακτηριστικά, που εξέτασε το νομοσχέδιο βρήκε το άρθρο 1 εντάζει και προέβει μόνο σε μικροαλλαγές για να γίνει νομικότερο. Στην συζήτηση της 3^{ης} Απριλίου, ο Παπαναστασίου δηλώνει ότι εφόσον επιμένει ο Βενιζέλος αυτό θα ψηφιστεί, οπότε παρόλο που τίθεται κατά της αρχής, ζητά τροποποιήσεις ώστε να γίνει λιγότερο επικίνδυνο. Ο Βενιζέλος, πάντως στην ίδια συνεδρίαση, φροντίζει πριν το κλείσιμό της να επανέλθει και να εκβιάσει τις καταστάσεις αναφέροντας ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα ετοιμάζει γενική απεργία για να επιβληθεί στην κυβέρνηση και την εθνική αντιπροσωπεία. Λέγοντας ούτε λίγο ούτε πολύ στους βουλευτές ότι ή είσαστε μαζί μας ή με τους εχθρούς της Δημοκρατίας και του Έθνους. Οπότε εκ προοιμίου, η συζήτηση μετατοπίζεται στο πολιτειακό και εθνικό επίπεδο. Όπως θα δούμε παρακάτω.

Το ίδιο το Σύνταγμα όμως, εκτός από τις εσκεμμένες παραβιάσεις, δημιουργεί προβλήματα στην εύρυθμη κοινοβουλευτική λειτουργία. Συγκεκριμένα με το άρθρο 77 που δίνει το δικαίωμα στην κυβέρνηση να νομοθετεί κατά την διάρκεια διακοπής λειτουργίας της Βουλής. Το συγκεκριμένο νομοσχέδιο στην Συνεδρίαση της 3^{ης} Απριλίου παραπέμπεται στην επιτροπή εξουσιοδότησης, την οποία ακόμα και ο ίδιος ο εμπνευστής του άρθρου 77 ο Παπαναστασίου παραδέχεται ότι έχει εξελιχτεί σε «*τέρας*»¹⁹⁰. Καθώς η εκτελεστική περνάει μια σειρά από νόμους χωρίς κοινοβουλευτικό έλεγχο (λείπουν οι βουλευτές της επαρχίας για τον προεκλογικό αγώνα και αφήνουν αντιπροσώπους τους πίσω, ή στελεχώνονται οι επιτροπές κυρίως από Αθηναίους βουλευτές).

¹⁸⁹ *Αρχείον της Βουλής*, Α' Σύνοδος, Β' Βουλευτική περίοδος, τ. Α', σ. 899.

¹⁹⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 3^{ης} Απριλίου 1929, σ. 743.

Τέλος, στο ίδιο κλίμα, του κατεπείγοντος και του ότι το νομοσχέδιο είναι κυβερνητικό και δη του Βενιζέλου, εισέρχεται στην Γερουσία, με την προτροπή να μην προβεί σε τροποποιήσεις, αλλά να το ψηφίσει για να ξεκινήσει η εφαρμογή του. Επιβάλλεται δηλαδή η κυβέρνηση και ειδικά ο Βενιζέλος στα νομοθετικά σώματα.

4.4.2 Υπέρ – Κατά του Νομοσχεδίου.

4.4.2.α Βουλή

Υπέρ του νομοσχεδίου τάχθηκε αρχικά ο συντηρητικός φιλοβασιλικός Ράλλης, στην συνεδρίαση της Βουλής της 3^{ης} Απριλίου¹⁹¹. Ο οποίος, ως εκπρόσωπος της μικτής επιτροπής Εσωτερικών και Δικαιοσύνης, ανέλαβε να συμπυκνώσει τα πορίσματά της, εκφράζοντας την πλειοψηφία της. Οι όποιες ενστάσεις του κινήθηκαν στα πλαίσια της επιτροπής και αφορούσαν κυρίως τροπολογίες των διατάξεων του νομοσχεδίου, εκτός από το άρθρο 1. Βασική του ένσταση ήταν όπως αναφέρει και ο ίδιος «[...]να *μη φαινόμεθα, ότι θέλομεν να παραβιάζωμεν διατάξεις του πολιτεύματος* [...]»¹⁹², υπερασπίζεται, δηλαδή, τυπικά το δημοκρατικό πολίτευμα¹⁹³. Κατά τ' άλλα πλειοδοτεί υπέρ του νόμου και αναγνωρίζει την αναγκαιότητα ψήφισής του συμφωνώντας με την κυβέρνηση την οποία και συνεχάρει για την πρωτοβουλία.

Η προσωπική του γνώμη είναι ότι ο κίνδυνος υπάρχει και είναι μεγάλος, καθώς καθημερινά όπως ισχυρίζεται οι κομμουνιστικές ιδέες προοδεύουν σε όλες τις τάξεις και στο δημόσιο.

«Ο κίνδυνος του κοινωνικού καθεστώτος εν τω οποίω βιούμεν δεν είναι τόσον μακρυνός και ότι τα καθ' ημέραν πραττόμενα εν τη χώρα αυτή σαλεύουσιν εκ βάθρον τα θεμέλια του κοινωνικού μας καθεστώτος.» Και συνεχίζει παρακάτω. *«Δεν νομίζω, ότι εφόσον βλέπομεν, ότι αι κομμουνιστικάί ιδέαι προώδευσαν εις όλας τας τάξεις και ότι έφθασαν και εις τους*

¹⁹¹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 3^{ης} Απριλίου 1929, σ. σ. 728- 751.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 730.

¹⁹³ [...] «δια να καταστή το πράγμα νομικότερον» [...] στο ίδιο, σ. 731.

*κλάδους του δημοσίου, δεν νομίζω, ότι δυνάμεθα να είπωμεν βασίμως, ότι δεν υπάρχει κίνδυνος κατά του καθεστώτος. Νομίζω, ότι ταύτα λέγοντες αποδεικνύομεν, ότι καθεύδομεν υπό μανδραγόραν».*¹⁹⁴

Κομμουνιστικές ιδέες, που όπως λέει και ο ίδιος, προέρχονται από έξω από την Μόσχα, και δελεάζουν τους δυστυχείς, και τους προσηλυτίζουν. Καθώς, όπως λέει οι κακές ιδέες καρποφορούν πιο εύκολα από τις καλές, και οι κομμουνιστικές ιδέες φτάσανε παντού, στο σχολείο, στα Πανεπιστήμια, στο στρατό και στο Ναυτικό. Κατηγορεί τους φιλελεύθερους και την αστική τάξη ότι δείχνει αμέλεια στο θέμα και δεν το παίρνει στα σοβαρά. Ενώ καθήκον τους είναι ως εκπρόσωποι του κοινωνικού καθεστώτος να αμύνονται εναντίον τέτοιων ιδεών. Χαρακτηριστικά αναφέρεται σε μια ομιλία του Σβώλου στην οποία παραβρέθηκε η αφρόκρεμα του αστικού καθεστώτος και τον χειροκροτούσε, ενώ αυτός μιλούσε αρνητικά για την ιδέα της πατρίδας και του Έθνους. Πώς είναι δυνατόν, κατά τη γνώμη του εν ονόματι της ελευθερίας της σκέψης να επιτρέπονται να διδάσκονται και να διαδίδονται τέτοιες ιδέες, και να δηλητηριάζονται οι νέοι. Μάλιστα, παραλληλίζει την σημερινή κατάσταση με την εποχή της Γαλλικής επανάστασης, υποστηρίζοντας ότι και τότε το καθεστώς των ευγενών διασκέδαζε με αυτές τις ιδέες και τις άφηνε να κυκλοφορούν και στο τέλος γίνανε πραγματικότητα και ο λαός επαναστάτησε και τους πήρε τα κεφάλια¹⁹⁵. Κλείνει λέγοντας να προσέξουν μήπως συμβεί και σε αυτούς το ίδιο.

Ο Βενιζέλος παρεμβαίνει για να πει ότι ο Σβώλος δεν ανήκει στην Γ΄ Διεθνή, και ότι κατ' αυτόν άμεσος κίνδυνος δεν υπάρχει. Αλλά τα μέτρα τα παίρνει για το μέλλον και για να μην θρηνούνε θύματα. Προφασίζεται, δηλαδή τον λαό, και την προστασία του, για να περιορίσει τις ελευθερίες του.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 731.

¹⁹⁵ Οι εικονοκλαστικές περιγραφές είναι χαρακτηριστικές σε αρκετά σημεία των συζητήσεων, οι οποίες εμφανίζουν τους κομμουνιστές ως αιμοβόρους αδίστακτους εγκληματίες, για παράδειγμα ο Βενιζέλος για να δικαιολογήσει την ανάγκη μέτρων για την πρόληψη του κακού κάνει λόγο για το ότι αν επικρατήσουν τελικά θα μας πάρουν το κεφάλι, γεγονός που δεν επιτρέπει σε κανέναν να κοιμάται ήσυχος (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β΄ Βουλευτική Περίοδος, Α΄ Σύνοδος, τ. Β΄, συνεδρίαση 29^{ης} Μαρτίου 1929, σ.σ. 628- 629.). Ασφαλώς, αυτές οι εικόνες, απευθύνονται στο συναίσθημα. Άλλωστε το ΚΚΕ σε επίσημη απάντηση προς τις δηλώσεις Βενιζέλου τονίζει ότι δεν τους ενδιαφέρουν τα κεφάλια των αστών της εθνικής αντιπροσωπείας, δεν αποτελούν ζήτημα αρχής. Σκοπός είναι η ανατροπή της εξουσίας τους. ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα, Τ. Γ΄, σ. 27.

Ο Ράλλης τονίζει ότι λυπάται που η αιτιολογία είναι ότι τα μέτρα είναι για όσους πέφτουν θύματα, ενώ θα έπρεπε να είναι για να προστατεύσουν το κοινωνικό καθεστώς. Λυπάται όσους μπήκαν στην οδό της προόδου και εν ονόματι της ελευθερίας αφήνουν αυτά τα πράγματα να διαδίδονται.

*«Κύριοι, παρεδόθη εις ημάς κατόπιν αγώνων εν Έθνος. Έθνος μικρόν τότε, αλλ' έχον την παράδοσιν και έχον τον πατριωτισμόν μέγα. Αλλά την εθνικήν ταύτην κληρονομίαν είμεθα υποχρεωμένοι να προστατεύωμεν κατά πάσης επιδρομής. Εκείνοι οι οποίοι αρνούνται την ιδέαν της Πατρίδος, εκείνοι οι οποίοι αρνούνται την ιδέαν του Έθνους δεν είναι δυνατόν παρά να είναι εχθροί και δεν είναι δυνατόν παρά να γίνωται άξιοι της αυστηράς προς αυτούς κρίσεως του Ελληνικού Έθνους».*¹⁹⁶ Δεν είναι δυνατόν συνεχίζει να επιτρέπουμε να διδάσκονται αυτές οι ιδέες και να δηλητηριάζουν την νεολαία.

Και παρόλο που όπως τονίζει και ο ίδιος μπορεί να τον χαρακτηρίσουν εχθρό της προόδου και αντιδραστικό, παραδοσιακό, κλείνει προτρέποντας:

«Ημείς έχομεν την αξίωσιν εκ μέρους της Κυβερνήσεως, η οποία έλαβε την εντολήν αυτήν κατά παταγώδη τρόπο παρά του αστικού καθεστώτος, του κοινωνικού καθεστώτος υπέρ του οποίου σήμερον αγωνίζεται να κάμη έ ν α ν ε ω τ ε ρ ι σ μ ό ν παρ' όλας τας διαμαρτυρίας των προστατών της ελευθέρας σκέψεως μη δειλιών να διατυπώσω την γνώμην, όπως διατυπώθη το άρθρον, ότι, όστις διαδίδει ιδέας προς σχηματισμόν πεποιθήσεως προς ανατροπήν του ισχύοντος καθεστώτος τιμωρείται κλπ. Τότε θα έχετε πλήρη την προστασίαν του κοινωνικού καθεστώτος. Τότε θα έχετε πλήρη την προστασίαν της ιδέας του Έθνους και της Πατρίδας[...]».¹⁹⁷

Γίνετε εμφανές ότι ο Ράλλης εκφράζει μια συντηρητική και αντιδραστική γνώμη. Ανάμεσα στις δύο κατηγορίες ελευθερία- ασφάλεια κλείνει προς την δεύτερη. Χάριν του αφηρημένου ιδεολογήματος του Έθνους, ως κάτι που υπάρχει πάνω από τους πολίτες, προτείνει τον περιορισμό των ελευθεριών, και ειδικά των επιβλαβών ιδεών. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι κινείται στα πλαίσια μιας Οργουελικής κοινωνίας, στην οποία

¹⁹⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 732.*

¹⁹⁷ *Στο ίδιο, σ. 733.*

το Κράτος θα φιλτράρει τις πληροφορίες, ενώ παρακάτω ο Παπαναστασίου υπερασπίζεται ένα μοντέλο πιο κοντά στην κοινωνία του Huxley, όπου υπάρχει ελευθερία απόλυτη, έστω και αν αυτή στο μυθιστόρημα του Huxley καταλήγει στα ίδια αποτελέσματα από την ανάποδη, καθώς ο πολίτης χάνεται σε έναν ωκεανό ιδεών και πληροφοριών¹⁹⁸. Κλείνοντας να παρατηρήσουμε ότι οι μόνες ενστάσεις του στις υπόλοιπες διατάξεις αφορούσαν αυτές του συνέρχεσθαι, και του συνεταιρίζεσθαι, καθώς και την διάταξη που αφορά το αν είναι πολιτικό ή όχι, ο ίδιος το θεωρεί πολιτικό. Δεν μπορούμε παρά να εικάσουμε ότι υποβόσκει μια υποψία ότι μπορεί να καταδιωχτούν και βασιλικοί με αυτές τις διατάξεις καθώς δίνουν την ευχέρεια στην εκτελεστική εξουσία να αυθαιρετεί.

Στον αντίποδα της επιχειρηματολογίας του Ράλλη, τονίζοντας το άκρο της ελευθερίας, και αφού δεν υπήρχαν κομμουνιστές βουλευτές, στο νομοσχέδιο αντιτάχθηκε σθεναρά η σοσιαλίζουσα πτέρυγα του Κόμματος των Φιλελεύθερων, και ειδικά ο Παπαναστασίου, που ενώ ακολούθησε μια αντικομμουνιστική επιχειρηματολογία, τόνισε ότι δεν φοβάται καμιά κοινωνική μεταβολή αν αυτή γίνεται με την έγκριση της πλειοψηφίας του λαού. Αυτοί που δεν έχουν λόγο να διαμαρτύρονται, όπως λέει, είναι οι οπαδοί του ΚΚΕ, γιατί εκτός του ότι αμφισβητούν τις Δημοκρατικές αρχές της ελευθερίας της σκέψης και της συζήτησεως, βλάπτουν και με την δράση τους κόμματα όπως το δικό του, που αναγνωρίζουν τις ατέλειες του κοινωνικού καθεστώτος και προχωρούν σε βαθμιαίες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Ενώ οι οπαδοί του ΚΚΕ με τη στάση τους δυσφημίζουν κάθε κίνηση που αποσκοπεί στην καλύτερευση των κοινωνικών όρων, και επιπλέον διχάζουν τις εργατικές δυνάμεις, αλλά και την εργατική από την αγροτική τάξη.

*« Αλλά, όσον και αν εκ της δράσεως αυτών και εκ των αρχών αυτών αξίζουν μιαν συμπεριφοράν αυστηράν οι οπαδοί του κομμουνιστικού κόμματος, όσον και εάν εγώ όπως είπον, ανήκω εις ένα κόμμα το οποίον έχει πρόγραμμα συχνών και συστηματικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων προς εξύψωσιν των εργαζομένων τάξεων, εν τούτοις δεν συμφωνώ με το υπό συζήτησιν νομοσχέδιον»*¹⁹⁹ και συνεχίζει ενώ παράλληλα επικρίνει το

¹⁹⁸ Βλ. Σχολή Φρανκφούρτης που επιχειρηματολογεί γιατί ο φιλελευθερισμός και το φαινομενικά αντίθετό του ο φασισμός ή και σταλινισμός είναι και τα δύο ολοκληρωτικά καθεστώτα ενώ ο Καστοριάδης ισχυρίζεται ότι οι φιλελεύθερες ολιγαρχίες- αστικές δημοκρατίες είναι λιγότερο ολοκληρωτικές αλλά έχουν τον ίδιο σκοπό κοινωνικού ελέγχου.

¹⁹⁹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 734.*

κομμουνιστικό κίνημα ότι η πολιτική του είναι καταστροφική και δεν αποτελεί παρά προϊόν μίμησης και αποτέλεσμα της επίδρασης της ξένης προπαγάνδας « *Ευρισκόμεθα εις ένα καθεστώς Δημοκρατικών. Η αρχή της Δημοκρατίας είναι ότι πρέπει να παρέχονται όλα τα μέσα και κάθε ελευθερία προς διαφώτισιν του λαού, πρέπει να παρέχεται ελευθερία εις την κριτικήν της καταστάσεως της κοινωνικής, της καταστάσεως της πολιτειακής και ότι εις το τέλος πρέπει να ασφαρίζεται η εκάστοτε επικράτησις της θελήσεως της πλειοψηφίας. Αυταί είναι αι δύο θεμελιώδεις αρχαί*». ²⁰⁰ Ο Βενιζέλος παρεμβαίνει σημειώνοντας ότι αυτές τις αρχές αρνείται η Γ' Διεθνής. Ο Παπαναστασίου συμφωνεί και συνεχίζει: «[...]μόνον κατ' αυτόν τον τρόπον δύναται να ασφαλισθεί η πρόοδος εις ένα λαόν και μόνον κατ' αυτόν τον τρόπον επιτυγχάνεται η ικανοποίησις των ανθρωπιστικότερων συμφερόντων εις εκάστην εποχήν [...]. Δεν νομίζω όμως, επειδή αυταί ήσαν αι αρχαί του κομμουνιστικού κόμματος, επειδή τοιαύτη υπήρξεν η γέννησις του κομμουνιστικού κόμματος εις την Ελλάδα (εννοεί ότι δεν είναι αυτοφύες, σ.τ.σ.) , ότι πρέπει να καταλύσωμεν ημείς τας θεμελιώδεις αρχάς της Δημοκρατίας και να έλθωμεν να αντιγράψωμεν το κομμουνιστικό καθεστώς[...] η παμψηφία του λαού είναι αντίθετος προς τας αρχάς της βίας. Η Δημοκρατία δεν φοβείται ουδεμίαν κοινωνικήν μεταβολή, εφ' όσον αυτή θα εγένετο με την έγκρισιν της πλειοψηφίας του λαού δι' αυτόν τον λόγον, λέγω, δεν δύναμαι να συμφωνήσω μετά της Κυβερνήσεως.» ²⁰¹

Ο Ράλλης παρεμβαίνει ανταπαντώντας στον Παπαναστασίου, λέγοντας, ότι αν η βάση ενός πολιτεύματος είναι οι αρχές σεβασμού των ανατρεπτικών ιδεών, τότε πάσχει από δημοκρατιομανία.

Άλλωστε, απαντώντας στον Ράλλη, ο Παπαναστασίου, λέει ότι η Γαλλική επανάσταση έγινε κατά ενός τυραννικού καθεστώτος. Κατά τον ίδιον, η ρωσική επανάσταση ως πιο πρόσφατο παράδειγμα, είναι απόδειξη ότι τα βίαια μέτρα καταστολής δεν εμποδίζουν την εξέγερση αλλά την ενισχύουν. Τονίζει ότι όσοι ψηφίζουν το ΚΚΕ δεν είναι κατ' ανάγκη και επαναστάτες.

Θέλοντας να διαχωρίσει το κοινωνικό, πολιτειακό από το εθνικό, υποστηρίζει ότι πρέπει να αφεθούν ελεύθερες οι ιδέες στον πολιτικό στίβο, και δεν υπάρχει ανάγκη λήψης

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 734.

²⁰¹ Στο ίδιο.

έκτακτων μέτρων, καθώς όσον αφορά την προπαγάνδα που στρέφεται κατά του Έθνους, αρκεί η υπάρχουσα ποινική νομοθεσία, η οποία και πρέπει να εφαρμόζεται αυστηρά.

Επειδή όμως, όπως λέει, βλέπει ότι ο Βενιζέλος επιμένει στην ψήφισή του, προτείνει κάποιες τροπολογίες καθώς η αόριστη ορολογία του το καθιστά επικίνδυνο και μπορεί να καταλήξει σε διωγμό του πνεύματος και των ιδεολόγων. Ειδικά στην Ελλάδα που υπάρχει μεγάλη σύγχυση εννοιών γύρω από το τι είναι κομμουνισμός, κινδυνεύουν πολλοί καίτοι υπέρ του Έθνους, να χαρακτηριστούν ως εχθροί της πατρίδας. *«Εδώ και περί γλώσσης να ομιλήσητε, αύριον θα ευρεθούν άνθρωποι , να σας καταγγείλουν, ότι είσθε προδότης της πατρίδος, του Έθνους, αιρετικοί»*²⁰². Καθώς υπάρχει σωρεία περιστατικών όπως τα των Μαρασιακών, που δείχνουν ότι η αοριστία του νόμου δεν εξασφαλίζει κανέναν. Ακόμα και ο Βενιζέλος μπορεί σε άλλη συνθήκη να χαρακτηριστεί ως κομμουνιστής.

*«Κύριε Πρόεδρε της Κυβερνήσεως πρέπει να λάβητε υπ' όψει σας, ότι δεν μπορεί να είσθε πάντοτε ο επποπεύων του νόμου αυτού. Και δεν γνωρίζω μήπως και σεις δεν υπάγητε εις την φυλακή, εάν θεωρηθήτε ως ανατροπεύς του καθεστώτος και της πατρίδας»*²⁰³. Η καθηγητές πανεπιστημίου ως προδότες της πατρίδας, όπως έκανε προηγουμένως ο Ράλλης με τον Σβώλο.

Τέλος, ο Παπαναστασίου, προτείνει, ανάμεσα στις άλλες τροπολογίες, να περιληφθεί και μια διάταξη που να περιλαμβάνει φασιστικές ή δικτατορικές ενώσεις. Η οποία και απορρίφθηκε. Βέβαια, ο Παπαναστασίου, στην ίδια συζήτηση δέχτηκε επίθεση από τον Ζαβιτζιάνο ο οποίος τον κατηγορήσε για αντιδημοκράτη, θυμίζοντας του ότι υποστήριξε το Κατοχρωτικό Διάταγμα, και ότι καθιέρωσε την Δημοκρατία και εκ των υστέρων την επικύρωσε με δημοψήφισμα. Καθώς και την θεωρία περί υπουργικής θητείας ενός έτους, δύο μέτρα που κατά την άποψή του στρέφονται ανοικτά κατά του λαού που επικαλείται ο Παπαναστασίου. Υποστηρίζοντας, ότι ούτε Δημοκράτης, ούτε Φιλελεύθερος είναι. Ο Παπαναστασίου δικαιολογείται λέγοντας ότι τότε ήταν περίοδος εθνικού αγώνα και όφειλε να καθοδηγήσει τον λαό. Είναι εμφανές μέχρι εδώ ότι η συζήτηση ξέφυγε από το κοινωνικό

²⁰² *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σ. 735.*

²⁰³ *Στο ίδιο, σ. 736.*

επίπεδο και την ανάγκη λήψης των μέτρων και γυρίζει γύρω από πολιτειακά και πολιτικά ζητήματα.

Ο Μπότσαρης, στηριζόμενος στην αντίθεση των δύο προηγούμενων, τονίζει ότι κρύβεται το φιλοσοφικό ερώτημα αν η επανάσταση αποτελεί δικαίωμα ή όχι. Όπως λέει, από άποψη θετού δικαίου απαγορεύεται η επανάσταση. Από άποψη ανωτέρας ηθικής, που διδάσκει ποιο είναι το αγαθό και τα μέσα επίτευξής του, οι κομμουνιστές ζητάνε την ανοχή μας για να ασκήσουν βία στην κοινωνία. Το πρόβλημα τότε γίνεται ευθύνης των πολιτικών. Οι οποίοι έχουν ευθύνη να προλάβουν το κακό, και να υπολογίζουν τις συνέπειες των πράξεων, όχι απλώς να ακολουθούν δόγματα, γιατί θα θεωρηθούν ηθικοί αυτουργοί. Κατά τον ίδιο δεν συγκρίνεται η Γαλλική Επανάσταση με αυτή των Μπολσεβίκων, καθώς η πρώτη επιδίωξε ένα καλύτερο αύριο ενώ η δεύτερη κατέληξε σε μια αιματηρή ουτοπία. Όπως γίνεται εμφανές κατ' αυτόν μετά το τραγικό πείραμα στην Ρωσία. Υποστηρίζει ότι είναι δίκαιο αλλά και λεπτό μέτρο, και ότι πρέπει να αλλάξουν τους δυσμενείς βιοτικούς όρους που επικρατούν μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Τίθεται υπέρ του νομοσχεδίου, αν και είναι λεπτό ζήτημα, καθώς θα προφυλάξει το δημοκρατικό και φιλελεύθερο κράτος και τα τέκνα του από κίνδυνο. Τότε μόνο είναι φιλελεύθερο, όταν προστατεύει «*υπηκόους*» από κινδύνους. Κλείνει λέγοντας ότι πρέπει να δώσουν προσοχή στους νέους, γιατί τόσο ο κομμουνισμός όσο και ο φασισμός στηρίζονται στις οργανώσεις των νέων.

Ο Βουλευτής Παπαθανάσης, συμφωνεί ότι πρέπει να διώκεται κάθε βίαιη ανατροπή, αλλά προτείνει τροποποίηση γιατί υποστηρίζει ότι όπως διατυπώνεται κινδυνεύει να καταστήσει διώξιμη κάθε κοινωνιστική ιδέα που είναι νεωτερίζουσα, καθώς δεσμεύει την ελευθερία γνώμης. Παράλληλα με την φιλεργατική πολιτική, που είναι το καλύτερο μέσο κατά ανατρεπτικών ιδεών, πρέπει να βελτιωθεί και ο μισθός των δημοσίων υπαλλήλων και ιδίως των δικαστών.

Ο Τζέρμιας, συνδικαλιστής, τίθεται κατά του νομοσχεδίου λέγοντας ότι έχει «*δικτατορική χροιά*». Για αυτόν δεν θα έπρεπε να τίθεται καν ζήτημα κομμουνισμού, γιατί

το μόνο πρόβλημα που υπάρχει είναι το «κοινωνικό πρόβλημα»²⁰⁴, το οποίο κατά την γνώμη του θα αντιμετωπιστεί με έργα όχι με νόμους, οποιοσδήποτε φόβος εκδηλώνεται κατά του κομμουνισμού έχει ως αποτέλεσμα να τον ενδυναμώνει. Τα μέτρα κατ' αυτόν στρέφονται κατά των επαγγελματικών διεκδικήσεων και της εργατικής τάξης.

«Έρχεται λοιπόν σήμερα η πρώτη καθαρώς Δημοκρατική Βουλή κατά παμψηφίαν, μια Κυβέρνησις διακηρύχσασα ότι είναι φιλεργατική, δια τρόπου ήκιστα κοινοβουλευτικού, διότι είναι πασίδηλος η αποδοκιμασία της Βουλής κατά του νομοθετήματος αυτού, και εκβιάζεται η Βουλή αυτή από τον υπουργόν των Εσωτερικών αναφέροντα τα επεισόδια της Ελευσίνος και του Λαυρίου, επεισόδια τα οποία ευθύνουν την αστυνομία και εις τούτο ακριβώς πρέπει να στραφή η προσοχή του κ. υπουργού των Εσωτερικών διότι η αστυνομία, της οποίας αποκλειστικόν καθήκον είναι το προνοεῖν, δεν προλαμβάνει τα επεισόδια ταύτα, έρχεται δια του τρόπου αυτού και , τίποτε ολιγώτερον τίποτε περισσότερον κύριοι συνάδελφοι να καταργήση κατ' ουσίαν τας επαγγελματικάς διεκδικήσεις , διότι έκαστος εργοδότης θα είναι ελεύθερος εκ του νομοθετήματος αυτού να λέγη ότι ο σκοπός δια τον οποίον διακόπτουν την εργασίαν ο σκοπός δια τον οποίον υποβάλλουν τα αιτήματα αυτών είναι ότι θέλουν μεταβάλουν το καθεστώς. Ποιο θα είναι το κριτήριον των σκέψεων αυτών;»²⁰⁵.

Ο Μάκκας, προσπαθώντας να συμβιβάσει τις απόψεις, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η «ιεράν ελευθερίαν της σκέψεως» και «να υπεραμυνθώμεν των απροσώπων δικαιωμάτων της διανόησης»,²⁰⁶ που αποτελεί και υποχρέωση κατ' αυτόν της αστικής τάξης, ώστε αυτά να μην θυσιαστούν χάριν της ασφάλειας προτείνει να καθοριστεί επακριβώς το αδίκημα ώστε να μην διωχτούν οι μεταρρυθμιστές ή ακόμα και οι ακραίοι που ασκούν κριτική και πέφτουν θύματα συγχύσεων. Το κριτήριο για τον ίδιο το θέτει το ίδιο το Σύνταγμα και το αν γίνεται σεβαστό από τα άτομα ή τις ομάδες.

²⁰⁴ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 18^η Ιουνίου 1929, σ. 1186.

²⁰⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 3^η Απριλίου 1929, σ. 751.

²⁰⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 30^η Μαΐου 1929, σ.σ. 982-983.

Εξετάζει λοιπόν το νομοσχέδιο από άποψη δικαίου και σκοπιμότητας. Από άποψη δικαίου υποστηρίζει ότι η κοινωνία έχει κάθε δικαίωμα να αμυνθεί κατά των έκδηλων εχθρών.

«Διότι η κοινωνία δια των εγκύρων αντιπροσώπων αυτής, έχει όχι μόνον το δικάωμα, αλλά και το καθήκον να προασπίση την κοινωνικήν τάξιν, την κοινωνικήν αρμονίαν και την κοινωνικήν εξέλιξιν, απέναντι των εκδήλων εκείνων εχθρών των, οι οποίοι θα ήθελον δια βιαίων μέσων να ανατρέψουν ή να διασαλεύσουν την τάξιν ταύτην[...] Η άρνησις ενός τοιούτου δικαιώματος, θα εσήμαινε την άρνησιν αυτής ταύτης της έννοιας του Κράτους[...]πρόκειται[...]περί μιας έννοιας κοινωνικού ενστίκτου αυτοσυντηρήσεως[...]»²⁰⁷ Ο κομμουνισμός για τον Μάκκα θέλει να αποτελεί μια εξαίρεση στον γενικό κανόνα καθώς είναι εχθρός της Δημοκρατίας και επιπλέον ειδικά στην χώρα μας έχει στο πρόγραμμά του και την Αυτονόμηση της Μακεδονίας, οπότε τιθέμενου ζητήματος εθνικής ακεραιότητας η άμυνα του Κράτους είναι δικαιολογημένη, έστω και αν ο κίνδυνος είναι μικρός, τα όπλα που ζητά το κράτος δεν πρέπει να του τα αρνηθούμε. Αλλά ταυτόχρονα πρέπει να περιοριστεί η άμυνα μόνο στην βίαιη ανατροπή στον Μπολσεβικισμό, και να αφήσει απ' έξω όσους νόμιμα προπαγανδίζουν ιδέες. Το κριτήριο για την διάκριση είναι αν η μειοψηφία είναι νομοταγής ή όχι όταν προπαγανδίζει ιδέες. Και καθώς η προπαγάνδα αποτελεί μια κομματική λειτουργία πρέπει να προστατευθεί , όπως προβλέπει το Σύνταγμα.

Από άποψη σκοπιμότητας, εξετάζει κατά πόσον είναι αποτελεσματικά αυτά τα μέτρα καταστολής και δίωξης, αντί μιας θετικής κοινωνικής πολιτικής. Υποστηρίζει ότι μια τέτοια πολιτική ασκεί από 20ετίας το Κράτος και δη οι Φιλελεύθεροι, καθώς στο πρόγραμμά τους περιλαμβάνονται η αγροτική μεταρρύθμιση και η εργατική νομοθεσία. Τονίζει ότι εκτός από το κράτος είναι και καθήκον της αστικής τάξης να δείξει μέσω της προπαγάνδας το πόσο άτοπη είναι η κομμουνιστική θεωρία *«Επομένως, βλέπομεν, αξιότιμοι κύριοι βουλευταί, ότι αυτή αυτή η εξέτασις του υπο την κρίσιν ημών νομοσχεδίου υπό την διπλήν άποψιν του δικαίου και της σκοπιμότητος μας φέρει εις εν συμπέρασμα κοινόν. Ότι είναι μεν αναμφισβήτητον, ότι η κοινωνία έχει το δικαίωμα να αμυνθή εναντίον των έκδηλων και βιαίων εχθρών της, αλλ' ότι συγχρόνως έχει την υποχρέωσιν την άμυνάν*

²⁰⁷ Ο.π., σ. 978.

της να την περιορίσει εκεί, αρνούμενη διαρρήδην, αρνούμενη κατηγορηματικώς έστω και αμυδρά έστω και αόριστον τυχόν βάσιν, να δώσει όπως επι ταύτης στηριζόμενοι ωρισμένοι συκοφάνται ή ορισμένοι εχθροί ιδεολόγων και ακαδημαϊκών και φιλολογούντων ανθρώπων, φθάσουν μέχρι του αποκλεισμού αυτών από της ελευθέρας ασκήσεως της ιδεολογίας των και του επαγγέλματος αυτών».²⁰⁸ Για αυτό το λόγο προτείνει την τροπολογία, αντί του όστις προπαγανδίζει, «όστις επιδιώκει ή προτείνει την εφαρμογή ιδεών[...]με έκδηλο σκοπό».

Ο Μαχαίρας, που είναι εκπρόσωπος της συντηρητικής εργατικής τάξης, μεταφέρει την γνώμη τους στην Βουλή για το νομοσχέδιο, αλλά δεν έχει σκοπό όπως δηλώνει εκ προοιμίου να μεταπείσει την κυβέρνηση να μην το ψηφίσει. Πιστεύει ότι τα καταπιεστικά μέτρα δυναμώνουν τον κομμουνισμό, καθώς αυτό που θέλει ο κομμουνισμός είναι να κάνει αγωνιστές, γιατί οπαδούς έχει ήδη, όλους τους φτωχούς. Ασφαλώς και είναι υπέρ των μέτρων για την προπαγάνδα στο στρατό και στο δημόσιο, αλλά όσον αφορά την εργατική τάξη θεωρεί ότι τα μέτρα θα δυναμώσουν το κομμουνιστικό κόμμα. Μια θετική κοινωνική πολιτική κατά την γνώμη του θα είχε καλύτερα αποτελέσματα. Αλλιώς προτείνει να αφεθεί μόνη της η εργατική τάξη να βρεί τρόπο να απαλλαχτεί «από την ολέθριαν επίδρασιν του κομμουνιστικού κόμματος και των οπαδών του».²⁰⁹

Ο βασικός, ένθερμος υποστηρικτής και εισηγητής του Ιδιώνυμου, ο υπουργός Εσωτερικών Ζαβιτζιάνος, ο οποίος διακατέχεται από έναν έντονο αντικομμουνισμό και αυταρχισμό, προσπάθησε να υπερασπιστεί λέξη προς λέξη το αρχικό νομοσχέδιο, αρνούμενος τις τροπολογίες που πρότειναν οι άλλοι βουλευτές. Για αυτόν η λήψη έκτακτων μέτρων ήταν επιβεβλημένη, καθώς, κατά την γνώμη του μέτρα κατά του κομμουνισμού έλαβαν όλα τα «πολιτισμένα» κράτη, ακόμα και τα φιλελεύθερα, ειδικά μετά τα διδάγματα της πείρας και τις ιστορίας, τα οποία δείχνουν ότι ο κομμουνισμός και ο σοσιαλισμός καταρρέουν σε όλο τον κόσμο. Η Ελλάδα δεν έλαβε μέτρα και για αυτό έγινε διεθνές κέντρο των «λωποδυτών». Με βάση αυτά τα διδάγματα της ιστορίας, λοιπόν, κατά τον Ζαβιτζιάνο, πρέπει να οδηγείται κανείς, όπως και όχι με την «τυφλή κοινή γνώμη»²¹⁰. Έμμεσα, δηλαδή, αμφισβητεί τον λαό ως αρμόδιο να κρίνει, τον λαό που

²⁰⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 30^η Μαΐου 1929, σ. 982.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 984.

²¹⁰ Στο ίδιο.

επικαλούνται οι υπόλοιποι, και τις ελευθερίες του. Επιπλέον, κατηγορεί πλαγίως όσους αντιτίθενται στο νομοσχέδιο ότι υπερασπίζονται αφηρημένες αρχές και ιδανικά ενώ η πραγματικότητα απαιτεί ρεαλισμό.²¹¹

Στην συνεδρίαση της 30^{ης} Μαΐου²¹² υποστήριξε ότι ενώ όλοι συμφωνούν στο σκοπό, που είναι η καταπολέμηση της βίαιης ανατροπής του καθεστώτος, οι τροπολογίες που προτείνουν κινδυνεύουν να επιφέρουν το αντίθετο αποτέλεσμα. ότι, δηλαδή, χάριν των φιλελεύθερων αρχών τις οποίες υπεραμύνονται, αντί να διώκουν τον κομμουνισμό θα τον εξυπηρετούν, καθώς θα διαφεύγουν του νομοσχεδίου αρκετοί ιδεολόγοι κομμουνιστές και θα ασκούν την προπαγάνδα τους ελεύθερα και υπό τη σκέπη του νόμου. Ανοιχτά, λοιπόν, προτείνει την κατάλυση των φιλελεύθερων αρχών ώστε να προστατευθεί με αυτό τον τρόπο το κοινωνικό καθεστώς *«δια να είναι το σημερινόν καθεστώς φιλελεύθερον πρέπει να είναι και μικρόν, έτοιμον δηλαδή να υποταχθή εις την μάλλον αντιφιλελευθέραν προσπάθειαν[...]και να ταφή από το δεσποτικώτερον και τραγικώτερον καθεστώς το οποίον εγνώρισεν ποτέ η ιστορία»*. Υποδηλώνοντας, εμμέσως ότι όσοι δεν είναι υπέρ του νομοσχεδίου αυτομάτως είναι και οπαδοί ή έστω βοηθούν την κομμουνιστική κίνηση.

Ο ίδιος δηλώνει ότι δεν φοβάται τυχόν αυθαιρεσίες και αδικίες που μπορεί να εμφανιστούν, καθώς για αυτόν *«εκείνος ο οποίος σήμερα υποστηρίζει τας αρχάς του κομμουνισμού είναι αναποφεύκτως και μοιραίος οπαδός της βίας»*.²¹³ Επιπλέον, εκτός από οπαδός της βίας, ο κομμουνιστής είναι και εχθρός της πατρίδας, και η κατίσχυση του κομμουνισμού θα σήμαινε και το τέλος της πατρίδας μας. Για αυτό το λόγο θεωρεί ότι πρέπει να εμποδίζεται κάθε θεωρητική συζήτηση περί κομμουνισμού. Ειδικά για τους οπαδούς του κομμουνισμού που προτείνουν ανοιχτά την αυτονόμηση της Μακεδονίας και της Θράκης ο ίδιος δηλώνει ότι θα τιμωρούσε ακόμα και την σκέψη. Ενώ λοιπόν αυτοί συζητούν για το αν τα μέτρα είναι ανελεύθερα, η κομμουνιστική προπαγάνδα, η αντιεθνική προπαγάνδα προχωρεί στα σχολεία και στο στρατό. Ειδικά στα σχολεία όπου υπάρχουν τουλάχιστον 25 *«κομμουνίζοντες»* επιθεωρητές εκπαίδευσης. Πληροφορία την οποία

²¹¹ Η άποψη αυτή, όπου το δέον εκλείπει και μένει το είναι οδηγεί στην αντίληψη της πολιτικής ως τεχνοκρατικής πρακτικής, όπου ο λόγος των ειδικών- τεχνοκρατών υπερισχύει του λαού.

²¹² *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 30^{ης} Μαΐου 1929, σ.σ. 977- 1001.

²¹³ Στο ίδιο, σ. 987.

αρνήθηκε ο υπουργός Παιδείας ως ακριβή, καθώς όπως σημείωσε συνήθως πρόκειται για παρεξήγηση, καθώς όποιος έχει λίγο νεωτερικές απόψεις συχνά κατηγορείται ως κομμουνιστής.

Σε μια έξαρση αντικομμουνισμού, ο Ζαβιτζιάνος υποστήριξε ότι οι κομμουνιστές είναι πιο πολλοί απ' όσους θέλουν να εμφανίζουν τα εκλογικά αποτελέσματα, και ότι η προπαγάνδα λειτουργεί και φέρει αποτελέσματα, μέσα από την κίνηση των διανοούμενων. *«Δεν νομίζω, ότι πρέπει να σταυρώσωμεν τας χείρας. Υπάρχει ένας κίνδυνος, ο οποίος είναι αναμφισβήτητος μεγάλος και δεν είναι τόσον μικρός, όπως παρουσιάζεται. Μη αναμετρώμεν τας ψήφους των καλπών ο αριθμός είναι μεγαλείτερος εκείνων»*²¹⁴. Επωφελούνται κάθε απεργίας και αναταραχής ζημιώνοντας την παραγωγή εν τέλει.

Η αγόρευση του Ζαβιτζιάνου προκάλεσε έντονη αντίδραση, καθώς η ευκολία στο να χαρακτηρίζει κάθε κίνηση ως κομμουνιστική και αντεθνική επιβεβαίωσε τους φόβους των άλλων βουλευτών για κακή και αυθαίρετη χρήση του νομοσχεδίου. Επιπλέον, γινόταν εμφανής η ευκολία που μια κίνηση κοινωνική θεωρούνταν αυτομάτως και κατά του Έθνους, ενώ ο Παπαναστασίου επιδίωκε να διατηρηθεί ξεχωριστά το κοινωνικό- πολιτικό από το εθνικό. Ο Βενιζέλος επενέβη για να επιβληθεί προσωπικά και να μετατοπίσει το ζήτημα σε διαφορά ταμπεραμέντου. Δηλώνοντας, ότι αυθαιρεσίες μπορεί να υπάρξουν, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να κατοχυρωθούν έναντι του κινδύνου. Και ότι σκοπός είναι η αποτροπή της προπαγάνδας που σκοπεί στην βίαιη ανατροπή. Έθεσε ζήτημα εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση συνδέοντας την τύχη της με την ψήφιση του νομοσχεδίου, και δεχόμενος τροπολογίες που θα διασφαλίσουν την ελευθερία της σκέψης, αλλά δεν θα αφήσουν το Κράτος χωρίς όπλα.

Ο Καφαντάρης, κράτησε μια στάση κριτικής συναίνεσης, συμφωνώντας στην αρχή για την ανάγκη μιας πρόσθετης άμυνας της κοινωνικής τάξεως. Συμφωνεί για μέτρα που αφορούν το στρατό και το σχολείο, αλλά διαφωνεί στη διατύπωση καθώς μπορεί να οδηγήσει σε καταχρήσεις επικίνδυνες για την πρόοδο του Ελληνικού Έθνους. *«Διότι είμαι πεπεισμένος, ότι η αγανάκτησις εναντίον της αποσυνθετικής κινήσεως δεν στρέφεται*

²¹⁴ Ο.π., σ. 993.

*εναντίον των απαρτιζόντων το κόμμα των κομμουνιστών, όσον στρέφεται εναντίον των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων».*²¹⁵

Ο Τσαλδάρης, συμφώνησε με την αναγκαιότητα του νομοσχεδίου ύστερα από την επιβεβαίωση του Βενιζέλου ότι δεν θα διώκεται η σκέψη, αλλά μόνο η επιδίωξη βίαιης ανατροπής. Ανάγοντας όλα τα άλλα ζητήματα σε θέμα διατύπωσης.

Ο Παπανδρέου, με συμβιβαστική διάθεση, ύστερα από το πολιτικό ζήτημα που έθεσε ο Βενιζέλος, υποστήριξε ότι δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητείται σοβαρά ο αντικειμενικός σκοπός του νομοσχεδίου, το σημείο που διαφωνούν είναι στα μέσα επίτευξης του σκοπού. *« Δεν υπάρχει κανείς εν τη αιθούση ταύτη, ο οποίος να μη φρονή, ότι ο κομμουνισμός αποτελεί κοινωνικήν μάστιγα και ότι η καθ' ολοκληρίαν εξαφάνισις του αποτελεί συμφέρον και του συνόλου, αλλά και αυτής της εργατικής τάξεως»*²¹⁶. Για τον ίδιο, όπως και για τον Παπαναστασίου, αποτελεσματικότερο θα είναι, αντί για μέτρα βίας και καταστολής, να αφεθεί ο κομμουνισμός να υπάρχει ελεύθερα, ως κίνηση και ως κόμμα, στον στίβο της πάλης των ιδεών, καθώς έτσι θεωρούν ότι θα πολεμηθεί αποτελεσματικότερα αντιπαραβαλλόμενος με την ιδεολογία της Δημοκρατίας. Η ήττα του θα είναι αποτελεσματικότερη, γιατί θα είναι ήττα στην συνείδηση των οπαδών του. Όσον αφορά όμως τις προσπάθειες του ΚΚΕ για υπονόμηση στρατού και εκπαίδευσης, αλλά και την προπαγάνδα για την αυτονόμηση της Μακεδονίας, συμφωνούν ότι αρκεί η απλή προπαγάνδα για να υπάρξει αδίκημα²¹⁷.

4.4.2.β Γερουσία

Στην Γερουσία, στην οποία το νομοσχέδιο εκ προοιμίου εισήχθη ως κυβερνητικό νομοσχέδιο, και ως εκ τούτου δεν έγιναν δεκτές τροποποιήσεις, ώστε να μην ματαιωθεί η ψήφισή του, η συζήτηση χαρακτηρίστηκε από την κεντρική διαμάχη ανάμεσα στον εκπρόσωπο των συντηρητικών εργατών Γ. Στρατή και τον βιομήχανο Γερουσιαστή

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 999.

²¹⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 18^η Ιουνίου 1929, σ. 1185.

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 1186.

Χατζηκυριάκο. Σημαντικό είναι να σημειώσουμε ότι πλέον δεν υπάρχει διάκριση στη συζήτηση μεταξύ κομμουνισμού και μπολσεβικισμού, αναφέρονται μόνο στον κομμουνισμό.

Ο Στρατής, ως εκπρόσωπος του εργατικού κόσμου, τάχθηκε κατά του ανελεύθερου και τρομοκρατικού νομοσχεδίου καίτοι συντηρητικός και σοσιαλιστής που διαφωνεί με τις κομμουνιστικές μεθόδους. Για αυτόν μοναδικός σκοπός του νομοσχεδίου είναι «*η καταπίεσις των εργατών και γενικώς των λαϊκών τάξεων και η στέρησις των από τις πολιτικές και συνδικαλιστικές των ελευθερίες[...]*»²¹⁸. Εξαρχής, τόνισε ότι δεν είναι η πρώτη φορά που με πρόφαση τον υποτιθέμενο κομμουνιστικό κίνδυνο, εμφανίζονται σκέψεις για μέτρα. Ειδικά μετά το 1922, που η χώρα περνάει μια έντονη οικονομική κρίση. Τα μέτρα αυτά, καθώς ο κομμουνισμός είναι σε ύφεση, συνδέονται άμεσα με αίτια καθαρά οικονομικά²¹⁹, και στοχεύουν στον περιορισμό κάθε αγώνα για βελτίωση της οικτρής οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης των εργατών. Αυτό αποδεικνύεται, κατά τον ίδιο, από το άρθρο του νόμου για τις απεργίες. Το οποίο όπως διατυπώνεται θα δίνει την ευχέρεια να χαρακτηρίζεται κάθε απεργία ως κομμουνιστική. Κατακρίνει την κυβέρνηση η οποία αντί να άρει τα αίτια της οικονομικής κρίσης, προτιμά να παίρνει αυτά τα ανελεύθερα και καταπιεστικά μέτρα. Καμιά κυβέρνηση δεν έκανε κοινωνική πολιτική και η εργατική νομοθεσία έμεινε στα χαρτιά.

Μετά από τις δηλώσεις του Στρατή η συζήτηση κινήθηκε γύρω από το αν τα μέτρα είναι ανελεύθερα για τον λαό και δη για τους εργαζόμενους, καθώς και στην υπεράσπιση της κυβερνητικής πολιτικής και του φιλεργατικού χαρακτήρα της. Βασικοί αντιτιθέμενοι στον Στρατή ο βιομήχανος Χατζηκυριάκος και ο υπουργός Εσωτερικών Αργυρόπουλος.

Ο Χατζηκυριάκος, τάχθηκε υπέρ του νομοσχεδίου, δηλώνοντας ότι η πολύ ελευθερία κάνει κακό²²⁰ και ότι το Κράτος έχει δικαίωμα να αμυνθεί εναντίον όλων των εγκληματικών κινήσεων, και αρχών που διακυβεύουν την ίδια την ύπαρξη της ελληνικής

²¹⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας*, Σύνοδος Α΄, συνεδρίαση 16^{ης} Ιουλίου 1929, σ.238.

²¹⁹ Στην συζήτηση που έγινε στις 17 Ιουλίου, γίνεται εμφανές, ότι ο Στρατής υποστηρίζει μια «οικονομίστικη» αντίληψη του μαρξισμού, σύμφωνα με την αντίληψη αυτή η επανάσταση θα έρθει ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

²²⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας*, Σύνοδος Α΄, συνεδρίαση 16^{ης} Ιουλίου 1929, σ. 249.

κοινωνίας, χάριν της ελευθερίας των ιδεών. Το κράτος, κατ' αυτόν, με το νόμο αυτό προστατεύει τους εργάτες από τους κομμουνιστές που επωφελούνται των απεργιών. Επιπλέον, ο κομμουνισμός χτυπά την θρησκεία, την οικογένεια και την παράδοση που είναι οι πυλώνες της ελληνικής κοινωνίας, μέσω των οποίων σταδιοδρόμησε η ελληνική «φυλή» και επιδιώκει την αυτονόμηση μερών της επικράτειας. Υποστηρίζει το κόμμα των φιλελεύθερων το οποίο ασκεί μια εργατική νομοθεσία υπέρ της εργατικής τάξης, την οποία ο Στρατής θεωρεί ότι είναι μόνο στα χαρτιά. Και προτρέπει τον Στρατή να προχωρήσουν σε μια «συνεργασία όλων των τάξεων, να συνεργασθώμεν επί το αυτό προς βελτίωσιν της κοινωνικής καταστάσεως του τόπου, τότε θα γίνουν και έργα»²²¹, καθώς για τον ίδιο, έχει χαθεί η σύμπνοια της κοινωνίας.

Ο Αργυρόπουλος, ο νέος υπουργός Εσωτερικών υποστήριξε το νομοσχέδιο, παρόλο που θεωρούσε και αυτός ότι ο κομμουνισμός είναι σε ύφεση. Απάντησε στον Στρατή ότι δεν στρέφεται κατά των εργατών το νομοσχέδιο, αλλά κατά των κομμουνιστών από τους οποίους και θέλουν να προστατέψουν τα σωματεία και τους εργαζόμενους²²². Καθώς οι κομμουνιστές εκμεταλλεύονται την οικονομική κρίση για να παρασύρουν τους εργάτες, προπαγανδίζοντας και παρακινώντας άσκοπα στην βία. Επιχείρημα για το ότι δεν στρέφεται κατά τις εργατικής τάξης και των σωματείων, το ότι η κυβέρνηση ακολουθεί μια φιλεργατική πολιτική ανέκαθεν, και ότι υποστήριξε και βοήθησε στην οργάνωση των εργατικών σωματείων. Στο ίδιο πνεύμα, συνεπικουρούμενος της κυβερνητικής πολιτικής ο γερουσιαστής Φούμης, υιοθετεί τον διαχωρισμό κομμουνισμός- σοσιαλισμός, χαρακτηρίζοντας τον πρώτο ως εγκληματική οργάνωση που εκμεταλλεύεται την οικτρή οικονομική κατάσταση. Η κυβέρνηση έχει αποδείξει την φιλεργατική και φιλαγροτική πολιτική της. Για αυτό απαιτείται η συνεργασία των εργατών και των αγροτών, που εφόσον νόμιμα διεκδικούν τα δικαιώματά τους θα τον βρουν αλληλέγγυο. Ωστόσο, κλείνει «Δεν δυνάμεθα όμως δια τον λόγον ότι σήμερον πάσχει μέγα μέρος του Ελληνικού λαού να αφεθώμεν εις το έλεος του κομμουνισμού και να ιδώμεν μιαν πρωίαν το κοινωνικόν μας καθεστώς, το σημερινόν, υπό το οποίον οι πατέρες μας έζησαν, το κοινωνικό καθεστώς, το

²²¹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας*, Σύνοδος Α', συνεδρίαση 16^{ης} Ιουλίου 1929, σ. 242.

²²² *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας*, Σύνοδος Α', συνεδρίαση 17^{ης} Ιουλίου 1929, σ. 251.

οποίο περιέπει τας ιεροτέρας αρχάς της ιδιοκτησίας, της θρησκείας και της οικογενείας να καταρρέυση και να παραδοθώμεν αμαχητί εις τον κομμουνιστικόν παράδεισον»²²³.

Όπως και στη συζήτηση στην Βουλή και εδώ δεν έλειψαν οι φωνές που χαρακτήρισαν το μέτρο ως ανελεύθερο, και υποστήριξαν ότι θα φέρει αντίθετα αποτελέσματα από τα προσδοκώμενα. Δηλαδή, θα δυναμώσει τον κομμουνισμό καθιστώντας τον μυστικό και ως εκ τούτου επικίνδυνο. Πολλές ήταν και οι αναφορές, όχι μόνο όσων τάσσονταν κατά υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχει κίνδυνος, αλλά και όσων υποστήριζαν ότι ο κίνδυνος είναι μεγάλος και πρέπει να προστατευθεί το Έθνος, για την κακή εφαρμογή που θα τύχει λόγω συγχύσεων και προσωπικών αντιδικιών. Αναφέρονται στη συζήτηση μια σειρά περιστατικών όπου σημειώθηκαν διώξεις ακόμα και ατόμων Πατριωτών και Εθνικιστών λόγω σύγχυσης των όρων. Για παράδειγμα, η δίωξη του Πύρζα, ως μαλλιαρού άρα κομμουνιστή ή αντίστοιχα ενός στρατιώτη, από γενιά με μεγάλη παράδοση εθνικού αγώνα, που για προσωπική αντιδικία με ανώτερο του στάλθηκε στον Ουλαμό του Καλπακίου ως κομμουνιστής. Τέλος, το παράδειγμα που αναφέρει ο γερουσιαστής Κρήτικας, στη Δράμα, όπου οι πρόσφυγες αγρότες θέλησαν να οργανώσουν έναν συνεταιρισμό και κατηγορήθηκαν από τον Νομάρχη ως κομμουνιστές και άρα ως εχθροί της πατρίδας²²⁴.

Κλείνοντας, πολλές ήταν και οι αναφορές με τα μελανότερα χρώματα στον κομμουνισμό, τόσο από ακραίους εθνικιστές, όσο και από μετριοπαθείς, ως μια κατάσταση εγκληματική και επικίνδυνη, υποκινούμενη από έξω, που αν επικρατήσει θα οδηγήσει τόσο στον αποκλεισμό μας από τα άλλα κράτη, όσο και στο εσωτερικό στην αναρχία, στην σφαγή και στην αρπαγή, ακόμα και στην εξαφάνιση του ίδιου του Έθνους μας. Χαρακτηριστική η αναφορά του Σ. Χασιώτη, που καίτοι υποστηρίζει ότι στην Ελλάδα δεν πρόκειται να επικρατήσει ποτέ το κομμουνιστικό σύστημα, (ξορκίζει το κακό), θεωρεί ότι υπάρχει κίνδυνος να παρασυρθούν οι εργάτες, και αυτό θα οδηγήσει στην διάλυση του Έθνους, καθώς λίγες μέρες αρκούν για να επέλθει αναρχία και να χάσουμε την εμπιστοσύνη στις ξένες χώρες που θα μας αποκλείσουν και τότε θα παίρνουμε το ψωμί με το δελτίο, όπως συμβαίνει στη Ρωσία. «Αν υποθέσωμεν ότι επικρατεί εδώ εις την Ελλάδα το καθεστώς του κομμουνισμού δεν θα μας έλθουν ούτε άνθρακες. Δεν θα κινηθή κανένα

²²³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας*, Σύνοδος Α΄, συνεδρίαση 17^{ης} Ιουλίου 1929, σ. 260.

²²⁴ «*Ημείς όμως, οι γηγενείς, τι πταίμεν; [...] Διατί να υφιστάμεθα την υπέρ των προσφύγων καθολικὴν αὐτὴν απαλλοτρίωσιν τῆς Ἑλλάδος;*» Καθημερινή (20.7.1928).

εργοστάσιον, κανείς σιδηρόδρομος, δεν θα έχωμεν φωτισμόν, ώστε εντός ολίγων ημερών από της ενάρξεως μια τοιαύτης καταστάσεως θα αρχίσει ένα αλληλοφάγωμα, μια γενική λεηλασία και αναρχία, η οποία δύναται να καταλήξει εις την απώλειαν και αυτής της ανεξαρτησίας μας»²²⁵.

4.4.3 Ποιός ο κίνδυνος;

Το βασικό επιχείρημα για την ανάγκη λήψης έκτακτων μέτρων ήταν ο κομμουνιστικός κίνδυνος. Και παρόλο που όλοι τάσσονται κατά του κομμουνισμού, καθώς αυτό είναι το κοινό που τους συνδέει παρά τις διαφορές τους, κανείς από τους βασικούς πρωταγωνιστές της ψήφισης του Ιδιώνυμου δεν φαίνεται να παίρνει στα σοβαρά τον κίνδυνο αυτό. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει κίνδυνος ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος από τον κομμουνισμό την συγκεκριμένη στιγμή. Τα μέτρα είναι καθαρά προληπτικού χαρακτήρα, καθώς διαπιστώνει ότι υπάρχει ένα νομοθετικό κενό, και αποσκοπούν στην αποφυγή της εμφάνισης «*θυμάτων*»²²⁶. Ο Παπαναστασίου, υποστηρίζει ότι ο κίνδυνος εμφάνισης επαναστατικών τάσεων έχει παρέλθει από καιρό, και ότι η κατάσταση την εποχή εκείνη αντίθετα από την περίοδο που ακολούθησε της Ρωσικής Επανάστασης, έχει εξομαλυνθεί και ο κομμουνισμός βρίσκεται σε ύφεση σε όλη την Ευρώπη. Ομοίως και ο Καφαντάρης, τονίζει ότι για λόγους οργανικούς και μόνιμους που άπτονται της ελληνικής κοινωνίας δεν υπάρχει περίπτωση να επικρατήσει ποτέ ο κομμουνισμός στην Ελλάδα²²⁷. Με τις απόψεις αυτές συμφωνεί σχεδόν η πλειοψηφία των βουλευτών και των γερουσιαστών, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων. Ποιος είναι όμως ο κίνδυνος, αν το κοινωνικό καθεστώς δεν κινδυνεύει; Οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές αναφέρονται συχνά όπως παρατηρείται στον κίνδυνο που υπάρχει για την νεολαία από την διάδοση τέτοιων ιδεών, ειδικά όταν εκτός από ανατρεπτικές του κοινωνικού καθεστώτος, αυτές στρέφονται και κατά της πατρίδας. Καθώς η νεολαία μην έχοντας αφομοιωθεί ακόμα από το σύστημα ήταν η κύρια πηγή τροφοδότησης της ριζοσπαστικής κοινωνικής κριτικής²²⁸, αλλά και από τα

²²⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας*, Σύνοδος Α', συνεδρίαση 17^η Ιουλίου 1929, σ. 254.

²²⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. Β', συνεδρίαση 30^η Μαΐου 1929, σ. 998.

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 999.

²²⁸ Η κομμουνιστική παρουσία στον φοιτητικό χώρο γίνεται όλο και πιο έντονη την δεκαετία του '30, παρόλο που το μεγαλύτερο κομμάτι είναι μεσοαστικής και μεγαλοαστικής προέλευσης. Χαρακτηριστικά, η

πιο ευάλωτα στρώματα του πληθυσμού για να παραστρατήσουν. Για αυτό χαρακτηριστικά όλοι συμφωνούν ότι πρέπει να ληφθούν μέτρα κατά της διάδοσης ιδεών στο ευαίσθητο αυτό στρώμα. Αφού τόσο οι κομμουνιστικές οργανώσεις όσο και οι φασιστικές, αλλά και τα ίδια τα κόμματα στις οργανώσεις των νέων κυρίως προσπαθούν να αποκτήσουν οπαδούς. Οι νέοι αυτοί είναι το μέλλον του Έθνους, και για αυτό πρέπει να τους προφυλάξουν από αντεθνικές ιδέες αλλά και από ιδέες αμφισβήτησης του συστήματος.

Συνεπακολούθως, όλοι συμφωνούν ότι οι δύο τομείς που διασφαλίζουν την υλική και ιδεολογική υπόσταση του Έθνους- Κράτους, ο στρατός και η εκπαίδευση, πρέπει να τύχουν ιδιαίτερης μέριμνας. Καθώς πρόκειται για δύο μηχανισμούς ένταξης και κοινωνικοποίησης του νεαρού πληθυσμού της χώρας. Ειδικά για τους εκπαιδευτικούς τα μέτρα πρέπει να είναι αυστηρότερα σύμφωνα με την γνώμη τους. Θα πρέπει να αποφεύγουν όχι μόνο την διδασκαλία αντεθνικών θεωριών, αλλά και οποιαδήποτε κριτική του υπάρχοντος κοινωνικού πολιτικού συστήματος, ακόμα και αν έχει βάση στην πραγματικότητα επειδή απευθύνονται σε ένα εύπλαστο ακροατήριο όπως τα παιδιά. Οπότε, οι ποινές πρέπει να είναι πιο αυστηρές σε αυτούς τους τομείς. Ασφαλώς, και ο δημόσιος τομέας συνιστά προθάλαμο της επέκτασης των μέτρων και στον ιδιωτικό τομέα. Οπότε οι περιορισμοί στα δικαιώματα και τις ελευθερίες θα ακολουθήσουν και σε αυτή την σφαίρα. Ήδη, από το προηγούμενο έτος της ψήφισης του Ιδιώνυμου είχαν απολυθεί εργαζόμενοι εταιρίας ξένων συμφερόντων ως κομμουνίζοντες, με βάση δηλαδή το φρόνημά τους. Το ίδιο ισχύει και για τον άλλο σημαντικό τομέα της κρατικής δραστηριότητας τον στρατό, όπου κυκλοφορούν πολυγραφημένες κομμουνιστικές εφημερίδες (Φαντάρος, Τσιμινιέρα, Στρατώνας).

Ως επικίνδυνα αναγνωρίζεται και η κίνηση που γίνεται μέσα από τους διανοούμενους, έναν σημαντικό δίαυλο για την διάδοση της ιδεολογίας. Η κοινωνική κριτική που ασκούν στο σύστημα προκαλεί ανησυχία. Πράγματι οι διανοούμενοι μετά την Μικρασιατική καταστροφή, σε μια περίοδο έντονης κρίσης ριζοσπαστικοποιούνται, και η πλειοψηφία τους στρέφεται αριστερά αναζητώντας ένα νέο όραμα. Πολλοί διανοητές μιλούν και

«φοιτητική συντροφιά» ένας πανελλήνιος σύλλογος κερδήθηκε το 1928 από τους κομμουνιστές. Βλ. Μοσκόφ Κωστής, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης*, Καστανιώτης, Αθήνα, σ.471.

σκέφτονται κομμουνιστικά και το κύρος τους ειδικά στην νεολαία είναι τεράστιο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των δημοτικιστών και ειδικά του Γληνού ο οποίος από τον Βενιζελισμό, στρέφεται στον μαρξισμό²²⁹.

Κίνδυνος όμως υπάρχει κατά την γνώμη τους και για την κοινωνική- πολιτική προπαγάνδα και διδασκαλία που υποκινεί σε βία. Καθώς θεωρούν ότι οι κομμουνιστές εκμεταλλεύονται τόσο την οικτρή οικονομική κατάσταση και τις άθλιες συνθήκες που επικρατούν σε μεγάλες μερίδες του πληθυσμού, ιδίως στην αγροτική τάξη και την εργατική, όσο και την αμάθεια των μαζών, και προσπαθούν να τις υποκινήσουν εκμεταλλευόμενες τις κοινωνικές και οικονομικές διεκδικήσεις και αγώνες τους, ενάντια του αστικού καθεστώτος. Γεγονός που προδίδει μια ανασφάλεια του καθεστώτος και της αστικής τάξης, όπως θα πει ο Παπαναστασίου στην Βουλή. Ένα φόβο μήπως ο προσηλυτισμός αποκτήσει σκοπό, και αρθεί η ιδεολογική αλλοτρίωση που ασκεί η αστική τάξη στις μάζες. Σε αυτό το πλαίσιο κινείται και όλη η συστηματική προσπάθεια αποδόμησης και απαξίωσης της «μάστιγας», του «μιάσματος» του κομμουνισμού. Εμμέσως του λαού και των διεκδικήσεων του.

²²⁹ Βλ. Άγγελος Γ. Ελεφάντης. *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και Αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979, σ. 362.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το 1922 αποτελεί μια μεγάλη τομή στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Την αφετηρία μιας νέας φάσης της ελληνικής ιστορίας και μιας ριζικής αναδιάρθρωσης του κοινωνικού σχηματισμού. Με την μικρασιατική καταστροφή επέρχεται και το τέλος μιας μακροχρόνιας περιόδου προσωρινότητας. Ο ελλαδισμός συμπίπτει με τον ελληνισμό, η κοινωνία με το κράτος και τα σύνορα οριστικοποιούνται. Η έκταση της χώρας σχεδόν διπλασιάζεται και ο πληθυσμός αυξάνεται κατά 1. 5 εκατομμύριο. Η διασπορά, η ευρεία μεταπρατική αστική τάξη, κλείνεται για πρώτη φορά στα όρια του κοινωνικού σχηματισμού, που θεωρούσε ως τότε ότι ανήκει σε εθνικό επίπεδο. Οι νέες οικονομικές συνθήκες, η διαθεσιμότητα φθηνής εργατικής δύναμης αλλά και κεφαλαίου δημιουργούν, στα πλαίσια μιας διευρυμένης εσωτερικής αγοράς, ευνοϊκές συνθήκες για την περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση που θα οδηγήσει σταδιακά, με την καθοριστική συνδρομή του κράτους, στην επικράτηση και κυριαρχία του καπιταλιστικού (έστω ενδεή και εξαρτημένου, περιφερειακού) τρόπου παραγωγής.

Ταυτόχρονα η μικρασιατική καταστροφή, ένα εθνικό γεγονός, σηματοδοτεί μια πολύπλευρη και βαθιά κρίση. Κρίση οικονομική, καθώς σχεδόν μια δεκαετία πολέμων οδήγησε το κράτος σε υπερχρέωση και υπερδανεισμό σε συνθήκες μάλιστα διεθνούς οικονομικής ύφεσης. Κρίση κοινωνική στο μέτρο που η εισροή στο νεοελληνικό κράτος σχεδόν 1.5 εκατομμυρίου προσφύγων μετά την μικρασιατική καταστροφή ανατρέπει τις προϋπάρχουσες κοινωνικές δομές και οξύνει τα ήδη έντονα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα δημιουργώντας μια εκρηκτική κατάσταση που απειλεί το ίδιο το κοινωνικό σύστημα. Οι εξελίξεις αυτές επιτάχυναν τις κοινωνικές διεργασίες και τον σχηματισμό ενός αξιόλογου εργατικού κινήματος που προωθούσε κοινωνικά και μεταρρυθμιστικά αιτήματα και που αμφισβητούσε το κυρίαρχο σύστημα αξιών και ιδανικών και ειδικά τον ξεπερασμένο εθνικισμό. Το κοινωνικό ζήτημα έρχεται, δηλαδή, επιτακτικά στο προσκήνιο και εντείνονται οι κοινωνικοί αγώνες των κυριαρχούμενων τάξεων. Τα νέα αυτά κοινωνικά οικονομικά προβλήματα αντιμετωπίζονται μέσα από μια αυξανόμενη παρεμβατικότητα του ήδη, από τον 19^ο αιώνα, παρεμβατικού κράτους και μιας προστατευτικής οικονομικής πολιτικής, η οποία ουσιαστικοποιείται μετά την μικρασιατική καταστροφή, και υπό το φόβο των κοινωνικών πιέσεων, για να καταλήξει σε πλήρη έλεγχο της οικονομίας από το κράτος το 1930. Κρίση πολιτική καθώς ο εθνικός Διχασμός, η σφοδρή ενδοαστική διαμάχη

που ξέσπασε κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου για τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας, κάτω από την επίδραση των νέων συνθηκών βαθαίνει και εντείνεται στον μεσοπόλεμο. Οι διαμάχες για το καθεστωτικό λειτουργούν αποπροσανατολιστικά για την κοινή γνώμη μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον από τα άμεσα κοινωνικό οικονομικά προβλήματα στο πολιτειακό, και δεν είναι λίγες οι φορές που το πολιτειακό ζήτημα τεχνηέντως θα οξυνθεί και θα χρησιμοποιηθεί για αυτό τον σκοπό. Ούτε όμως και η αστική δημοκρατία που εγκαθιδρύεται καταφέρνει να αποκτήσει βαθύτερο κοινωνικό περιεχόμενο και να αποτελέσει το νέο εθνικό όραμα στηρίζοντας ιδεολογικά την ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης, παραμένει έτσι σε ένα επίπεδο αφηρημένο και διακηρυκτικό, φορμαλιστικό. Λογικό επακόλουθο μιας δημοκρατίας του συρμού που εγκαθιδρύθηκε από τα πάνω, όχι ως αποτέλεσμα αγώνων του λαού και απότοκος εσωτερικών κοινωνικών αναγκών και πιέσεων. Επιπλέον, εντείνει τις ανησυχίες της κυρίαρχης τάξης μήπως οι ελευθερίες και τα δικαιώματα καταστούν επικίνδυνο όπλο στα χέρια των καταπιεζόμενων τάξεων επιτρέποντας την νόμιμη ανάπτυξη της επιρροής τους έναντι της δικιάς τους. Η διατήρηση της αστικής εξουσίας, με άλλα λόγια, καθίσταται ασύμβατη με τη διατήρηση του δημοκρατικού καθεστώτος. Κρίση, τέλος, ιδεολογική καθώς η μικρασιατική καταστροφή τερματίζει τις αλυτρωτικές προσδοκίες και σηματοδοτεί την χρεοκοπία της Μεγάλης Ιδέας.

Η Μεγάλη Ιδέα ως όραμα συνταύτισης του ελληνικού έθνους και του ελληνικού κράτους αποτέλεσε το επιστέγασμα και το βασικό σχήμα του ελληνικού εθνικισμού που για σχεδόν ένα αιώνα θα κυριαρχήσει στο ιδεολογικό πεδίο προσδιορίζοντας την διαμόρφωση της νεοελληνικής συνείδησης και της πολιτικής πράξης καθώς αποτέλεσε την επίσημη κρατική ιδεολογία και συνδέθηκε με τον αλυτρωτισμό στα πλαίσια του Ανατολικού Ζητήματος. Με άλλα λόγια, η εθνικιστική ιδεολογία αποτελεί ένα χάρτη ερμηνείας της πραγματικότητας και ταυτόχρονα ένα πρόγραμμα δράσης που παρακινεί για αλλαγές με βάση το συμφέρον του έθνους μέσα από την καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος.

Το εθνικό συμφέρον τοποθετείται ιεραρχικά πάνω από όλα τα επιμέρους συμφέροντα και τις κοινωνικές διαφορές. Προκρίνοντας την εθνική ταυτότητα ως υπέρτατη κοινωνική ταυτότητα και απαιτώντας την ενότητα και την ομοψυχία για την επίτευξη του κοινού εθνικού σκοπού, την αποκατάσταση του ένδοξου παρελθόντος μεγαλείου. Ο εθνικισμός,

λοιπόν, συνιστούσε για το νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος μια υπαρξιακή ανάγκη, καθώς σε μια εποχή έντονου εθνικισμού, όπως ήταν ο 19^{ος} αιώνας, μόνο με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να επιβιώσει. Υπερβαίνοντας, δηλαδή, από την μια μεριά τις διαλυτικές κεντρόφυγες τάσεις μέσα από τη δημιουργία ενός κεντρικού κρατικού μηχανισμού και τη σφυρηλάτηση εθνικής συνείδησης, και από την άλλη προωθώντας την επεκτατική πολιτική με στόχο την απελευθέρωση των εστιών του ελληνισμού που παρέμεναν κάτω από τον τουρκικό ζυγό ώστε να εξασφαλιστεί με αυτό τον τρόπο ο απαραίτητος «βιοτικός» χώρος. Εξυπηρετούσε δηλαδή μια υλική ανάγκη του νεοσύστατου κράτους. Το «εθνικό ζήτημα», το πρόβλημα της εθνικής ολοκλήρωσης, θα γίνει ο κεντρικός άξονας της ελληνικής πολιτικής. Το «εθνικό όραμα» που φόρτιζε συναισθηματικά και συσπείρωνε το λαό απέναντι σε έναν κοινό εξωτερικό εχθρό που απειλούσε την ύπαρξη του έθνους, νομιμοποιώντας με αυτό τον τρόπο το Κράτος. Εκτός όμως από το ρόλο του εθνικισμού που νομιμοποιεί ως επίσημη ιδεολογία την κρατική αυθεντία, νομιμοποιεί και το πλέγμα της εξουσίας που διαμορφώνεται γύρω από αυτό και τις πολιτικές που ασκούνται αλλά και το ίδιο το κοινωνικό καθεστώς.

Για αυτό το λόγο η πρωτοκαθεδρία του εθνικού ζητήματος δεν αμφισβητήθηκε ποτέ από καμιά δύναμη. Καθώς πάνω σε αυτό στήριζαν οι κυρίαρχες δυνάμεις την εξουσία τους για να αποσπούν την συναίνεση του λαού, και να ασκούν ηγεμονικό ρόλο. Ειδικά στην νεοελληνική κοινωνία που οι κυρίαρχες δυνάμεις δεν επιβλήθηκαν μέσα από την πορεία μιας οργανικής κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης, μιας οργανικής αστικής μετεξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας από τα κάτω, αλλά από τα πάνω, μέσω του ελέγχου του κρατικού μηχανισμού σε μια διαδικασία «νόθας αστικοποίησης»²³⁰. Αντίθετα με μια γνήσια αστική ηγεμονική τάξη που αντλεί τη δύναμη της από το ρόλο της στην παραγωγή και εκφράζει την αυτονομία της κοινωνίας απέναντι στο κράτος που αντιμετωπίζεται ως κάτι το εχθρικό, η ελληνική νόθα αστική τάξη στήριξε τη δύναμή της στον έλεγχο του κράτους. Ελέγχου πολιτικού αλλά και οικονομικού με την έννοια της μονοπώλησης οικονομικών ευκαιριών. Φυσικό επακόλουθο να θεωρεί εχθρό της την κοινωνία ως σύνολο, δηλαδή τον ίδιο τον λαό. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας η δημιουργία ενός ιδιόμορφου «κοινωνικού ολοκληρωτισμού», μιας ισχυρής πολιτικής κοινωνίας και μιας υπολειμματικής κοινωνίας

²³⁰ Βλ. Βασίλης Ι. Φίλιας, Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα : η Νόθα Αστικοποίηση, 1800-1864. Gutenberg, Αθήνα, 1996.

των πολιτών, η οποία συνειδητά διατηρείτο σε αυτή την κατάσταση μόνιμης ατονίας υπό την καταπιεστική κηδεμονία του κράτους. Το πρόβλημα, λοιπόν, της εθνικής ολοκλήρωσης αποτέλεσε το κεντρικό πρόβλημα γύρω από το οποίο περιστρεφόταν η ελληνική πολιτική, οι όποιες διαφορές προκύπταν αφορούσαν στον τρόπο επίτευξής που η εκάστοτε μερίδα της άρχουσας τάξης πρόκρινε, γεγονός που οδήγησε σε μια έντονη διαμάχη σε επίπεδο ηγετικών δυνάμεων και με άξονα το εθνικό ζήτημα πυροδοτήθηκαν μια σειρά πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις.

Η ιδεολογική κυριαρχία της Μεγάλης Ιδέας είχε ως αποτέλεσμα τον μόνιμο εξωτερικό προσανατολισμό της ελληνικής πολιτικής, με αποτέλεσμα τα όποια εσωτερικά προβλήματα υπήρχαν να χαρακτηρίζονται ως δευτερεύοντα και η λύση τους να μετατοπίζεται σε ένα αόριστο μέλλον όπου θα είχε επιτευχθεί το μεγαλοϊδεατικό όραμα. Λειτουργούσε, δηλαδή, ως παράγοντας άμβλυνσης των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων και μείωσης των αντιδράσεων του λαού στα εσωτερικά προβλήματα, ως παράγοντας αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης από το κοινωνικό στο εθνικό επίπεδο, που εμπόδιζε με αυτό τον τρόπο την ανάπτυξη μιας όποιας ταξικής συνείδησης.

Ταυτόχρονα, η επίκληση του εθνικού συμφέροντος από τις ηγετικές μερίδες της κοινωνίας επέτρεπε σε αυτές να εμφανίζονται ως πατριωτικά κινούμενες αποκρύπτοντας με αυτό τον τρόπο την εξάρτησή τους από την Δύση και δικαιολογώντας την αδυναμία τους να μετεξελιχθούν σε μια γνήσια εθνική αστική τάξη. Ο μεγαλοϊδεατισμός στο ιδεολογικό επίπεδο αντιστοιχεί στην μεταπρατική νοοτροπία στο επίπεδο της οικονομίας. Επιπλέον, χρησιμοποιήθηκε ως πρόσχημα για την αναβολή εφαρμογής οποιουδήποτε κοινωνικού προγράμματος, έστω και περιορισμένου, ακόμα και στην εποχή της πολιτικής επικράτησης της αστικής τάξης. Οποιαδήποτε πρόταξη του κοινωνικού ζητήματος έναντι του εθνικού ήταν έκθετη στην κατηγορία της αδιαφορίας για τον αλύτρωτο ελληνισμό και κινδύνευε να χαρακτηριστεί ως αντεθνική. Άλλωστε, η έντονη συναισθηματική φόρτιση που προκαλούσε το εθνικό ζήτημα νομιμοποιούσε τη λήψη οποιονδήποτε μέτρων ακόμα και των πιο αυταρχικών για την αντιμετώπιση κάθε κίνησης εναντίον της πατρίδας και του έθνους.

Ο συνεκτικός αυτός πολιτικός μύθος, η Μεγάλη Ιδέα, καταρρέει με την μικρασιατική καταστροφή και συμπαρασύρει μαζί του την εμπιστοσύνη στις αξίες και τους θεσμούς του

αστικού συστήματος, αφήνοντας πίσω του ένα τεράστιο ιδεολογικό κενό. Μια κρίση νομιμότητας των κυρίαρχων τάξεων και διακύβευσης της ηγεμονίας τους. Το ιδεολογικό κενό πλήττει τις κυρίαρχες τάξεις και στις δυο μερίδες της, αλλά κυρίως πλήττει τον βενιζελισμό, ο οποίος υπήρξε ο βασικός φορέας του αλυτρωτισμού πάνω στον οποίον στήριζε το εκσυγχρονιστικό του πρόγραμμα και απέσπασε την συναίνεση των κυριαρχούμενων. Οι προσπάθειες της βενιζελικής παράταξης όμως να καταστήσουν την δημοκρατία το νέο εθνικό όραμα, όπως αναφέραμε και παραπάνω, απέβησαν άκαρπες. Η ανάγκη ενός νέου εθνικού οράματος γίνεται επιτακτική καθώς το ιδεολογικό κενό συναρθρώνεται με τα υπόλοιπα οικονομικά κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα που εμφανίζονται με οξύτητα την περίοδο του μεσοπολέμου. Την οικονομική κρίση, το προσφυγικό πρόβλημα, την κοινωνική εξαθλίωση και την πολιτική αστάθεια. Οι δυσμενείς αυτές κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες (ανεργία, πληθωρισμός, έμμεσοι φόροι) θα οδηγήσουν σε μια εντατικοποίηση των ταξικών ανταγωνισμών και σε αύξηση των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων των κυριαρχούμενων τάξεων και των πιέσεων από τα κάτω με αποτέλεσμα να διαρρηγνύεται η κοινωνική ειρήνη και συνοχή. Την ίδια περίοδο εμφανίζεται στο προσκήνιο ένας νέος πολιτικός φορέας το ΚΚΕ που εκπροσωπεί μια νέα ιδεολογία και ένα νέο όραμα για την κοινωνία. Αμφισβητεί ανοιχτά τη νομιμότητα της αστικής πολιτικής κυριαρχίας και τις αξίες της και θέτει ως προτεραιότητα το κοινωνικό ζήτημα και την επίλυσή του. Παρόλο που δεν θα καταφέρει να καταστεί υπολογίσιμη δύναμη στη διάρκεια του μεσοπολέμου η παρουσία του θα εντείνει τις ανησυχίες των κυρίαρχων τάξεων.

Στο πλαίσιο αυτό η αντικομμουνιστική ιδεολογία έρχεται ως μια συνειδητή προσπάθεια κάλυψης του ιδεολογικού κενού που αφήνει η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας με στόχο την μετατόπιση της προσοχής του λαού από τα άμεσα κοινωνικά οικονομικά προβλήματα στην εθνική ιδεολογική σφαίρα. Η άρχουσα τάξη που στήριζε την κυριαρχία της στο ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας μπροστά στο κοινωνικό και ιδεολογικό κενό που προκαλεί η κατάρρευση των πατροπαράδοτων κοινωνικών δομών και την κρίση νομιμοποίησης που διανύει, στην προσπάθεια της να διατηρήσει την πολιτική ηγεμονία της αναζητά ιδεολογικά υποκατάστατα. Ένα νέο συνεκτικό μύθο για να αντικαταστήσει τον μύθο της Μεγάλης Ιδέας που χάθηκε οριστικά, ώστε με αυτό τον τρόπο να αμβλύνει τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς και να εμποδίσει την αποδέσμευση των λαϊκών στρωμάτων από την ιδεολογική και πολιτική επιρροή της.

Έτσι κατασκευάζει ένα αντίπαλο δέος, τον εσωτερικό εχθρό, τον «κομμουνιστικό κίνδυνο», ως μια εν δυνάμει απειλή του κοινωνικού συστήματος αλλά και της ίδιας της εθνικής συνοχής. Επαναφέρει δηλαδή τον εθνικισμό στο προσκήνιο και στην θέση του εξωτερικού εχθρού Τούρκου- Σλάβου, δημιουργεί τον εσωτερικό εχθρό, τον κομμουνισμό, ο οποίος είναι ταυτόχρονα εν δυνάμει και εξωτερικός με τη θέση του για την αυτονόμηση της Μακεδονίας. Ο εθνικισμός όμως μέχρι το 1922 στηριζόταν στην υλική δυνατότητα ταύτισης των ορίων του έθνους και του κράτους ενώ στα νέα δεδομένα πρόκειται για μια αφηρημένη έννοια η οποία τοποθετείται έξω και πάνω από τον συγκεκριμένο λαό²³¹.

Ασφαλώς και πρόκειται για έναν αρνητικό ιδεολογικό μύθο που δεν λύνει τα άμεσα κοινωνικά προβλήματα αλλά τα παραμερίζει μεταθέτοντας τα σε ένα αφηρημένο επίπεδο. Για ακόμα μια φορά η μεταπρατικής νοοτροπίας αστική τάξη όπως και στο οικονομικό τομέα έτσι και στο πολιτικό κλείνει προς την ευκαιριακή αντιμετώπιση των οξυμένων κοινωνικών προβλημάτων, αναζητώντας λύσεις έξω και πάνω από την εσωτερική κοινωνικόπολιτική πραγματικότητα. Αδυνατώντας ή μη θέλοντας να αντιμετωπίσει το κοινωνικό πρόβλημα και την εντατικοποίηση των ταξικών ανταγωνισμών με άλλα μέσα, δηλαδή λύνοντας τους λόγους της οικονομικής και της κοινωνικής δυσαρέσκειας, καταφεύγει στην βία και την κρατική καταστολή. Ενισχύοντας το κατασταλτικό πλέγμα που παρέμενε λειψό όσο άφηνε στο απυρόβλητο τις ιδεολογικές ζυμώσεις, τις οποίες έρχεται να περιορίσει το Ιδιώνυμο. Ένας ανελεύθερος και κηδεμονευτικός για την κοινή γνώμη νόμος που καταδιώκει ιδεολογίες και αναγάγει πολιτικές συμπεριφορές σε ποινικά αδικήματα.

Επειδή όμως η καταστολή από μόνη της δεν αρκεί χρειάζεται οι κυριαρχούμενοι να πείθονται, να συναινούν για την ανάγκη λήψης των έκτακτων μέτρων, επικαλείται και προβάλλεται στη συνείδηση τους ένας υπερτονισμένος κομμουνιστικός κίνδυνος, στον οποίον οι κυρίαρχες τάξεις προσπαθούν να αποδώσουν όλα τα αίτια της κακοδαιμονίας, καλώντας το λαό σε συσπείρωση εναντίον του εχθρού που απειλεί την συνοχή του έθνους.

²³¹ Βλ. Άγγελος Γ. Ελεφάντης. Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και Αστισμός στον Μεσοπόλεμο, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979, σ.σ. 341 κ.ε.

Η επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου εκτός από το να νομιμοποιεί τα μέτρα λειτουργεί και ως ένα ιδεολογικό μέσο πειθάρχησης των μαζών.

Απέναντι σε αυτόν τον εχθρό οι κυρίαρχες τάξεις εμφανίζονται ως αυτόκλητοι προστάτες και εκφραστές των συμφερόντων του αόριστου έθνους, με το οποίο και ταυτίζουν τον εαυτό τους. Η συντήρηση του κατεστημένου, με άλλα λόγια, ταυτίζεται με τη συντήρηση του Έθνους, και η κοινωνική ανησυχία μετατρέπεται σε εθνική ανησυχία. Όποιος διαφωνεί, ασκεί κριτική ή αντιδρά με οποιοδήποτε τρόπο κατά του καθεστώτος διατρέχει τον κίνδυνο να χαρακτηριστεί εχθρός και προδότης του έθνους. Σε μια λογική του όποιος δεν είναι μαζί μας είναι εναντίον μας διαχωρίζονται οι πολίτες σε φίλους και εχθρούς του καθεστώτος και της πατρίδας. Η σκόπιμη αοριστία του νόμου καθιστά κάθε πολίτη εν δυνάμει ένοχο, ανάλογα με το πώς θα κρίνουν οι κρατούντες. Και καταργεί μια σειρά συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα όπως του συνέρχεσθαι, του συνεταίριζεσθαι, της απεργίας και της ελευθερίας του λόγου για έναν αόριστο αριθμό ατόμων. Ακόμα και ο ίδιος ο λαός μπορεί να μην γνωρίζει ποιο είναι το συμφέρον του ή να παρασύρεται από διάφορες «κοινωνικές δοξασίες», οπότε το κράτος και μέσω αυτού η κυρίαρχη τάξη αναλαμβάνει να κηδεμονεύσει την κοινωνία, ως γνήσιος εκφραστής των συμφερόντων του αόριστου έθνους.

Ασφαλώς το κοινωνικό καθεστώς δεν κινδύνευε εκείνη την εποχή από μια ενδεχόμενη ανατροπή και δη από μια κομμουνιστική, όπως, άλλωστε, παραδέχονται και οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές. Ήταν περισσότερο ο φόβος των κρατούντων ότι θα χάσουν την ταξική τους κυριαρχία, ένας φόβος τους απέναντι στη ίδια την κοινωνία, που τον έκαναν γενικό και εθνικό.

Η επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου νομιμοποιεί την λήψη έκτακτων μέτρων και την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και γενικότερα του αυταρχικού ρόλου του κράτους. Στο όνομα του αόριστου εθνικού συμφέροντος και ενός υποτιθέμενου κομμουνιστικού κινδύνου περιορίζεται και αποκλείεται από την πολιτική ζωή ο ίδιος ο λαός.

Στην ιδέα του εσωτερικού εχθρού και του υπερβατικού Έθνους είναι σύμφωνες όλες οι ηγετικές μερίδες της ελληνικής κοινωνίας, οι οποίες παρά τις όποιες ενδοταξικές διαφορές

τους, μπροστά στον «κομμουνιστικό κίνδυνο», συσπειρώνονται και προσανατολίζονται σε καθαρά αντιδημοκρατικές λύσεις. Για να αποτρέψουν όχι μια απειλή κατά του αστικού καθεστώτος αλλά κάθε ενεργοποίηση των λαϊκών μαζών προς την κατεύθυνση δημιουργίας ενός μαζικού λαϊκού κινήματος.

ΠΗΓΕΣ

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. 1, Ευθ. Ν. Προυκάκι, Πειραιάς, 1929.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος, τ. 2, Ευθ. Ν. Προυκάκι, Πειραιάς, 1930.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Β' Βουλευτική Περίοδος, Β' Σύνοδος, τ. Α', Ευθ. Ν. Προυκάκι, Πειραιάς, 1931.

Αρχείον της Βουλής, Α' Σύνοδος, Β' Βουλευτική περίοδος, από 17 Οκτωβρίου 1928, τ. 1, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1929.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας, Σύνοδος Α', Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα, 1929.

Σιφναίος, Δ. Κωνσταντίνος. *Πανδέκται Νέων Νόμων και Διαταγμάτων : μετά των Αιτιολογικών Εκθέσεων των Νόμων, των Εκθέσεων των Κοινοβουλευτικών Επιτροπειών, Εγκυκλίων και Υπουργικών Αποφάσεων*, Τόμ. Δ', Λαμπροπούλου, Αθήνα, 1929.

<http://www.et.gr/>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abendroth, Wolfgang και Lenk, Kurt, *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2005.
- Amin, Samir, *Τάξη και Έθνος στην Ιστορία και η Σύγχρονη Κρίση*, Ηρόδοτος, Αθήνα, 1996.
- Berstein, Serge και Milza, Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης*, 3 τόμ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997.
- Carr, H., Edward, *Τι είναι η Ιστορία;*, Πλανήτης, Αθήνα, 1974.
- Clogg, Richard, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας: 1770-2000*, Κάτοππο, Αθήνα, 2003 (2η έκδοση).
- Geary, Dick, *Το Ευρωπαϊκό Εργατικό Κίνημα (1848-1939)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Gellner, Ernest, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992 (2η έκδοση).
- Hering, Gunnar, «“Επικίνδυνοι σοσιαλισταί”, “Εθνικόφρονα εργατικά στοιχεία” και ο “Αφελής Αγρότης”. Ο νομάρχης της Λάρισας και το συνδικαλιστικό κίνημα του 1919» στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου και Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα, 1988, σ.σ. 187-206.
- , *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, 2 τόμ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2004.
- Heywood, Andrew, *Εισαγωγή στην Πολιτική*, Πόλις, Αθήνα, 2006 (2η έκδοση).
- Hobsbawm, J., Eric, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι Σήμερα : Πρόγραμμα, Μύθος, Πραγματικότητα*, Ινστιτούτο του Βιβλίου, Αθήνα, 1994.
- , *Η Εποχή των Άκρων : ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1997 (2η έκδοση).
- , *Η Εποχή των Επαναστάσεων*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2002.
- Lenk, Kurt, *Πολιτική Κοινωνιολογία: Δομές και Μορφές Ενσωμάτωσης της Κοινωνίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1990.
- Marcuse, Herbert, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, Παπαζήση, Αθήνα, 1971.
- Marx, Karl, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1986.
- Mavrogordatos, Th., George, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, 1983.
- Mazower, Mark, *Σκοτεινή Ηπειρος : ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013 (5η έκδοση).
- Moore, Barrington, *Κοινωνικές Ρίζες της Δικτατορίας και της Δημοκρατίας : Γαιοκτήμονες κι Αγρότες στη Διαμόρφωση του Σύγχρονου Κόσμου*, Κάλβος, Αθήνα, 1984.
- Noiriel, Gerard, *Τι είναι η Σύγχρονη Ιστορία;*, Gutenberg, Αθήνα, 2005.
- Skocpol, Theda, *Ιστορική Κοινωνιολογία: Όραμα και Μέθοδος*, Επιμ. Π. Ε. Λέκκας. Κατάρτι, Αθήνα, 1999.
- Woolf, J., Stuart, *Ο Εθνικισμός στην Ευρώπη*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.
- Αλιβιζάτος, Κ., Νίκος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας» στο Μαυρογορδάτος, Θ., Γιώργος και Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ.σ. 33- 44.
- , *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974: Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.
- Αξελός, Χρήστος, *Στοιχεία Κριτικής της Νεοελληνικής Ιδεολογίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995.
- Βαρίκα, Ελένη, *Η Εξέγερση των Κυριών : η Γένεση μιας Φεμινιστικής Συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ε.Τ.Ε., Αθήνα, 1987.
- Βεγλερής, Θ., Φαίδων, Δερτιλής, Γεώργιος και Μπακογιάννης, Παύλος, *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1977.
- Βεργόπουλος, Β., Κώστας, *Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη: Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα, 1978.
- , *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο αιώνα*, Εξάντας, Αθήνα, 1994.

- . *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα : το Πρόβλημα της Κοινωνικής Ενσωμάτωσης της Γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα, 1975.
- Βερέμης, Μ., Θάνος (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1997.
- Βερέμης, Μ., Θάνος και Γουλιμή, Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος : Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην Εποχή του*, Γνώση, Αθήνα, 1989.
- Βερέμης, Μ., Θάνος και Δημητρακόπουλος, Οδυσσέας (επιμ.), *Μελετήματα Γύρω από τον Βενιζέλο και την Εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα, 1980.
- Βερέμης, Μ., Θάνος, «Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα: 1821- 1912» στο Τσαούσης, Γ., Δημήτριος (επιμ.), *Ελληνισμός- Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, σ.σ. 59-67.
- Δάγκας, Αλέξανδρος, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, Ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς» στο Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, Τόμ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ.σ. 155-202.
- Δαφνής, Γρηγόριος, *Η Ελλάς Μεταξύ δύο Πολέμων*, 2 τόμ., Ίκαρος, Αθήνα, 1974 (2η έκδοση).
- Δεμερτζής, Νίκος, «Ο εθνικισμός ως ιδεολογία» στο Σολομού, Δέσπω (επιμ.), *Έθνος - κράτος - εθνικισμός : επιστημονικό συμπόσιο, 21 και 22 Ιανουαρίου 1994*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 1995, σ.σ. 67-116.
- . *Ο λόγος του Εθνικισμού : Αμφίσημο Σημασιολογικό Πεδίο και Σύγχρονες Τάσεις*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1996.
- Δερτιλής, Β., Γεώργιος, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Επιμ. Φραγκιάδης Αλέξης, Μανδουλαρά Άννα και Σαΐτας Γιάννης, 2 τόμ., Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2010 (6η έκδοση).
- Δερτιλής, Β., Γεώργιος και Κωστής, Κώστας (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας: 18ος-20ος Αιώνας*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1991.
- Δερτιλής, Β., Γεώργιος, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα, 1977 (2η έκδοση).
- Δημάρας, Θ., Κωνσταντίνος, «Της Μεγάλης ταύτης Ιδέας» στο Δερτιλής, Β., Γεώργιος και Κωστής, Κώστας (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας: 18ος-20ος Αιώνας*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1991, σ.σ. 43-58.
- Διαμαντόπουλος, Θανάσης, «Το πολιτικό και κοινωνικό μήνυμα του βενιζελισμού της ανόρθωσης» στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου και Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1988, σ.σ. 23-32.
- Διαμαντούρος, Νικηφόρος, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα» στο Τσαούσης, Γ., Δημήτριος (επιμ.), *Ελληνισμός- ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, σ.σ. 51-58.
- Δρίτσα, Μαργαρίτα, «Πίστη και βιομηχανία στον μεσοπόλεμο» στο Μαυρογορδάτος, Θ., Γιώργος και Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ.σ. 183-192.
- Δρίτσα, Μαργαρίτα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση» στο Βερέμης, Μ., Θάνος και Γουλιμή, Γιούλα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος : Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην Εποχή του*, Γνώση, Αθήνα, 1989, σ.σ. 27-70.
- Έθνος, Κράτος, Εθνικισμός. *Επιστημονικό Συμπόσιο, 21 και 22 Ιανουαρίου 1994*, Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1995.
- Ελεφάντης, Γ., Άγγελος, «Εθνικοφροσύνη: Η Ιδεολογία του Τρόμου και της Ενοχοποίησης» στο *Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967) (Συλλογικό)* 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Τόμ. 1, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1994-1995, σ.σ. 645-654.

- . *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και Αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979 (2η έκδοση).
- Η Ελληνική Κοινωνία Κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967) (Συλλογικό) 4ο* Επιστημονικό Συνέδριο, Τόμ. 1, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1994-1995.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους : Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941 (Συλλογικό)*, Τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978.
- Καλτσώνης, Δημήτρης, *Δίκαιο, Κοινωνία, Τάξεις*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2005.
- . *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, 2 τόμ., Ξιφαράς, Αθήνα, 2009.
- Κατηφόρης, Γιώργος, *Η Νομοθεσία των Βαρβάρων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975.
- Κατσούλης, Δ., Γιώργης, *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, 3 τόμ., Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1976-1978.
- Κιτρομηλίδης, Μ., Πασχάλης, «'Νοερές κοινότητες' και οι Απαρχές του Εθνικού Ζητήματος στα Βαλκάνια» στο Βερέμης, Μ., Θάνος (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1997, σ.σ. 53-131.
- Κορδάτος, Γιάννης, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος: με Βάση Άγνωστες Πηγές και Ανέκδοτα Αρχεία*, Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1972.
- Κοταρίδης, Γ., Νίκος, Πατρώνης, Βασίλης και Χουμεριανός, Μανώλης, *Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και Κριτικές Προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα, 1993.
- Κοτέα, Γ., Μαριάνθη, *Δημοτική Μεταρρύθμιση και Πολιτικός Εκσυγχρονισμός, 1912-1936*, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα, 2014.
- Κούνδουρος, Σ., Ρούσσο, *Η Ασφάλεια του Καθεστώτος: Πολιτικοί Κρατούμενοι, Εκτοπίσεις και Τάξεις στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1978.
- Κωστής, Κώστας, «*Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας*»: *Η Διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους, 18ος-21ος αιώνες*, Πόλις, Αθήνα, 2013.
- Κωστής, Κώστας, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917- 1940» στο Μαυρογορδάτος, Θ., Γιώργος και Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ.σ. 149-158.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ιωάννα, *Κοινωνιολογία και Ιστορία: Ομοιότητες και Ιδιαιτερότητες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1989.
- Λέκκας, Ε., Παντελής, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε Υποθέσεις Εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, ΕΜΝΕ - Μνήμων, Αθήνα, 1992.
- . «Ο Υπερταξικός Χαρακτήρας του Εθνικιστικού Λόγου», *Μνήμων*, τεύχ. 16 (1994).
- Λένιν, Βλαντίμιρ, *Για το προλεταριακό κόμμα νέου τύπου*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1976.
- Λεονταρίτης, Β., Γεώργιος, «Εθνικισμός και Διεθνισμός: πολιτική ιδεολογία» στο Τσαούσης, Γ., Δημήτριος (επιμ.), *Ελληνισμός- Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, σ.σ. 27-35.
- Λεονταρίτης, Β., Γεώργιος, «Οικονομία και κοινωνία από το 1914 ως το 1918» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους : Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941 (Συλλογικό)*, Τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σ.σ. 74-85.
- Λεονταρίτης, Β., Γεώργιος, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910- 20» στο Βερέμης, Μ., Θάνος και Δημητρακόπουλος, Οδυσσέας (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππότης, Αθήνα, 1980, σ.σ. 49- 84.
- . *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα, 1978.
- Ληξουριώτης, Δ., Γιάννης, «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: Η περίπτωση της παιδικής εργασίας» στο Μαυρογορδάτος, Θ., Γιώργος και Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ.σ. 205-224.
- Λιάκος, Ι., Αντώνης, «“Από το κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοια”; Οι παράμετροι της εργατικής πολιτικής στο Μεσοπόλεμο» στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά*,

- Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου και Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1988, σ.σ. 169-186.
- . *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου : Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1993.
- Λιάκος, Ι., Αντώνης και Ελεφάντης, Γ., 'Αγγελος, *Ο Ιανός του Εθνικισμού και η Ελληνική Βαλκανική Πολιτική*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1993.
- Λιάκος, Ι., Αντώνης, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το διεθνές γραφείο εργασίας» στο Μαυρογορδάτος, Θ., Γιώργος και Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ.σ. 255-270.
- Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα 1927-31 : Από τη Καταφρόνια μια Καινούργια Αυγή*, Κομμούνα, Αθήνα, 1987.
- . *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα 1923-27 : Επαναστατικές Εξαγγελίες*, Κομμούνα, Αθήνα, 1985.
- . *Το Ελληνικό Εργατικό Κίνημα, 1918-1923*, Καρανάσης, Αθήνα, 1985.
- Μάνεσης, Ι., Αριστόβουλος, «Η κρίση των Θεσμών της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας και το Σύνταγμα» *Σύγχρονα Θέματα* τεύχ. 8 (Ιούλιος 1980): σ.σ. 20-35.
- Μάξιμος, Σεραφείμ, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;*, Στοχαστής, Αθήνα, 1975 (2η έκδοση).
- Μαρκέτος, Σπύρος, «Η ελληνική αριστερά» στο Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922- 1940*, Τόμ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ.σ. 125-154.
- Μαυρογορδάτος, Θ., Γιώργος, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός» στο Μαυρογορδάτος, Θ., Γιώργος και Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988.
- Μαυρογορδάτος, Θ., Γιώργος και Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988.
- Μαυρογορδάτος, Θ., Γιώργος, *Μελέτες και Κείμενα για την Περίοδο 1909-1940*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 1981.
- Μαυρογορδάτος, Θ., Γιώργος, «Ο Διχασμός ως Κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης» στο Τσαούσης, Γ., Δημήτριος (επιμ.), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα : Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, σ.σ. 69-80.
- Μοσκόφ, Κωστής, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης, η Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1988 (3η έκδοση).
- . *Η Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909 : Ιδεολογία του Μεταπρατικού Χώρου*, Νέα Πορεία, Θεσσαλονίκη, 1972.
- Μουδόπουλος, Σταύρος, «Ο νόμος 281/ 1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος» στο Μαυρογορδάτος, Θ., Γιώργος και Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ.σ. 225-254.
- Μουζέλης, Νίκος, *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα, 1978 (3η έκδοση).
- . *Ο Εθνικισμός στην Ύστερη Ανάπτυξη*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.
- Μωυσίδης, Αντώνης, «Το αγροτικό ζήτημα κατά τον 20ό αιώνα» στο Σακελλαρόπουλος, Σπύρος και Μωυσίδης, Αντώνης (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα*, Τόπος, Αθήνα, 2010, σ.σ. 289-312.
- Νεφελούδης, Α., Βασίλης, *Οι Ρίζες του Ευρωκομμουνισμού : Στιγμές από την Ιστορία του Αριστερού Κινήματος*, Ράππα, Αθήνα, 1977.
- Νεφελούδης, Παύλος, *Στις Πηγές της Κακοδαιμονίας: Τα Βαθύτερα Αίτια της Διάσπασης του ΚΚΕ 1918-1968*, Gutenberg, Αθήνα, 1974.

- Πετρίδης, Β. Παύλος, Κοντογιώργης, Δ., Γεώργιος και Αναστασιάδης, Ο., Γιώργος, Αλέξανδρος
Παπαναστασίου: Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο, Πολύτυπο, Αθήνα, 1987.
- Πετρίδης, Β., Παύλος, *Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Ιστορία 1821-1940*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986 (2η έκδοση).
- . *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844-1936*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1992.
- Πιζάνιας, Πέτρος, *Οι Φτωχοί των Πόλεων: Η Τεχνογνωσία της Επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.
- Πολίτης, Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια : Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα, 1993.
- Προχόροφ, Μ., Αλεξάντερ και Φίλιππόπουλος, Γ., Αλέκος (επιμ.), *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 14, Ακάδημος, Αθήνα, 1978-1983 (3η έκδοση).
- Ρήγος, Άλκης, *Η Δεύτερη (Β') Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988.
- Σακελλαρόπουλος, Σπύρος και Μωυσίδης, Αντώνης (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα: Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Τόπος, Αθήνα, 2010.
- Σβώλος, Αλέξανδρος, *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986: Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος*, Στοχαστής, Αθήνα, 1972.
- Σκοπετέα, Έλλη, *Το "Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988.
- Σολομού, Δέσπω (επιμ.), *Έθνος - Κράτος - Εθνικισμός : Επιστημονικό Συμπόσιο, 21 και 22 Ιανουαρίου 1994*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 1995.
- Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο : Πρακτικά*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου και Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1988.
- Τζιόβας, Δημήτρης, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στον Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1989 (1η έκδοση).
- Τζόκας, Σπύρος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Εγχείρημα του Αστικού Εκσυγχρονισμού, 1928-1932 : η Οικοδόμηση του Αστικού Κράτους*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2002.
- Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας : Επίσημα κείμενα*, Τόμ. 3, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1964-1968.
- Τσαούσης, Γ., Δημήτριος (επιμ.), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα : Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983.
- Τσαούσης, Γ., Δημήτριος, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το Πρόβλημα της Νεοελληνικής ταυτότητας» στο Τσαούσης, Γ., Δημήτριος (επιμ.), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα : Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, σ.σ. 15-35.
- Τσίχλη-Αρώνη, Καίτη, *Αγροτικό Ζήτημα και Αγροτικό Κίνημα : Θεσσαλία 1881-1923*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2005.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Η Ελληνική Τραγωδία : από την Απελευθέρωση ως τους Συνταγματάρχες*, Ολκός, Αθήνα, 1974.
- . *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος: Η Συγκρότηση του Δημοσίου Χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1981.
- Φίλιας, Ι., Βασίλης, *Δοκίμια Κοινωνιολογίας*, Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1976.
- . *Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα : η Νόθα Αστικοποίηση, 1800-1864*, Gutenberg, Αθήνα, 1996.
- Φουντανόπουλος, Κώστας, «Μισθωτή εργασία» στο Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σ.σ. 87-122.

- Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, Τόμ. Β1-Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002-2003.
- . *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμ. Α1-Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999.
- Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο» στο Μαυρογορδάτος, Θ., Γεώργιος και Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ.σ. 439-458.
- Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χατζηιωσήφ, Χ., Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, Τόμ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ.σ. 37-124.
- Χρύσης, Α., Αλέξανδρος, *Ιδεολογία και Κριτική: Λόγος και Αντίλογος στη Μαρξιστική Θεωρία της Ιδεολογίας*, Στάχυ, Αθήνα, 1993.